

Transznacionális perspektívák az irodalomtudományban

A transznacionális (összehasonlító) tudományok a XX. század végének és a XXI. század elejének irodalmi diszciplínájaként és médiumaként – egyfajta transznacionális fordulatot eredményezve – keretezik újra a „nemzet határain” való túllépés geopolitikai, kulturális-materiális, esztétikai következményeit. Az irodalmi és kulturális kutatások „transznacionalizálásának” kontextusában főként a globalizáció és migráció keltette új helyzetben íródó szövegek értelmezése központi, de a transznacionális értelmezési keret kortárs kérdésfeltevései a korábbi irodalomtörténeti jelenségek újragondolását is lehetővé teszik. A globalizáció korának kortárs irodalmára vonatkozó interdiszciplináris megközelítésében már az 1990-es évek óta alapvető szerepet játszanak a migráció, diaszpóra és határterületek tanulmányozása. A globalizáció és migráció világméretű jelensége ugyanis kikényszeríti a megváltozott diszkurzív praxisok újfajta értelmezését, és előhívja a világirodalom és összehasonlító irodalom keretfeltételeinek átrendeződését, a transznacionális irodalmi esztétikán belül értelmezett migráns és diaszpóra irodalmak, irodalmi műfajok és műnemek transznacionális kontextualizálását is. A globális és lokális közötti határzónában, fordításokra íródó, cirkuláló szövegek, helyesebben könyvek produkciós és recepciós oldala is multidimenzionálissá válik. A határátlépés, az átvitel, a migrálás sokféle értelmével együtt jön létre az a sokszoros és sokszerzős tér, amelyben a tanulmányozás politikai, esztétikai és etikai szintje is kereszteződik.

A Helikon jelen száma a transznacionális kutatások gyakorlati vonatkozásaira fókuszál. Az itt megjelenő tanulmányok egyfelől a világirodalom és összehasonlító irodalom új perspektíváját gondolják tovább: a globális térben és transznacionális kontextusban szükségszerűen artikulálódó fordítás eljárásának szemantikai és figuratív potenciáljait terjesztik ki a szövegek írásmódjának, transznacionális és/vagy migráns könyvként való megjelenésének, forgalmazásának, tanulmányozásának értelmezésére (CHIARA MENGOZZI, REBECCA WALKOWITZ, GIZEM ARSLAN). Másfelől a tanulmányírók (GYÖRKE ÁGNES, RÁKAI ORSOLYA ÉS MÉSZÁROS ZSOLT) az egyes részterületek, kitüntetett műfajok, műnemek átírási lehetőségeit próbálják körüljárni, a transznacionális női perspektívától, a poétika, biográfia és autobiográfia, valamint a narratológia vonatkozó új megközelítéseinek szemléléseig (FÖLDES GYÖRGYI).

Jelen számunkat JABLONCZAY TÍMEA szerkesztette.

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Transnational Perspectives in Literary Studies

As a literary discipline and medium of the end of the 20th and the beginning of the 21st century, transnational (comparative) studies reframe the geopolitical, cultural-material, and aesthetic consequences of the transgression of „national borders”. In the context of the „transnationalization” of literary and cultural studies, the contemporary formulation of questions, and the interpretation of texts, especially the ones written in the new circumstances of globalization and migration, offer the chance of rethinking some issues and phenomena of the literary history of previous periods of time. The interdisciplinary

ary approach of the age of globalization has ensured special attention to the studying of issues of migration, diaspora, and interdisciplinary fields of literature since the 1990's. The worldwide phenomena of globalization and migration bring about a kind of pressure towards a new way of interpreting the practices of discourses, elicit a rearrangement of the conditions of world literature and comparative literature as well as the transnational recontextualization of the migrant and diaspora literatures, literary genres and forms, as interpreted within transnational literary aesthetics. The production and reception of texts in the borderland between global and local areas, those written and circulated for translation, mostly books, also become multidimensional. Crossing borders, transposition, migration, and the multiple meaning of them all, create the multiple space of several authors which also comprises a multiple intersection of the political, aesthetic, and ethical levels of studying.

The present issue of *Helikon* focuses on the practical aspects of transnational studies. Some of the articles published here add new ideas to the current perspective of world literature and comparative literature: they extend the semantic and figurative potentials of the practices of translation that necessarily articulate themselves in the global space and the transnational context (CHIARA MINGOZZI, REBECCA WALKOWITZ, GIZEM ARSLAN). The Hungarian authors (ÁGNES GYÖRKE, ORSOLYA RÁKAI, ZSOLT MÉSZÁROS) make an attempt to explore the possibilities of transcription of certain areas, special genres, etc., from the transnational perspective of women to the new aspects of poetics, biography, and narratology (GYÖRGYI FÖLDES).

The texts of the present issue were edited by TÍMEA JABLONCZAY.

THE EDITORIAL BOARD

Perspectives transnationales dans les études littéraires

Les études transnationales (comparées) en tant que discipline ainsi que medium littéraires de la fin du 20e et du début du 21e siècles, en créant un tournant transnational, recadrent les conséquences esthétiques, culturelles et matérielles de la transgression des „frontières nationales”. Dans le contexte de la „transnationalisation” des recherches littéraires et culturelles, c’est l’approche des textes écrits dans la situation provoquée par la nouvelle globalisation et de la migration qui a un rôle central en particulier, mais les questionnements contemporains du cadre d’interprétation transnationale permettent également à repenser certains phénomènes de l’histoire littéraire. Dans l’approche interdisciplinaire de la littérature contemporaine de l’époque de la mondialisation, l’étude de la migration, de la diaspora et des territoires limitrophes joue un rôle primordial depuis les années 1990. L’expérience de la nouvelle mondialisation et de la migration provoque, en effet, une nouvelle interprétation des pratiques discursives changeantes. Ce phénomène géopolitique, socioéconomique et culturel met en défi les conventions et les critères de la littérature mondiale et de la littérature comparée. Il résulte une nouvelle esthétique littéraire transnationale à l’intérieur de laquelle les littératures de migration, de diaspora, et les genres littéraires peuvent être recontextualisés. Dans la zone limitrophe du global et du local, la dimension productive et réceptive des textes ou plutôt celle des livres traduits, circulant dans le commerce international devient multidimensionnelle. Avec les sens multiples de la transgression des frontières, du transfert et de la migration se crée un espace multiple et de nombreux auteurs dans lequel les niveaux politique, esthétique et éthique de l’étude se croisent aussi.

Le présent numéro de *Helikon* s’intéresse aux aspects pratiques des études transnationales. Les études qu’il comprend repensent, d’une part, la nouvelle perspective de la littérature mondiale et de la littérature comparée: c’est-à-dire certaines pratiques de l’écriture globale et de la lecture des livres avec la complexité des procès transnationaux dans un contexte transnational (CHIARA MINGOZZI, REBECCA WALKOWITZ, GIZEM ARSLAN). D’autre part, certains auteurs tentent de décrire l’écriture transnationale à partir du féminisme transnational jusqu’à la transformation des genres comme l’autobiographie, la poétique, les mémoires (ÁGNES GYÖRKE, ORSOLYA RÁKAI et ZSOLT MÉSZÁROS), ainsi que la narratologie (éthnique et) postcoloniale (GYÖRGYI FÖLDES).

Les textes du présent numéro ont été réunis par TÍMEA JABLONCZAY.

LE COMITÉ DE LA RÉDACTION

TANULMÁNYOK

JABLONCZAY TÍMEA

*Transznacionalizmus a gyakorlatban:
migrációs praxisok a könyvek, az írásmódok, a műfajok
és a fordítási stratégiák geográfiájában*

„A nemzeti irodalom manapság nem sokat számít, a világirodalom korszaka van most soron, és mindenkire az a feladat vár, hogy siettesse ezt a korszakot.”¹ Goethe Eckermann-nal folytatott beszélgetéseiből a transznacionális szempontot érvényesítő kutatások sokat idézik azokat a szöveghelyeket, amelyek a nemzeti irodalom beszűkülésére utalnak és a világirodalom tágabb kontextusából, interakciókból, fordításokból, átváltásokból származó mozgások fontosságára irányítják a figyelmet. A transznacionális kontextus számára értékes Goethe-i felvetések, természetesen kortárs viszonyok értelmezésére csak megszorításokkal alkalmazhatók.² De az biztosan állítható, hogy a nemzetközi irodalomtudományi kutatások a globalizáció új viszonyai hatására a XX. század utolsó évtizedeiben elindították a nemzeti irodalmi rendszerek, egy nemzet határain belül, egy adott közösség nyelvi, irodalmi kultúrájában született művek pozíciójának újraértékelését. A transznacionális irodalom ernyője alá olyan megközelítések és területek sorolhatóak, mint a világ- és összehasonlító irodalom, a transznacionális irodalmi esztétika, a migráns és diaszpóra irodalom, a transznacionális feminizmus, de a kutatók javaslatokat tettek a műnemek, műfajok új kontextusban való átértelmezésére is.

Nevezhetjük diszciplínának (transnationalism studies, transznacionális összehasonlító tudomány, transznacionális kultúratudomány³), megközelítési módnak, akár transznacionális fordulatról (transnational turn) is lehet beszélni, mindenesetre azt érdemes látni, hogy nem az internacionalizmus vagy a globalizáció helyett bevezetett új (fölsőleges) fogalomról van szó, ugyanis az előtag (transz) fontos szerepet játszik az új látószög érvényesítésében. A fogalomban az átlépésre való utalás hangsúlyos, mely történetesen a nemzeti határain való átlépést jelenti.

¹ ECKERMANN: *Beszélgetések Goethével*. Ford. Györffy Miklós. Budapest, Európa, 1989, 259.

² Erről lásd részletesen: Chiara Mengozzi itt közölt tanulmányát.

³ Gayatri Spivak használja az utóbbi terminust. Lásd: GAYATRI CHAKRAVORTY SPIVAK: *Scattered Speculations on the Question of Culture Studies*. = Uő.: *Outside in the Teaching Machine*. New York, Routledge, 1993, 255.

A transznacionálisnak a nemzetihez való viszonyát talán nem haszontalan abból a paradigmából kiindulva megközelíteni, melyben a nemzeti és transznacionális úgy kerül egymással kapcsolatba, ahogyan a kolonializmus és posztkolonializmus, metafizika és dekonstrukció egymást előfeltételező, mintegy egymás mögé író rendszerekként értelmeződnek. A nemzeti meghaladási szándéka a globalizáció által létrejövő térben zajlik, amelynek köszönhetően ebben a perspektívában nemcsak a határ, de a nemzet fogalmának geográfiai, történeti, szimbolikus, metaforikus jelentésére és jelentésszóródására való reflexió is érvényesül. A transznacionális modellek úgy foglalkoznak az új globalizációval, hogy újraértelmezik a deterritorializáció hatásait, az utazás és kommunikáció új módjait, a nemzeti határok és az állampolgárság témáit. A határok természetével való foglalkozás azért is központi kérdés, mert a mozgás, a határokon való túllépés kiterjed – irodalomtudományos megközelítésben – a szubjektumokra, a szövegekre, a könyvekre is. Az átlépés tehát nemcsak geopolitikai határátlépést jelent, hanem test és nyelv, író és olvasó, író és olvasó és szöveg, élet és írás közti határok átlépését is, így a kutatások ösztönzően hatnak a határral kapcsolatos fogalmak deterritorializálására és defamiliarizálására.⁴

Az irodalomtudományi kutatás e perspektívájának interdiszciplináris jellegét mindenképp ki kell emelnünk. Több (saját történetiséggel rendelkező) tárgy- és kutatási területet jelölhetünk meg fontos kapcsolódási pontnak: a migráció, a diaszpóra-kutatások, a *border studies* diszciplínája, a posztkoloniális és multikulturális megközelítések, az etnicitás, gender, szexualitás, queer elméletekkel összekapcsolódott vizsgálatok jelentkeznek előzményként. Az 1991-ben (!) megjelent *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* című lap szerkesztője bevezetőjében arra utal, hogy céljuk a nemzeti és diaszporikus emlékezet által létrehozott történetek kutatása, szem előtt tartva a nemzetállamon belüli intranacionális és transznacionális átalakításokat és hatásait is.⁵ A migráció, diaszpóra, határok kérdésével az irodalomtudomány a saját diszciplináris határain belül a 90-es évektől kezd foglalkozni, de a nemzeti irodalmak újfajta értelmezését, egyben az összehasonlító irodalomtudomány újraértését a nemzetállami modell hanyatlása és az új globalizációs tendenciák érvényesülése váltotta ki.⁶ 2001-ben a PMLA tematikus száma, a Giles Gunn szerkesztette *Globalizing Literary Studies*, már a nemzeti határoktól való elmozdulásról és a transznacionális perspektíva felé nyitásról beszél. Itt a közös nyelven, de különböző helyeken írt irodalom került a fókuszba, és a posztkolonializmus volt az új szempontokhoz felmerülő legnagyobb hozzájárulás. A tanulmányok az angol mellett az US/Latino, spanyol, portugál, a korábbi

⁴ ADELE PARKER – STEPHANIE YOUNG: *Transnationalism and Resistance. Experience and Experiment in Women's Writing*. Amsterdam, Rodopi B. V., 2013, 1–17.

⁵ SUSAN STANFORD FRIDMAN: *Migrations, Diasporas, and Borders*. In: DAVID NICHOLLS (Ed.): *Introduction to Scholarship in Modern Languages and Literatures*. New York, MLA, 2006, 268.

⁶ FRIEDMAN: *I. m.*, 264.

dél-afrikai gyarmati, karib, francia afrikai irodalom, lingua franca hatásának kérdésével foglalkoznak. Az „európai kultúra fővárosai mint centrumok” fókusz-pontja elmozdul, és a kutatások kiterjesztik az összehasonlítás alapját a nem-nyugati irodalmakra is. A *New Perspectives Quarterly* (2005) *Post-Globalization* címet viselő tematikus számában a szerkesztő poszt nacionális irodalomról és annak hatásáról beszél, a határok nélküli világ újragondolásáról, és egy olyan irodalomról, mely egy 'Heimat' vagy szülőföld, otthon eszméjén túl kibontakozó globális tudat, intenzív kommunikáció és új technológiák által teremtett térben jön létre.⁷ Megerősödnek a fordításról szóló tanulmányok, és ahogy a Princeton University Press által kiadott *Tranlation/Transnation* sorozat címe ezt sugallja, a fordítás az irodalmi transznacionalizmus megértésének kulcsmetaforájává válik.⁸ Azade Seyhan, a *Writing Outside the Nation* című könyvének előszavában (az említett sorozatnak egyik tagjaként, melyre lapunk több tanulmánya is hivatkozik) mondja, hogy a migráns írók az emlékezet, nyelv és fordítás helyeként, egy alternatív teret, egy harmadik geográfiát hoznak létre.⁹

1. TRANSZNACIONÁLIS PERSPEKTÍVÁK

A „transznacionális” irodalomtudományos megközelítést átfogóan a globalizáció és migráció világméretű jelensége által létrejött új helyzetre adott válaszként, valamint a posztkoloniális és migráns irodalmak értelmezési eljárásaik által teremtett beszédmód és perspektíva kiterjesztéseként értelmezhetjük.¹⁰ A fogalom egyik első használata gazdasági területen jelentkezett. Norman Angell az európai gazdaság I. világháború utáni átalakulását írja le ezzel a terminussal, de társadalomtudományos területen vált igazán népszerűvé, javak és emberek határokon átnyúló mozgását értve alatta.¹¹ Sassen megjegyzi, hogy a globalizáció legalább annyira vezetett a nemzetállamok hatalmának hanyatlásához, mint amenny-

⁷ Lásd. NATHAN GARDELS: *Post-National Voices*. = *New Perspectives Quarterly* 22.3 (2005) 2–3. Utal rá: MADS ROSENDAHL THOMSEN: *Mapping World literature. International Canonization and transnational literatures*. London – New York, Continuum, 2008, 61.

⁸ ANN MARIE FALLON: *Global Cruose. Comparative Literature, Postcolonial Theory and Transnational Aesthetics*. USA, Portland State University, Ashgate, 2011, 15.

⁹ AZADE SEYHAN: *Writing Outside the Nation*. Princeton, N. J., Princeton UP, 2001, 15.

¹⁰ A terület bizonyos aspektusai megjelennek a transzkulturalitás vonatkozásában is. Ehhez lásd: ANDERS PETTERSON: *Transcultural Literary History. Beyond Constructing Notions of World Literature*. = *New Literary History* 39 (2008) 463–479. Magyar vonatkozásban utalhatunk Gyimesi Tímea kiváló munkájára is, mely a nyelvek és kultúrák közti migrálásra, kozmopolita-nomád kérdésre, határok átlépésére, szöveg és szubjektum határainak kimozdításának praxisaira vonatkozó elméleti és elemző szempontokat tartalmaz. GYIMESI TÍMEA: *Szökésvonalak. Diagrammatikus olvasatok Deleuze nyomán*. Budapest, Kijárat, 2008.

¹¹ Oxford English Dictionary és SASKIA SASSEN: *Globalization and Its Discontents. Essays on the new mobility of people and money*. New York, New Press, 1998.

nyire hatással van a gazdasági és társadalompolitikákra. Ugyanakkor az állam korántsem irreleváns a modern gazdaságban, a globális politikában továbbra is megmarad kulcsszereplőnek. Sassen bevezeti a transznacionális polgár fogalmát, mégpedig arra az új kontextusban megképződő viszonyra, mely az egyént az államhoz és a nagyobb globális folyamatokhoz kapcsolja.

Az új kritikai beszédmód által kezdeményezett kutatások szinkrón és diakrón vizsgálatokat is lehetővé tesznek: kölcsönvéve Susan Stranford Friedman gondolatait, az utazás, az interkulturális kapcsolatok cseréje kontinenseken átívelő mintázatokat hozva létre minden történeti periódusban meghatározóak voltak, és minden kultúrában alakító szereppel bírnak.¹² A kulturális gyakorlatok „transz-territorializációjára” való fókusz (a hagyományos nemzeti konstrukción való túllépés) nemcsak a globális világirodalmi viszonyok új vizsgálatát teszi lehetővé, de alkalmas arra is, hogy posztkolonális és transznacionális eszközökkel a lokális („nemzeti”) múltat olvassuk újra, és olyan írókat is vizsgáljunk, akiket akár évtizedekig figyelmen kívül hagytak, vagy sosem kerültek a vizsgálódás előterébe.

A múlt újraértékelése mindig hatással van a jövőre is, a kérdés tehát az, hogy a jelen és múlt újraakerezése hogyan teszi számunkra érthetővé az új poszt-nacionális világot, melyet a nemzetközi térben a kultúrák betöltenek. A transznacionális kutatások nem egy fókuszúak: vannak olyan megközelítések, melyek az egyéni megnyilatkozás kollektív és politikai szerepét emelik ki, míg mások az egyéni irodalom, kultúra és nyelvhasználat sajátosságaira koncentrálnak. De a transznacionálisban a kisebbségi nyelvhasználat és globális összehasonlítás szorosan kapcsolódik össze egymással. Ebben az értelmezési keretben a hibriditás, fragmentáltság és marginalizáltság fogalmi központi szerepet töltenek be, a kulturális, nyelvi migráció tanulmányozása alapvető. A centrum-periféria, a diaszpóra és nemzet, a globális és lokális bináris opozícióit lebontó megközelítés az eredet helyének stabilitását és a „célállomás” jelentését, vagy a fordítás során felmerülő eredeti és másolat viszonyát is újra értelmezi. A diaszpóra és a migráns irodalom vonatkozásában az otthon, a szülőföld és a befogadó ország, a nemzet fogalmának szemantikai tartománya egyfelől kitüntetett szerepű, másfelől nyomon lehet követni az értelmezési eljárásokban megképződő jelentések, perspektívák elmozdulásának, átalakulásának fázisait is.¹³

A transznacionális mint fogalom magában foglalja, hogy a mozgásban levésre, a gyakorlatra és a folyamatra helyeződik a hangsúly, kevésbé az önmagában létrehozott produkcióra. Utaltam már az átlépés jelentésének fontosságára, itt szükséges erre a további jelentésárnyalatra koncentrálni. A mozgó pozíciók találkozására és cseréjére helyezett fókusz ugyanis kijelöli az inter(nacionalizmus) – és a transz(nacionalizmus) közötti különbség jelentőségét. Az inter- prefixummal el látott kifejezés még nem utal a pozíciók rögzíthetlenségére, az oda-vissza ható

¹² FRIEDMAN: *I. m.*, 260.

¹³ Vö. FRIEDMAN: *I. m.*

mozgásban levés értelmére (sőt, inkább rögzített pozíciókat és viszonyokat vesz adótnak).¹⁴ Minthogy a globalizáció emberek, kulturális formák oda-vissza ható áramlását, cseréjét hozza működésbe, a lokalizációkról való tudásra is nagyobb figyelem kerül, melyeket nem rögzített, nem statikus, hanem változásban levő helyekként képzelhetünk el.¹⁵ A transz – az inter-rel szemben tehát – a továbbítás, a mozgás, a mintázat egyik felszínről másikra való szállításra vonatkozó értelmet teszi láthatóvá.

A transznacionális irodalmi esztétika annyiban utalja rá magát a prefixumában rejlő jelentéspotenciálra, amennyiben az ontológia helyett a fenomenológiát részesíti előnyben. A fenomenológiához való közelítés „az irodalom előállításában beállt változás”-ra való nagyobb mértékű reflexiót jelenti, azt, hogy az új kritikai beszédmód sokkal inkább az irodalom termelésével, cirkulálásával, fordításával, tanulmányozásával foglalkozik, mint egyedi művek inherens tulajdonságaival (ontológiájával).¹⁶ De fogalmazhatunk úgy is, hogy a kritikai paradigma átalakításához hozzátartozik a történeti dimenzió beléptetése; Emily Apter az összehasonlító irodalmi térbe mélyen beágyazott *exilic consciousness*-ről beszél, mely abban segít, hogy „történeti paradigmát adjon a diszciplína ontológiájának.”¹⁷

A jelentések megsokszorozódása a fordítások egymáshoz való viszonyából, a forgalmazás és megjelenés dinamikájából, a nemzeti határokat átlépő kontextusok és hálózatok alakulásával párhuzamosan jön létre. Azaz a jelentések rögzíthetetlenségére való posztstrukturalista reflexió a határokon átvívelő kulturális és irodalmi átfordításból származó esetlegesség és a kiszámíthatatlanság tudatosításával gazdagodik, de a kontextusok ideiglenessége is hozzá tartozik a transznacionális sajátosságához.

Az irodalmi szövegek létrehozása, cirkulálása, fordítása, recepciója és azok transznacionális kontextusban való tanulmányozása vonatkozásában három dimenzió – az esztétikai, politikai és etikai – együttmozgása játszik kiemelt szerepet. Mint irodalmi esztétika a kulturális különbségek és interakciók kölcsönösségének értelmezését támogatja, azzal foglalkozik, hogy a transznacionális metafikciók (vagy transzfikciók) „hogyan szolgálatnak strukturális feltételeket más világok elképzeléséhez”, és hogyan hozzák létre a „globális és lokális, utópikus és disztópikus, heterogén és homogén közötti köztes teret”.¹⁸ Mint esztétika olyan narratív teret próbál kiépíteni, mely a nemzeti narratívák autoritásán és a glo-

¹⁴ ANN MARIE FALLON: *I. m.*, 6–7.

¹⁵ VÖ. PAUL JAY: *Global Matters. The Transnational Turn in Literary Studies*. Ithaca-London, Cornell University Press, 2010, 2–5.

¹⁶ Ehhez lásd Rebecca Walkowitz itt megjelenő tanulmányát.

¹⁷ EMILY APTER: *Comparative Exile. Competing Margins in the History of Comparative Literature*. In: HAUN SAUSSY (Ed.): *Comparative Literature in an Age of Globalization*. Baltimore, MD, John Hopkins UP, 2006, 92.

¹⁸ ANN MARIE FALLON: *I. m.*, 3.

bális homogenizálását, dehumanizálásán is túllép.¹⁹ A transznacionális összehasonlító tudományokat magába foglaló transznacionális irodalmi esztétika kénytelen a hagyományos komparatív szemléletet meghaladni. Ahogy Gayatri Spivak mondja, a komparatív irodalomértés régi formájának vége van, mert a globalizáció átalakította az akadémiai diszciplínákat.²⁰ Spivak megközelítése ugyanakkor politikai is, az irodalomtudományos új globális identitás nemcsak metaforikus, hanem nagyon is valóságos helyen alapozódik meg.²¹ A világirodalmi írás és olvasás transznacionális politikai dimenziója magába foglalja a demokráciáért, közösségért és autonómiáért folytatott küzdelmet, a polgári felelősségvállalás kérdését, az ágencia transznacionális lehetőségét, a hegemonia és ellenállás pozíciójának átalakulását is. Ez a perspektíva a diszkurzív viszonyokra való rákérdezést elsődlegesnek tartja – a gender, a nemzeti identitás, az irodalmi esztétika és diszkurzív terek összefüggéseinek feltárása alapvető feladata –, és ezeket a tanulmányokat a globalizáció új elméletei legitimizálják.²² A politikai belépteti az etikai dimenziót is: a transznacionalizmus egy olyan nyelvet kínál, amellyel – ha felismerjük a határok jelentőségét és rákérdezzünk jellegükre – a nemzeti határokon átvelő szolidaritás kérdéséről gondolkodhatunk el.²³ A szolidaritás elvének ezen implikációi a feminista elméletekben és gyakorlatokban kitüntetett szerephez jutnak.²⁴

A transznacionális fikció szoros olvasása is elvezethet bennünket a három dimenzió összekapcsoltságához. Clingman transznacionális regényre kidolgozott elmélete a nacionálishoz és transznacionálishoz kapcsolt fogalmak jelentéseit, narratív és figuratív mozgásaikban vizsgálja.²⁵ A szerző olyan migráns írókat értelmez, mint *Joseph Conrad*, *Salman Rushdie*, *Caryl Phillips* vagy *W. G. Sebald*. A dekonstrukciós műveleteket alkalmazó transznacionális értelmezési keret lehetővé teszi számára, hogy a határ kettős jellegéből – a tranzitív és intranzitív – fakadó mozgó helyzetével, a transznacionális és nacionális egymásba hurkolódásával, a jelölők szétszóródásával és hálózatosságával, a migráns-metonimikus én szintaxisával, a múltba beírt (allegorikus) történetek olvasható/olvashatatlanságával

¹⁹ ANN MARIE FALLON: *I. m.*, 3–4.

²⁰ GAYATRI SPIVAK: *Death of Discipline*. New York, Columbia UP, 2003, 71.

²¹ Spivak használja itt a planetary kifejezést arra, hogy az új világirodalom fogalmát, a világra vonatkozó új tudást és globális identitást érzékeltesse. = SPIVAK: *I. m.*

²² PARKER – YOUNG: *I. m.*, 1–17.

²³ Vö. ANN MARIE FALLON: *I. m.*, 7.

²⁴ A nők egyenlőtlen és bonyolult viszonyokban való pozíciójának elemzéséhez és a szolidaritásról mint transznacionális politikai tetről lásd: Inderpal Grewal – Caren Kaplan (Eds.): *Scattered Hegemonies. Postmodernity and Transnational Feminist Practices*. Minneapolis, University of Minnesota P, 1994. és Györke Ágnes itt megjelent cikkét és hivatkozásait.

²⁵ Clingman nem utal közvetlenül a dekonstrukcióra, de elméleti kerete és elemzései felismerhetővé teszik a dekonstruktív impulzusok átültetését a transznacionalizmus – nacionalizmus figuratív eljárásainak értelmezésében. Lásd: STEPHEN CLINGMAN: *The grammar of identity. Transnational Fiction and the Nature of the Boundary*. Oxford – New York, Oxford UP, 2009.

foglalkozzon. W. G. Sebald munkáinak szoros (irodalomesztétikai) olvasata mind az etikai, mind a politikai dimenziót hangsúlyosan mutatja fel.

2. GLOBÁLIS ÍRÁS ÉS OLVASÁS

Ha tovább gondolkodunk a komparatív vizsgálatok átrendezésének szükségéről, az ezzel kapcsolatos argumentációk közül mind az esztétikait, mind a politikai szempontokat (vagy a kettőt együtt) érvényesítőkkal találkozhatunk. Sharon Marcus az esztétikai mérce kialakításának politikai (hatalmi) vonatkozását kiemelve a hagyományos komparatív irodalom legfőbb problémáját abban látja, hogy az, elfedve az asszimetrikus kulturális hegemoniát, olyan országok műveire koncentrált, melyekben csupán szimmetrikus viszonyok érvényesültek. Azaz a hagyományos módszer létrehozott egy angol, francia forrásokon alapuló taxonómiát, és tovább erősítette a domináns, kolonizáló nyelvek és irodalmak pozícióját.²⁶ Más szóval az eurocentrikusnak tartott komparatistikán való túllépés szinte magától értetődő, ha figyelembe vesszük a posztkolonális elméletek és irodalmak megjelenését, amelyek azonnal elkezdtek átalakítani a (naturalizált) hegemon viszonyokat, és a komparatív kutatások a korábban kiszorult, néma csoportok képviselőinek nyelvét, reprezentációját is elkezdtek bevonni az összehasonlításba.

A transznacionális alapú komparatistika nemcsak túllép ezen az eurocentrikus modellen, de a kiterjesztett globalitás és átértelmezett lokalitás fogalmával tovább mozdítja a kutatások lehetőségfeltételét. A globális és lokális összjátékából fakadó hibriditásra, viszonylagosságra, a nyelvek és kultúrák közötti migrálásra és annak következményeire került fókusz az irodalomtörténet és irodalomtudomány paradigmájában is hoz új belátásokat. A kulturális, nemzeti tereken túl íródó (világirodalmi) szövegek és globális összehasonlító értelmezéseik a globális és lokális párbeszédre helyezik a hangsúlyt, sem helyeket nem akarnak kitüntetni, de a különbségeket sem akarják eltörölni. A transznacionális megközelítés az új globális tér alakulásban és mozgásban levő határait, határ- és kontaktzónáit, a globális és lokális kereszteződéseit kiemelten fontosnak tartja, de a globálissal dialógusba kerülő lokálisnak is nagy szerepet tulajdonít. A globalizáció – világirodalom – összehasonlító irodalom premisszáinak átrendeződése magával hozza a hagyományos centrum-periféria viszony újraértését is.²⁷

Így válik érthetővé, hogy a nemzeti kultúrák heterogenitásának, történeti hagyományok érintkezéseinek vizsgálata, illetve azoknak a társadalmi folyamatoknak a feltárása, melyeken keresztül a hagyományok hálózatai létrejönnek, miért

²⁶ SHARON MARCUS: Same Difference? Transnationalism, Comparative Literature, and Victorian Studies. = *Victorian Studies* 45.4 (2003) 682. és PAUL JAY: *I. m.*

²⁷ Ehhez lásd: Chiara Mengozzi itt közölt tanulmányát.

lesznek olyan fontos szempontok, melyeket Haun Saussy az irodalomtudomány jövőjével kapcsolatos új kutatási irányokként definiál.²⁸ Saussy a könyvek globális írásának a tanulmányozását sürgeti, ugyanis a könyvek nem egy szinguláris irodalmi rendszerben léteznek, hanem a globális forgalmazáson és annak egyenetlen (kiszámíthatatlan) gyakorlatán keresztül lépnek kapcsolatba több kultúra irodalmi (és egyéb) rendszerével. „A művek – mondja Rebecca Walkowitz – egyszerre cirkulálnak különböző irodalmi rendszerekben és olvashatók a különféle nemzeti hagyományokon belül is.”²⁹

Rebecca Walkowitz egyenesen transznacionális könyvekről beszél (és nem szövegekről), mert egyfelől az irodalmi termelés – (globális) forgalmazás – recepció vonatkozásában nem csupán szövegek vesznek részt, másfelől a transznacionálisba beleértett migrálás sokféle értelmével, többek között az írók és könyvek migrációjával találkozhatunk.³⁰ Minthogy a szöveg hordozón (könyv) keresztül kerül be a cirkulációba és válik migráns könyvvé, az összehasonlító vizsgálatoknak a könyvek osztályozását, megjelenési formáját, kiadásait, a fordításait, az antológiákban való megjelenéseit, a különféle recepciót is szem előtt kell tartania. Olyan kérdések merülnek fel, hogy hol jön létre az irodalom (angol, német, francia, stb. – és ez hogyan definiálható), milyen nyelven keresztül cirkulál az adott irodalom? Kit tekinthetünk alkotónak (írók és szerkesztők, kiadók, fordítók, kritikusok, tervezők, nyomdászok)? Hogyan alakítja az adott – nemzeti határokon belül képzelt – irodalmat a globális terjesztés, forgalmazás, hogyan hat a megjelenési formájára, stratégiáira?³¹ A „könyvek többszörös geográfiáját”³² tudatosító komparatív vizsgálatnak a fordítás kiterjedtebb, bonyolultabb eljárására, a hálózatoság működésére is figyelnie kell, és meg kell próbálnia azokat a legkülönbélebb (lokális) kontextusokkal összefüggésben vizsgálni.

Mielőtt tovább mennénk a migráns könyvek által felmutatott fordítási praxisok jelentésképző potenciáljának értelmezéséhez, érdemes szem előtt tartani, hogy az előbb vázolt irodalmi részvételnek a komplexitására figyelő nézőpont alapvetően függ a migrációs tapasztalattól és tudástól. Kit tekint a transznacionális összehasonlító szemlélet migráns írónak? Mi tesz valakit migránssá? Mit értsünk migráns irodalom alatt? A „migráns irodalom” vagy „migráció irodalma” fogalom-meg-

²⁸ A Haun Saussy szerkesztette *Comparative Literature in an Age of Globalization* (2006) az irodalomtudomány jövőjével foglalkozó tanulmányok gyűjteménye (többek között David Damrosch, Roland Greene tanulmányával) Lásd: HAUN SAUSSY (Ed.): *Comparative Literature in an Age of Globalization*. Baltimore, MD, John Hopkins UP, 2006.

²⁹ REBECCA L. WALKOWITZ: *The Location of Literature. The Transnational Book and the Migrant Writer*. = *Contemporary Literature* 47.4 (2006) 529.

³⁰ WALKOWITZ: *The Location of Literature*, i. m., 533.

³¹ WALKOWITZ: *The Location of Literature*, i. m.

³² Walkowitz idézi Lea Price fogalmát. In: WALKOWITZ: *The Location of Literature*, i. m. Vö.: LEA PRICE: *The Tangible Page*. = *London Review of Books* 31 Oct. (2002) 36–39.

határozásait,³³ az irodalomtörténe(ek)ben elfoglalt helyét, az utóbbi évtized(ek) értelmezési tendenciáit felsorolni, összegezni egy önálló tanulmányban lenne lehetséges, szétfeszítené a bevezető tartalmi keretét. Arra azonban érdemes utalni, hogy a 90-es években válik az irodalomtörténetek egyik legnépszerűbb területévé a migráns irodalommal való foglalkozás, antológiák és elemző, rendszerező tanulmányok, kötetek arra tettek kísérletet, hogy felmérjék, mivel járultak hozzá az irodalom történet-leíró és formai-újító aspektusaihoz. Ebből a szempontból egyik legjobb összegzésnek tekinthető Russell King, *Writing Across Worlds* (1995) című kötete. A 90-es évek közepén készült elemzések a migráns, bikulturális írók köztes beszédpozícióját emelték ki, de azt is vizsgálták, hogy az „idegen” hang mit ad a helyihez hozzá.³⁴

A transznacionális alapú modellekben megfogalmazott új világirodalmi és összehasonlító szemlélet adja a keretét Ann Marie Fallon *Mapping World Literature* (2008) című könyvének. A nemzetközi térben cirkuláló migráns írókat a szerző három nagy csoportba rendezi: posztkolonális migránsok, politikai menekültek és önkéntes migránsok. A posztkolonális migránsok és a bikulturális szerzők részben a nemzetközösség (*Commonwealth*) jelenséghez tartoznak, olyan befolyásos írókra kell itt gondolni, mint V. S. Naipaul, Salman Rushdie, Ben Okri, Michael Ondaatje és Hanif Kureishi, de a szerző egyéb kozmopolita írókat is ide sorolna, mint Amitav Ghosh, Derek Walcott, Vikram Seth, a franciaországi posztkolonális migráns írókat, és részben az 1930–40-es évek a Négritude irodalmát. A politikai menekült írók közül néhány: Szolcsenyicintől, Kunderától, sok kínai szerzőig (Jung Chang, Bei Dao), Chilean Isabel Allendéig, jellemző az írásukra, hogy mindegyiküket olyan nyelvekre fordították, amely eltér a fogadó országétól. Az önkéntes migrálók táborából, mely modern és kortárs írókat is magába foglal, James Joyce, Vladimir Nabokov, W. G. Sebald, Michel Houellebecq nevét érdemes megemlíteni.

Transznacionális kontextusú értelmezésben a migráns írónak és irodalomnak sajátos jelentése van: Mardorossian azt állítja, hogy a migráns tapasztalat még nem garantálja a migráns irodalmat és fordítva is igaz,³⁵ a migráns irodalmat nem csak fizikai értelemben vett migránsok írhatnak. Transznacionális regényt lehet úgy is írni, hogy valaki nem mozdul ki otthonról.³⁶ Az irodalmi hatások dinamikus cseréje, az irodalmi rendszerek nemzetközi kapcsolódásokban és hálózatában való beágyazottsága az író szempontjából azt jelenti, hogy egyszerre több kultúrához, nyelvhez, irodalmi rendszerhez való tartozik, és ez a többes identitás, többes nyelvi és kulturális tapasztalat egyszerre több nézőpont felvételét is lehetővé

³³ Ehhez lásd: LESLIE ADELSON: *The Turkish Turn in Contemporary German Literature: Toward a New Critical Grammar of Migration*. New York, Palgrave Macmillan, 2005, 4–7.

³⁴ ANN MARIE FALLON: *I. m.*, 62.

³⁵ CARINE M. MARDOROSSIAN: *From Literature of Exile to Migrant Literature*. = *Modern Language Studies* 32.3 (2003) 21.

³⁶ CLINGMAN: *I. m.*, 10.

teszi számára.³⁷ A nyelveken, irodalmi és kulturális szövegeken belüli migrálás az eredeti és idegen, eredeti és másolat közötti megkülönböztetéseket is érvénytelenítik. A több kultúra, nyelv, identitás egyidejűségének tapasztalata az írókat arra ösztönzi, hogy a reprezentáció helyett a fordítást válassza – ahogy Ishiguro utal is rá egy interjúban: fordításra írt regényei vannak, és az általa olvasott regények fordításai nagy mértékben hatnak szövegei ritmusára, modalitására.³⁸ Minthogy az író több kultúra nyelvi kódjainak találkozási pontjáról nemcsak a határ egyik oldaláról lát, hanem ugyanabban a pillanatban a másikról is, a multidimenzió-nálissá tett írás az olvasótól is jóval komplexebb percepciót követel.³⁹ A migráns írók határszövegekre szép példák az Egyesült Államokbeli Chicano/a – spanyol, a németországi török-német vagy az algír-francia írók munkái.

A transznacionális perspektívából szemlélt migráns irodalomban tehát nem csak az utazó írók vesznek részt, hanem a könyvek is utaznak.⁴⁰ Az utazás és migrálás két szinten is értelmezhető. Egyfelől abban a vonatkozásban, hogy a határok átlépése a rendszerek közötti cirkulálással történik, másfelől az írásmódon belüli mobilitás, határátlépés, deterritorizálás vonatkozásában. A kétféle határátlépő gesztus detektálása általában kétféle olvasási módot hív elő: az egyes művekre koncentráló szoros olvasást és egy ún. távoli olvasást megkívánó, rendszerek közötti átvitelekre figyelő vizsgálatokat. Az újfajta összehasonlító irodalomértés ezt a két olvasási módot szétválasztja egymástól (Moretti vs Damosch), míg Chiara Mengozzi – a itt közölt tanulmánya utal rá – egy harmadik lehetőséggel, a kétféle olvasási mód ötvöztetésével, egyszerre működtetésével áll elő. Mengozzi két regény szoros és távoli olvasásával – Nuruddin Farah *Maps* és Kazuo Ishiguro *The Remains of the Day* (Napok romjai) – az író és az olvasó pozícióját illeszti a globális és lokális határmezsgyéjére, és azt mutatja be, hogy a szövegek „diszkurzusaik lehetőségfeltételének színre vitelével”, és „olvasási eljárásaik tematizálásá”-val hozzák létre a globális és lokális, centrum-periféria, *distant* és *close reading* együttmozgását.

A Franco Moretti és David Damrosch kezdeményezte kutatásokat – melyek a világirodalmi cirkulációra és recepcióra vonatkozó tanulmányozáson alapulnak – Rebecca Walkowitz is tovább mozditja. Walkowitz kutatásaiban arra kíváncsi, hogyan történik az írók, fordítók, antológiai, kiadók részéről az irodalmi mező hálózatosságának kialakítása. A komparatív irodalom helyett bevezetett fogalma, a *comparison literature*, azaz *komparáló irodalom* az összehasonlítás új tartalmára és új eljárására utal.⁴¹ Tartalmazza „a világirodalom írása és olvasás protokolljai közötti viszonyt”, a nemzeti irodalmi kontextus szerepét: milyen könyvről van szó,

³⁷ Erre utal Thomka Beáta is tanulmányában. In: THOMKA BEÁTA: *Germanofónia és a posztmigráns irodalom*. = *Helikon* 4 (2014) 591.

³⁸ Walkowitz itt közölt tanulmánya.

³⁹ Ehhez lásd EMILY D. HICKS: *Border writing. The Multidimensional text*. Minneapolis, U of Minnesota P, 1991.

⁴⁰ CLINGMAN: *I. m.*, 9.

⁴¹ Vö: Walkowitz itt közölt tanulmányát és Uő.: *The Location of Literature*, i. m.

ki írta és hol jött létre; a globális utazás, migrálás, fordítás, más irodalmi rendszerek találkozásából létrejövő viszonyok vizsgálatát. Az összehasonlítás ráadásul nem statikus pozíciókban (hatalmi, esztétikai) levő szövegekből indul ki, hanem a már annyit említett transznacionális kontextus teszi lehetővé a migráló könyvek előállításának, forgalmazásának, fordításának, tanulmányozásának mozgó pozíciót feltételező, oda-vissza ható működésben, kölcsönhatásban levő viszonyaik vizsgálatát. (A *komparáló* kifejezés a sokszoros szereplők folyamatban, mozgásban levő, lezárhatatlan találkozására utalás miatt lesz találó.)

Walkowitz többek között Caryl Phillips és Kazuo Ishiguro munkáinak értelmezéséhez használja a komparáló irodalom eljárását, az írók munkáit a „cirkuláció és fordítás földrajzára” reflektáló irodalomként olvassa őket. Phillips olyan migráns regényeket ír és új típusú antológiákat szerkeszt, mondja Walkowitz, melyekkel „a rend és összehasonlítás problémáit artikulálja a forma szintjén, hogy migrációs narratívákat kössön a tartalom szintjéhez”.⁴² Antológiáival a nemzeti irodalmi antológiák által létrehozott kánont akarja kérdésessé tenni és lebontani. Az *Extravagant Strangers* (1997) egy olyan hagyományt konstruál, melyben a szerzők (nemzeti) kötődése a brit kultúrához gyengének minősíthető, ők az ún. „idegenek”. Különböző módon lehet valaki idegen, Thackeray azáltal, hogy Calcuttában született, és csak öt éves korában került Angliába, vagy Ignatius Sancho, aki kevésbé ismert (és kutatott) módon járult hozzá az angol prózához. A *Distant Shore* (2003), *Dancing in the Dark* (2005) – olyan migrációs narratívák, melyek a korábbi (hatalmi) helyzetekre reflektálnak, lebontják a könyvek, írók rangsorolását, csoportosítását, összezavarja a könyvekről mint egyedi művészeti alkotásokat tartalmazó tárgyakról való tudásunkat. Phillips olyan könyveket hoz létre, melyek tárgyak és egyben azok hordozói, tartói is, és az új rangsorolásával rákérdez az irodalom helyéről gondolt biztosnak vett tudásunkra. De az önéletrajz műfajához tartozó olvasói elvárásainkat is kimozdítja, migráns autobiográfiája (*New World Order*, 2001) úgy játszik saját paratextuális életrajzával, hogy az emlékezet (reflektáltan) konstruáló szerepét domborítja ki. A távoli múlton nyugvó identitására mint korlátozott és hamis identitásra reflektál, és a migráció új technológiái – repülő utak, turizmus – új kommunikációs formái által előhívott média szövegek – például a CNN hírműsora – ugyanúgy része szövege földrajzának, mint az útleveleinek, posztkoloniális tudatának vagy az afrikai diaszpóra története. A könyv a nemzetin túlnyúló írást és olvasást idézi meg, de ugyanabban a pillanatban a nemzetin innenit is, a kollektivitás és/vagy lokalitás alternatív terét is kinagyítja.

A sokféle helyen íródott, kiadott, fordított, olvasott migráns könyvek nemcsak témájukat tekintve szólnak a globális utazások közötti viszonyokról, az összehasonlításról, a narratívák hálózatoságáról, de az összehasonlítás, fordítás különböző stratégiáit is elmesélik. Az összehasonlítási és fordítási eljárásaikat magukba foglaló könyvek és írásmódok elemzésére láthatunk példákat az itt közölt két tanul-

⁴² WALKOWITZ: *The Location of Literature*, 537.

mányban is: Rebecca Walkowitz Kazuo Ishiguro két regényének – a *Ne engedj el...*, és a *Napok romjai* –, Gizem Arslan Emin Sevgi Özdamar egy (magyarul egyelőre nem olvasható) regényének – *Seltsame Sterne starren zur Erde* (*Különös csillagok merednek a földre* /2003/) – fordítási stratégiáját transznacionális kontextusban vizsgálja.

Walkowitz *Felmérhetetlenül súlyos következmények: Kazuo Ishiguro, fordítás és az új világirodalom* című tanulmányában a fordítás és világirodalom kapcsolatának vizsgálatához egy nagyon érdekes szempontot választ: az „eredeti” – az „eredeti” fordítása, másolata közötti viszonyra kérdez rá. Ugyanis a globalizáció által kialakult új világirodalom és összehasonlító műveletek a szingularitásra és unikalitásra való reflexiót is magával hozták. Ishiguro regényei éppen az eredetiség – összehasonlítás, fordítás kérdését járják körül, megjelenítve a globális összehasonlítás alakzatát formai és tartalmi vonatkozásban is. Az eredetiség már csak a sokszereplős irodalmi és kulturális rendszerekben való részvétel és a sokszoros migrálás miatt is kérdésessé válik. Ishiguro regényeinek fordítási eljárásai ugyanakkor a másolat, klón (az összehasonlítás értelmében vett), sorozat és listázás értékére is rámutatnak, vagyis arra, hogy az egyediség az összehasonlítás hálózatoságában jöhet csak létre, és a mű (szöveg, író, olvasó) egyedisége attól a képességtől függ, hogy részt tud-e venni az összehasonlítás és hasonlóság játékában.⁴³

Gizem Arslan tanulmánya, az *Animált váltások. Fordítási stratégiák Emin Sevgi Özdamar Különös csillagok merednek a földre* című regényében (2014), a fordítási eljárásokkal mint az írás testi, materiális és performatív viszonyaival foglalkozik, amely dimenziók éppen arra alkalmasak, hogy megmutassa az átültetés és cserekapcsolat élő, mozgásban levő sajátosságát. Özdamar migrációs regénye a német-török posztmigráns irodalom kontextusából nyer értelmet, a fordítások hangsúlyosan kapcsolódnak kultúrák, nyelvek és múltak közötti migrálás kérdéséhez. A trauma és múltfeltárás, az emlékmunka fordítási gyakorlata a vizsgált terület olyan aspektusát mélyíti el, amely a migráció – diaszpóra tanulmányok másik alapvető kérdőpontja. A posztmigráns kontextus ugyanis a fordítás és a trauma összefüggéseit a szövegbeli tényezők alakuló, produktív aspektusára terjeszti ki, a fordítás (és az elveszett múlt) általi „eredeti” helyreállítása helyett az újratereemtésre helyezve a hangsúlyt.

3. DIASZPORIKUS EMLÉKEZET ÉS/VAGY A MÁSIK MÚLTJÁBA VALÓ MIGRÁLÁS

A kommemoráció munkája – hogy visszaidézzük az elveszettet – gyakran nem jelent mást, mondja Seyhan, mint kiszabadítani a történeteket (történelmet) a felejtés hivatalos intézményeinek rezsimjei alól.⁴⁴ A jelen megértéséhez egy újraértett múlton keresztül vezet az út: a kortárs migráns és diaszpóra regények narratív-

⁴³ Ehhez lásd: Walkowitz itt közölt tanulmányát.

⁴⁴ SEYHAN: *I. m.*, 4.

vák a narratívákról, történetek a történetek utáni kutatásról, de megjelenik bennük a migrációban, az „átültetés” során megélt veszteségek helyreállítása utáni vágy problematizálása is. Ezek a narratívák a határokról és határátlépésekről szólnak, melyeket nem köthetnek sem nemzeti határok, sem nyelvek, sem irodalmi és kritikai hagyományok.

Az emlékezet, a múlta való folyamatos odafigyelés, a múlt felidézése, jelené tétele tehát a migráns és diaszpóra tapasztalat egyik velejárója. Azonban ha a diaszporikus emlékezetre úgy gondolunk, mint ami a nosztalgiát működteti (Seyhan „diaszporikus pátoasz”-nak nevezi ezt), akkor az elveszett szülőföld mitikus, egységes történetét konstruáljuk meg, engedve a visszatérés és az elvesztés helyreállítása iránti vágy csábításának.

A diszporikus és nemzeti emlékezet viszonya nem állandó, ahogy a nemzet és a diaszpóra fogalma is történeti képződményként változik, mindkettő elképzelt közösséget takar, melyet a kollektív tudat alakít. Rushdie „elképzelt szülőfölkdek” fogalma éppen a haza utólagos konstrukciójára utal.⁴⁵ De a nemzet és a diaszpóra között alapvető ellentét van, mert ahol a nemzet homogénnek és autentikusnak mutatja magát, a diaszporikus emlékezet hibrid és hasadt, amelyet az emlékezet aktusa és tartalma közötti temporális kimozdítás működtet.⁴⁶ Ezért a diaszporikus narratívák csak a kutatást (a *recherche* aktusát) és nem a helyreállítás történetét tudják elbeszélni. A vágy mitikus helyeként megélt szülőföld iránti nosztalgikus vágy illuzórikus konstrukcióként lepleződik le, a régi és új, disztópikus és utópikus között egy állandó oszcilláció zajlik, a nosztalgia helyett az irónia (tragikus vagy komikus) lesz a szövegek fő modalitása.⁴⁷ Az emlékezet (felejtés) és vágy kölcsönviszonyban van egymással: minthogy a vágy (vagy a gyász) valami olyanra utal, ami volt, de már nincs, saját beteljesíthetlenségét tudja csak felmutatni. Ugyanakkor a szüntelen keresésre – mozgásban levésre – kényszerít, de belátatja azt is, hogy amit keresünk, a múlt, az otthon visszahozhatatlan. A múlt kikérdezésére irányuló vágy, a kikényszerített emlékezés, mely a jelen és a múlt ingamozgásában dolgozik, a múlt egy történetének re-prezentációjában és nem a helyreállításában tud csak segédkezni.⁴⁸

Az író tehát nemcsak helyek, lokalitások között migrál, hanem múltbeli és jelenbeli történetek között is. A migráns író múltértelmezésének kérdéséhez egy tágabb (távoli) és egy közelebbi (szoros) megközelítést ajánlok. A tágabb értelmezési tartomány a migráció és diaszporikus emlékezet összefüggéseit a „traumatikus emlékezet-diszkurzusok globalizációjába”⁴⁹ ágyazza, a szoros olvasat a traumatikus emlékezettel összefüggésben az író (én, szöveg) migrálásának kényszerét világítja meg.

⁴⁵ RUSHDIE: Elképzelt szülőfölkdek. Ford. Bényei Tamás. = *Pompeji* 3–4 (1996) 20–31.

⁴⁶ ANDREAS: Huyssen Diaspora and Nation. Migration Into Other Pasts. = *New German Critique* 88 (2003) 147–164.

⁴⁷ FRIEDMAN: *I. m.*

⁴⁸ Vö. FRIEDMAN: *I. m.*, 278–279.

⁴⁹ HUYSEN: *I. m.*, 147.

Andreas Huyssen a diaszpóra és nemzet viszonyának transznacionális kontextusban való átalakulását a trauma és emlékezetmunka felől közelíti meg. A szétszórtság elképzelt közösségéhez kapcsolódó diaszporikus tudat és (befogadó) nemzet viszonyára a nemzetállami paradigmában a kizárás nacionalista mechanizmusa jellemző, míg a transznacionalizmus kontextusában ez a viszony megváltozik. Huyssen hangsúlyozza, a *Home*, *Heimat* sem a nemzet, sem a diaszpóra számára nem az, ami volt, a globális feltételek úgy alakítják át a nemzeti emlékezetet, hogy mondhatni „a nemzet válik diaszporikussá a múltjához képest”.⁵⁰ Az 1989/90-ben bekövetkező korszakváltás a transznacionális vagy globális emlékezetkultúra megjelenését is magával hozta. A traumatikus memória-diszkurzusok ugyan globálisként jelennek meg, mondja Huyssen, de megmaradnak a sajátos nemzeti történetekhez kötve, és ezekben a kontextusokban is kell őket olvasni.⁵¹

Huyssen tanulmányának fontos belátásai a németországi diaszpórák – a nemzeti múlt traumatikus emlékezetét meghatározó zsidó és a kortárs török diaszpóra – és a nemzet közötti kapcsolatra vonatkoznak. A németországi török közösség önértelmezése, diaszpóra-tudatának jellege nem csak a jelenből, kortárs viszonyokból konstruálódik, ahogy a német kulturális identitást sem csupán a jelenbeli kapcsolatai, kortárs, globális kérdésekre adott válaszai határozzák meg. A nemzeti múlthoz való viszony a többségi kultúra identitásának jelenbeli alakulása szempontjából konstitutív, viszont a transznacionális tér újfajta kapcsolódásokat, identitás-kereszteződéseket hív elő. Egészen konkrétan: *elképzelhető-e, ha igen, mi a tétje annak, ha egy diaszpóra közösség a befogadó nemzet múltjába migrál?*

Huyssen szerint ugyanis a diaszporikus közösség és a befogadó nemzet számára is alapvetően fontos, hogy a belépő új közösség részt vegyen a nemzeti többségi kultúra műtfeldolgozásában, kulturális memóriájában. A diaszporikus közösség számára ez azért elengedhetetlen, mert nem szabad, hogy bezárja magát a „diaszporikus pátoz”-ba, és nem szabad ragaszkodnia az elnyomott, fenyegetett diaszporikus identitásához. A németországi traumatikus memória szempontjából pedig azért fontos, mert kinyitja az elkövető-áldozat binaritást, és egy új kisebbség beléptetésével kitágítja a dialógust. A németországi török írók munkáiban a német-zsidó-török diaszporikus és nemzeti traumatikus múlt emlékezete fonódik össze, múltjaik kutatásával tudnak egymással tükröző viszonyba kerülni.⁵² Ez a gondolatmenet világítja meg azt a kontextust, amelyből a németországi török migráns fikciók íródnak.⁵³ Gizem Arslan Emin Sevgi Özdamar regényét elemez-

⁵⁰ HUYSEN: *I. m.*

⁵¹ Huyssen itt utal arra, hogy a Holokaustt diszkurzusa, retorikája, trópusai kerülnek át más közösségek trauma emlékezetének nyelvi regiszterébe – pl. dél-afrikai vagy argentin kontextusba vándorolnak.

⁵² HUYSEN: *I. m.*

⁵³ Huyssen Zafer Şenocak 1998-ban megjelent (akkor visszhangtalan maradt) *Gefährliche Verwandtschaft* című regényét elemzi, és utal arra is, hogy Şenocakkal ellentétben Emine Sevgi Özdamar regényei Németországban a figyelem középpontjában vannak.

ve mutat rá arra, hogy a trauma, gyász és veszteség történetét újraíró migráns fikció globális kontextusban a fordítás manőverein keresztül a „kulturális anyagot újraalkotja”, és a nyelvközi eljárások válnak a traumafeldolgozás eszközévé.⁵⁴ A német-zsidó-török kulturális és irodalmi transzferek – egymás múltjának nyomaiban járásával – segítik megteremteni azt a határzónát, ahol a kereszteződő viszonyokban a kapcsolatok cseréje megeleveníti, de nem helyrehozza múltat, és a testadás az írás terében, a betű materialításában történik.

A múlt megidézésének a kényszere szorosabb olvasatban hozzátartozik az író, a szövegbeli én szakadatlan migrációjához, határzónákban való tartózkodásához, melyet a transzfikció⁵⁵ egyik sajátosságaként is üdvözölhetünk. A múltfeldolgozás és az emlékezés mint kötelesség jelenik meg hangsúlyosan W. G. Sebald munkáiban.⁵⁶ A múlt helyein, mások nyomában járni és egy elviselhetetlen kényszer hatása alatt írni a határhelyezettel és határátlépő tapasztalattal együtt jön el, melylyel az író, a narrátor, a szereplő mint kísértetiesen találkozik. Freud *unheimlich* fogalma, a hátborzongató, kísérteties a transznacionális megközelítések szótárához alapvetően tartozik hozzá.⁵⁷ A múlt kísérteties nyoma, mondja Freud, akkor tér vissza, amikor valamit nagyon el akarunk felejteni. A fogalom összetett, rétegzett jelentése mindenki számára ismert, ami viszont a transznacionális kontextus felől tudatosítható, szorosan kapcsolódik az előbb tárgyalt emlékezetmunka kulturális-társadalmi feladatához: „a múltfeldolgozás ugyanis nem is az annyira az elkövető bűneivel szembesít, mint inkább a néma cinkosok számára jelent kötelességet.”⁵⁸

Sebald minden írásában a migráció és mozgás a valamitől el és a valami felé tartás, a jelen és múlt találkozási pontjáiig visz. Az elfelejtett, nem tudott vagy letagadott olyan erővel tér vissza, hogy a narrátori helyzetben levő ént és a szereplőt is nyomozásra kényszeríti. Az elveszettnek hitt a kísértetiesen hasonló és a metonimikusan érintkező bonyolult hálózatában bukkan fel: Austerlitz – mint tipikusan transznacionális alak/alakzat – Prágába kell, hogy utazzon, hogy saját kísértő múltjával találkozzon, a *Szédulet. Érzés. én-elbeszélője*, S határhelyzetekben (de a határátlépés lehetetlenségét is megélve), utazás közben, mások nyomában járva találkozik a kísértetiesessel, az örvény érzetével, melyet megkettőzések, sokszorozódások kísérnek.

⁵⁴ Lásd Arslan tanulmányát jelen kötetünkben.

⁵⁵ Transznacionális regényről, transzfikcióról beszél Vö. CLINGMAN: *I. m.*

⁵⁶ Mint a migráns írók többsége, W. G. Sebald (1944–2001) is, mintegy harminc évig élt országok határán, átmenetiségben. Angliában írt német nyelven, a német és német-zsidó kultúráról, de a francia és olasz nyelvet szívesebben beszélt, mint a németet. Nagyon sok migráns íróval ellentétben Sebald regényeinek jelentős magyar recepciója van.

⁵⁷ Szinte minden szakmunka utal erre az összefüggésre. Magyarul: SIGMUND FREUD: A kísérteties. Ford. Bókay Antal – Erős Ferenc. In: ERŐS FERENC (Sorozatszerk.): *Sigmund Freud Művei. IX. Művészeti írások*. Budapest, Filum, 2001, 245–281.

⁵⁸ CLINGMAN: *I. m.*, 177.

Idézzük fel a *Kivándoroltak* utolsó, Max Ferberről írt történetének végét, hogy össze tudjuk kapcsolni az unheimlich okozta feloldhatatlan ambivalenciát a transznacionális dimenzióval. Az elbeszélő egy frankfurti kiállításon látott képre emlékezik vissza, melyet a lódzi gettóról készítettek, 1940-ben. Lódz „amelyet valaha polski Manczester-nek is neveztek”, nyom és visszhang. Ferber 1943-ban kerül Manchesterbe, ahová azért akart menni, hogy ne találkozzon a múltjával, de aztán épp Manchester juttat mindent az eszébe, amit el akart felejteni.⁵⁹ A gettóról készült képek „furcsán üres képek, amelyeken alig lehetett látni embert, pedig voltak időszakok, amikor a lódzi gettóban százhetvenezer ember élt öt négyzetkilométernél nem nagyobb területen”. Az egyik képen pedig három húsz év körüli nő ül szövőkeret előtt: „a szőnyegnek, amelyen dolgoznak, szabálytalan geometrikus mintázata van, színében emlékeztet a nappalinkban levő heverő mintázatára.”⁶⁰ A szőnyegminta jele egy találkozási pontra, kereszteződésre, az átfordítás helyére kerül, amely fordítás ugyanakkor kísérteties átvitellé válik. A szőnyegminta jele összekapcsolja a lódzi gettó és az otthon képét egymással: ahogy Freud mondja, az unheimlich, a kísérteties otthon van, és hozza el az „Unheimliche Heimat”, „az otthontalan otthon” tapasztalatát.⁶¹

A múlt jelen van, a kikérdezés a trauma történetévé válik, a Holokauszt kísértő jelenléte kikényszeríti a kutatás befejezhetetlenségét és felelősségét. Minthogy a kísérteties otthon van, ezért oda kell vissza térni, azonban az otthon idegenné válásával, a diszlokáció is elkerülhetetlen lesz. Tágabb értelemben, és immár összekötve a nemzeti dimenziójával: a kutatás, a nyomozás a nemzeti határait átlépő transznacionálissá válik, egyszerűen nincs más lehetősége. Ha figyelembe vesszük Freud azon megállapítását, hogy a nemzeti olyan határt képez, mely távol tartja saját valóságának tudattalanját,⁶² a transznacionális dimenzió éppen a kísértetiessé váló szembenézést hozza el, hiszen ahol a nemzeti létrejött, mások kizárásának, elnémitésének, leigázásának, szélső esetben elpusztításának árán jött létre. Az elfojtott történet, a trauma története mint a kísérteties egy formája azonban a transznacionálisban felszínre kerül.

4. IDENTITÁSOK, MŰFAJOK, TEXTUALITÁS

A transznacionális perspektíva identitás- és szubjektumképzésre vonatkozó megközelítése abból indul ki, hogy nem tudunk egyféle, leírható homogén identitásokkal számolni, mert az identitáskategóriák eleve kereszteződő viszonyokból építkeznek. Rosi Briadottinál a szubjektum nomadikussága, Homi Bhabha

⁵⁹ W. G. SEBALD: *Kivándoroltak*. Ford. Szijj Ferenc. Budapest, Európa, 2006, 214.

⁶⁰ SEBALD: *I. m.*, 262–263.

⁶¹ A részletes elemzést lásd: CLINGMAN: *I. m.*, 167–204.

⁶² CLINGMAN: *I. m.*, 179.

hibriditás, harmadik tér, paródia fogalmai, Carole Boyce Davies migráló szubjektuma,⁶³ Gloria Anzaldúa határtudatosság fogalma központi szerepet töltenek be a diszkurzus szemantikai tartományában. Anzaldúa „határtudatosság” fogalma a szubjektum-objektum kettősségét megbontó kereszteződésre utal: a szubjektivitás sokféle összetevőből – gender, osztály, szexualitás, ellenkező tagságok versenyző kultúrában és faji identitások – a forgáspont vagy metszéspont harmadik helyén, a köztes, határ helyen (mestizaje, vagy hibriditás) artikulálódik.⁶⁴

A transznacionális női tapasztalat és annak cselekményesítése, identitásképző stratégiája hatalmi térbe ágyazódik. A poszt nacionális (női) identitás és a határátlépő, kimozdított narratívák „határtudatos” szubjektumai a hegemon struktúra hatalmi pozícióinak a kimozdításával együtt jönnek létre. Az elágazások, sokirányú utak komplexitása, a transzgressziók figurális reprezentációi – mint ahogy arra Anzaldúa *Borderlands/La Frontera* című alapszövege is rámutat – a különbségek cseréjeként előálló kreolizációk a hatalom aszimmetrikus működésére is hatással vannak: az elmozdulásos katarézisben tud az ágencia mindkét oldalra kerülni.⁶⁵ Audre Lorde „sister outsider”-ekről beszél a gender és nemzet összefüggésében, de a domináns hatalmi struktúrákban működő belső és külső közötti dialektikus viszonyt tételezi fel. A transznacionális narratívákban pedig olyan szubjektivitás szervezi a szövegmozgásokat, amely szubjektivitás az egymásba fordulásokkal – ahol a külső belsővé válik és fordítva – a „belsődleges külsőség” helyein, az állandó úton levés, otthontalanság tapasztalában, alakulásban levő transznacionális kapcsolatokon keresztül konstruálódik. A poszt koloniális/poszt nacionális nők szempontjából a hatalmi térben elfoglalt pozíció ennek a logikának mentén értelmezhető: belső/külső forgópontján artikulálódó szubjektivitással tudnak (korábban elnyomott helyzetben levő) a nők egyszerre a hatalmi struktúrán kívülre és belülré kerülni.

A migráns író, több-nyelvű közösségek polgára, köztes (in-between) és sokszoros (sokszerzős) térben él. Milyen migráns elemek hozzák létre a transznacionális írást? A transznacionális írásokra alapvetően jellemző, hogy a hatalmi struktúrák (politikai, esztétikai) rögzült viszonyait kimozdítják, a határátlépés pedig egyszerre geográfiai-geopolitikai és figuratív. A nemzeti határain való túllépés, a múlt értelmezése, a határok átlépése (és az arra való képtelenség), illetve az azokat megidéző és megelevenítő narratív és figuratív eljárások a transznacionális műfajok meghatározó jegyének bizonyulnak. A migráció irodalmi formáit nehéz lenne jól körülhatárolható műfaji kategóriákba csoportosítani. Szereti keverni a műfajokat, és főként azokra a műfajokra utalja magát, amelyek a mobilitás, utazás, emlékezet aktusát működtetik: a memoárt, biográfiát, autobiográfiát

⁶³ Ehhez lásd: CAROL BOYCE DAVIES: *Black Women, Writing and Identity. Migrations of the Subject*. London, Routledge, 1994.

⁶⁴ ANZALDUA: *Borderlands/La frontera. New Mestiza*. US, Aunt Lute Books, 1987, 80.

⁶⁵ FRIEDMAN: *I. m.*, 273.

és útleírást.⁶⁶ A mobilitás retorikája, a marginalitás és határtapasztalat, a vándorlás, kényszerű fordítások és cserék alapvető migrációs praxisként jelennek meg. Minthogy sem a műfajok határait nem lehet lezárni, a szövegek határai is felnyílnak, ahová változatos műfajú vendégszövegek, vagy akár hordozón megjelenített formák vándorolnak a szövegek terébe. A diaszpóra narratívák és migráns fikciók gyakran a nyilvános emlékezet által kiszorított beszédmodot jelenítik meg, a kulturális transzplantációt, a kulturális és nyelvi különbségek együttes jelenlétét, témájukban és formájukban is a diszlokációt, a kimozdítást, a helyváltotatást privilegizálják.

Műfaji szempontból is érdekes az, hogy az otthonosság és otthontalanság fogalmainak sztereotipikusan gender-kódjai vannak. Az otthon köré rendeződő fogalmak, mintak a női szerepekhez, női szférához rendelődtek. A hagyományosan nőihez rendelt műfajok mint a memoár, levélregény, napló vagy romantikus regény⁶⁷ írásához és olvasásához kapcsolódó konvenciók transznacionális környezetben ugyancsak kimozdulnak. Ahogy az identitás, úgy az otthon sem a koherens, tiszta, egységes identitás-tér, hanem eleve tartalmazza a félelem és szorongás érzését – ahogy az imént is láttuk –, azzal az unheimlich hatással rendelkezik, melyet a női narratívák is kénytelenek reflexió alá vonni. Egy transznacionális tapasztalatból született szövegeknél így a műfaji határátlépés mellett megfigyelhetjük az otthon, az ismerős, a meghitt, hagyományos női szerepekkel való azonosulás értelméből való kimozdító stratégiákat.⁶⁸

Nemcsak az egyes műfajokra, de műnemekre vonatkozóan is találkozhatunk transznacionális átformálásokra vonatkozó kutatásokkal. Míg Tejumola Olaniyan az afrikai diaszpórákbeli drámákkal,⁶⁹ a korábban posztkoloniális poétikát is vizsgáló kutató, Jahan Ramazani a transznacionális költészettörténet legkiválóbb elemzőjének munkája adja a poétikai szempontok összefoglalásának alapját. Ramazani főként az angolszász modernizmus, 20. századi és kortárs posztkoloniális szerzők munkáiban mutat rá a lírai anyag kulturális sokszínűségére, a formák, trópusok, hagyományok bonyolult viszonyára a globális tendenciák és lokalitások kereszteződéseire.⁷⁰

A transznacionális írás a kollektív emlékezet történeteit is újra tudja alakítani, elfelejtett nyelvek, írásmódok, kulturális források feltárásán és az irodalmi tudatba való bevezetésén keresztül. Így itt a személyes emlék és történeti kollektív memória közötti kölcsönhatásról érdemes beszélni. Az ebben a kontextusban írt biográfiák, autobiográfiák, autobiográfiai fikciók, testimoniók a memória szerepére

⁶⁶ Lásd ehhez Mészáros Zsolt tanulmányát.

⁶⁷ PARKER – YOUNG: *I. m.*, 1–17. LIAMAR DURÁN ALMARZA: At home at the Border. In: JAMIL KHADER: *Cartographies of Transnationalism in Postcolonial Feminism*, 2013., Uo., 45–68.

⁶⁸ Jelen lapszámban Györke Ágnes járja körbe a transznacionális feminizmus tárgyterületét.

⁶⁹ TEJUMOLA OLANIYAN: *Scars of Conquest / Masks of Resistance. The Invention of Cultural Identities in African, African-American, and Caribbean Drama*. Oxford, Oxford University Press, 1995.

⁷⁰ Ehhez lásd Rákai Orsolya tanulmányát.

hagyatkoznak, a múlt helyreállítását ugyan nem tudják elvégezni, de a kollektív emlékezés és felejtés működését alapvetően megjelenítik. A múlt kikérdezése, kutatása szintén a kollektív és egyéni történetek, emlékek összekapcsolódását eredményezik. A transznacionális írásmódra a magas önreflexivitás, metanarratív impulzus, a kísérletezés és transzformáció iránti elkötelezettség általában jellemző. Ahogyan az is elmondható, hogy az elbeszélés módjában a nosztalgia ugyan megidéződik, de a szövegek uralkodó modalitása az ironia, az allegória és a paródia lesz.

A Helikon jelen lapszámának témájához kapcsolódó néhány fontos külföldi és két magyar tanulmánygyűjteményre mint előzményre szeretnék kitérni. A Csúri Károly szerkesztette *Határátlépések* című tanulmánykötetben közölt tanulmányokban a transznacionális társadalmi terek, migráció, határátlépések, kereszteződések kérdései, működési elvek, hálózatok, transzfertörténeti vizsgálódási lehetőségei, műfaji átírások szempontjai hangsúlyosan merülnek fel.⁷¹ Az egyik legfontosabb kapcsolódási pont viszont a Helikon 2014/4 „*Komparatistikai kutatások az ezredfordulón*” című tematikus száma, melyet Z. Varga Zoltán és Hites Sándor szerkesztett, benne az új összehasonlító elméletek összefoglaló ismertetését célzó tanulmánnyal (Z. Varga Zoltán kiváló bevezetése), és a migráns irodalmak, emigrációs tapasztalat kérdéseinek, a többnyelvűség, amerikai komparatistika főbb vonásainak összegzését tartalmazó írásokkal. A nemzetközi szakmunkák közül is csupán az utóbbi években született, az elméleteket már elemzési praxissal ötvöző írásokra szeretném felhívni a figyelmet. A Rebecca Walkowitz szerkesztette *Contemporary Literature* tematikus lapszámának tanulmányai (*Contemporary Literature in an Age of Globalization* /2006/4/), az összehasonlító irodalom új szempontjait alkalmazzák regények elemző műveleteire, de utalhatunk a 2008 óta folyamatosan megjelenő internetes ausztrál *Transnationalism Literature* folyóiratban állandóan frissülő, újabb és újabb elemzésekre is. A globalizáció és nemzeti irodalmak összefüggéseinek kutatása jelent kiindulópontot Paul Jay *Global Matters: The Transnational Turn in Literary Studies* (2010), vagy Paul Giles *Transnationalism in Practice: Essays on American Studies, Literature and Religion* (2010) és Stephen Greenblatt (Ed.): *Cultural Mobility. A Manifesto* (2010) című könyvében.

Kiadványunk a transznacionalizmus gyakorlati vonatkozásait bemutató tanulmányokat, kérdésfelvetéseket, a fikciós eljárások értelmezési irányait szeretné közelebb hozni a magyar olvasóhoz. A külföldi tanulmányok szerzői a transznacionális irodalomtudományi paradigma leginkább kutatott területein járnak: a világirodalom és összehasonlító irodalom új perspektíváját gondolják tovább, és a globális térben és transznacionális kontextusában szükségszerűen artikulálódó fordítás eljárásának sajátosságait, következményeit vizsgálják világirodalmi szö-

⁷¹ CSÚRI KÁROLY – MIHÁLY CSILLA – SZABÓ JUDIT: *Határátlépések*. Budapest, Gondolat, 2009.

vegek szoros (és távoli) olvasásával. Chiara Mengozzi friss tanulmánya (2015) azért is érdekes számunkra, mert a világirodalom fogalmának átértékeléséhez kapcsolódó diszkusziót új megközelítéssel gazdagította.⁷² A világirodalom fogalmához kapcsolódó fejtegetései Franco Moretti, Pascale Casanova és David Damrosch elméleteit veszik alapul, velük vitatkozva jut új belátásokhoz. A világirodalom megközelítési mód lesz, amely lehetővé teszi számára, hogy a posztkoloniális és migráns írók pozícióját is a globális-lokális (helyesebben lokális/nemzeti és globális/transznacionális) kereszteződő viszonyában értelmezze. A centrum-periféria viszony új értelmezésével pedig az olvasási módokban bekövetkező változásokra reflektál. Rebecca Walkowitz és Gizem Arslan tanulmányai a transznacionális összehasonlító irodalomértés és beszédmód egyik központi alakzatának, a fordítás eljárásának szemantikái és figuratív potenciálját terjesztik ki a regények írásmódjának, migráns könyvként való megjelenésük és globális forgalmazásuk értelmezésére.

A Helikon magyar szerzői témájukat megpróbálják a transznacionális irodalomtudományos fordulatban elhelyezve körbejárni. Györke Ágnes – transznacionális feminizmusról szóló tanulmányában – nem csupán a nemzetállami konstrukció meghaladásához kapcsolódó szakirodalmakból indul ki, de a transznacionalizmus fogalmának esetleges vakfoltjára is utal, és ő sokkal inkább a transzlokalitás elméleti keretét látja témájához hasznosíthatónak. Rákai Orsolya transznacionális poétikát centrumba helyező tanulmánya nem marad a szűk értelemben vett nemzetközi megközelítés ismertetésénél, hanem kérdésfeltevéseivel, elemző megközelítéseivel a magyar kontextus felé kísérel meg utat nyitni, amellyel a magyar irodalomtörténet transznacionális nézőpontú újraértéséhez adhat ösztönzéseket. Mészáros Zsolt a migrációs (etnikai) autobiográfia, autofikció értelmezési hagyományát próbálja megvilágítani, a 80-as, 90-es évek strukturalista elemzési szempontjainak összefoglalása után a transznacionális irodalom komparatív megközelítéseit vonatkoztatja az emlékezet – nyelv – helyváltoztatás által okozott műfaji átkódolások értelmezésére. Földes Györgyi pedig egy olyan narratológiai tanulmányokat tartalmazó kötetről készített alapos összefoglalót (*Analyzing World Fiction. New Horizons in Narrative Theory*, 2011.), mely az elbeszéléselemélet új irányait a transznacionális irodalomtudomány ernyője alá helyezett posztkoloniális és etnikai irodalom narratív stratégiáinak analízisében láttatja.

⁷² A tanulmány a Helikonban kerül először publikálásra (a magyar olvasók Berkovits Balázs kiváló tolmácsolásában olvashatják). A tanulmány hozzáférési lehetőségéhez Clara Royernek tartozunk köszönettel.

A World Literature fogalmának hasznáról és káráról az irodalomtudományban¹

Ha a *World Literature* fogalmának genealógiáját szeretnénk végigkövetni, valószínűleg vissza kellene nyúlnunk a humanisták Irodalmi Köztársaságáig (*République des Lettres*). Azonban a jelenkori vita premisszáit Goethe fektette le,² aki az 1820-as években többször is emlegeti a *Weltliteratur*t. Leveleiben, recenzióiban és Eckermannal való *Beszélgetéseiben*³ fellelhető gondolatai nem szisztematikusak, s ellentmondásokban is bővelkednek.

Goethe ezen fogalom alatt egyszerre érti a jövőben elérendő ideált („a világirodalom korszaka van most soron, és mindenkire az a feladat vár, hogy siettesse ezt a korszakot”)⁴ (1827. jan. 31.) és a múltban már megvalósított ideált („mintaképre szorulva térjünk vissza a régi görögökhöz, akik műveikben szüntelenül a szép embert ábrázolták”).⁵ Egyúttal bejelenti a nemzetre összpontosuló perspektíva elavultságát („a nemzeti irodalom manapság nem sokat számít”),⁶ miközben a *Weltliteratur* felé vezető utat úgy fogja fel, mint a nemzetek közötti cserekapcsolatok kiterjedését (s ebből ered a fordítások igen nagy jelentősége: „az egyik leglényegesebb és megbecsülésre leginkább számot tartó feladat”),⁷ amelyek létrejöttében az európai nemzeteknek, s különösen a német nemzetnek igen jelentős a szerepe. Goethe egyfelől a különbségek fontosságát⁸ és revitalizációs képességét hangsúlyozza („végülis önmagában mindegyik irodalom elunja magát, ha nem fakasztja új életre az idegen megjelenése”),⁹ másfelől meg van róla győződve,

¹ Ez a tanulmány azon előadás átdolgozott változata, amelyet meghívott előadóként a tokiói Hosei Egyetemen adtam elő Europhilosophie program keretein belül. Köszönettel tartozom a szervezőnek, Shin Abiko professzornak, valamint korreferenseimnek, Asako Nakai, Nao Sawada és Kensuke Kasahara, professzoroknak, akik a vitához való hozzájárulásokkal lehetővé tették, hogy pontosítsam a mondanivalómat.

² A *Weltliteratur* fogalmát valójában a költő és Shakespeare fordító Christoph Martin Wieland alkotta meg. Cf. WEITZ 1987.

³ Hasznos eszköz ama passzusok felderítéséhez, amelyekben Goethe ezt a kérdést tárgyalja, STRICH: *Goethe und die Weltliteratur*, 1946. Vö. még D’HAEN 2012, 5–34 ; PIZER 2012, 3–12.

⁴ ECKERMANN 1988, 206. [magyarul lásd: ECKERMANN, 1989, 259.]

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*

⁷ Az idézet Thomas Carlyle egy művéről szóló 1827-es recenzióban szerepel. Franciául ld. BERMAN 1984, 93.

⁸ A már idézett recenzióban Goethe kijelenti, hogy egy nemzet sajátosságai összevethetők nyelvével és pénzével, minthogy elősegítik a cserekapcsolatokat.

⁹ 1828-ban megjelent cikk a *Kunst und Altertumban*, amelyben Goethe meglelégedéssel nyugtázza, hogy az hozzá kötődő *Weltliteratur* eszméjét terjeszti a *Le Globe* nevű folyóirat. Franciául ld. BERMAN

hogy az egyes nemzeti irodalmakban csak az méltó a megbecsülésre, ami az emberiséget egészében ábrázolja.

Ha nem is vitatható, hogy a Goethe által tárgyalt bizonyos kérdések még ma is a vita középpontját alkotják (mint például a fordítások szerepe vagy a nemzeti kritérium a gimnáziumi és az egyetemi irodalomtanításban), az is igaz, hogy gondolkodásának egyéb aspektusai mára már elavultak. Először is, az univerzalitásra törekvés ma már nem megvalósítható. (Ki határozza meg a kritériumait? Mely művek törekedhetnek joggal arra, hogy az emberiség egészét reprezentálják?). Másodsor, Goethe, azzal együtt, hogy aláhúzza a szállítás megnövekedett sebességének és a kereskedelem kiterjedésének szerepét a *Weltliteratur* születésében,¹⁰ sohasem gondolkodik úgy az irodalomról, mint a piac törvényeinek alávetett áru-ról, szemben Marx-al és Engels-el, akik a *Kommunisták kiáltvány* első szakaszában (melynek címe *Burzsoák és proletárok*) – sebtében, ám mégis lényegi módon – elsőként vezetik be a jelenkori vita egyik központi témáját, mégpedig a *Weltmarkt* és a *Weltliteratur* közötti összefüggést. Végül, a különböző nemzetek és irodalmak közötti univerzális harmónia goethei ideálja, melynek modellje egyszerre filozófiai (Goethe hisz az univerzális emberiség létezésében, amelynek az egyes népek alkotnák a különböző fajait) és politikai (az Európát szétziláló napóleoni háborúkat követően ír), szükségképp elhanyagolja a nyelvek, nemzetek és irodalmak közötti hegemonikus viszonyokat, amelyeket jelenleg a világirodalommal kapcsolatos minden megközelítésnek figyelembe kell vennie, minthogy a művek átlépik születésük kontextusának határait, s egy nem homogén, egyúttal nem a méltányosság viszonyai által működtetett térben fordítják le őket.

Az e fogalom iránti utóbbi időben tapasztalható érdeklődést – amelyet az is motivál, hogy a nyelv és a nemzet közötti hagyományos összefüggés immár nem egy érvényes kritérium (ha valaha is az lehetett egyáltalán) a kulturális és irodalmi alkotások termelésének és befogadásának megértésében – jelzi, hogy a témában születő könyvek és cikkek mennyisége túlzás nélkül rendkívülinek nevezhető. Most pedig megkockáztatom, hogy eme, már amúgy is túlárado diskurzushoz¹¹ hozzáadok még egy tanulmányt, amelynek elsődleges célja, hogy egy szelektív beszámoló révén rendet tegyen e kortárs vitában, és pedig négy, véleményem szerint igencsak lényegbevágó aspektus alapján. Az is célom, hogy két

1984, 107. Nem haszontalan, ha megemlítjük, hogy Goethe 1817-ben kiadott egy *Divan oriental occidental* című kötetet, amelyet Hafez perzsa költő inspirált, s ugyancsak érdeklődött *Ju-Kaio-Li*, egy a Ming dinasztia alatt alkotó kínai író iránt.

¹⁰ Goethe egyébként szívesen fordul a közgazdaságtanból kölcsönzött metaforákhoz, hogy pontosítsa a *Weltliteratur* eszméjét. Eckermannnak szóló magyarázata szerint a *Beszélgésekben*, ez egyfajta világpiac lenne, ahová a különböző nemzetek elhozzák saját szellemi javaikat, hogy velük kereskedjenek.

¹¹ Azok a szintézisre törekvő munkák, amelyek megpróbálják összefoglalni a jelenlegi vita egészét, többnyire esszégyűjtemények, s ezért néha széttartó vagy töredékes jellegűek. Ugyanakkor a következő szövegek igen hasznosak: PRENDERGAST (2004); PRADEAU-SAMOYAUULT (2005); SINOPOLI (2010); D'HAEN (2012); D'HAEN – DAMROSCH – KADIR (2012).

regény segítségével (Nuruddin Farah, a legfontosabb szomáliai író *Maps*, és a híres angol-japán író, Kazuo Ishiguro *The Remains of the Day* /Napok romjai/ című regényei alapján) a világirodalom egy olyan lehetséges megközelítését kínáljam, amely képes ötvözni a *distant* és a *close readinget*.

A következő négy problémát fogom vázlatosan tárgyalni : 1) a definíció kérdését (a „világirodalom terminus vajon szövegek egy korpuszát avagy szövegek egy megközelítési módját jelenti-e?”, 2) az irodalmi és kulturális jelenségek esetében a lokális/nemzeti és a globális/transznacionális dimenziók közötti kapcsolatot, 3) a lépték kérdését (milyen távolságba kell helyezkedni ahhoz, hogy a világirodalmat tanulmányozhassuk?, 4) végül a migránsnak és posztkoloniálisnak nevezett irodalmak helyének kérdését a világrendszeren belül.

- 1) „Reading ‘more’ is always a good thing, but not the solution” [„Ha ‘többet’ olvasunk, az mindig jó, ám sohasem megoldás”], állítja FRANCO MORETTI (2004, 149),¹² ezáltal hangsúlyozva, hogy a világirodalom nem egy tárgy, hanem egy probléma, amely új kritikai módszert igényel, s amely szükségessé teszi az európai összehasonlító irodalom radikális megújítását, ugyanis ezt hagyományosan a nemzeti irodalmak közötti viszonyok tanulmányozására szánták. Noha ezzel a legtöbb kutató egyetért, a definíciós probléma nem egykönnyen megkerülhető. Ha abból az előfeltevésből indulunk ki, hogy a világirodalom nem pusztán a világon létező irodalmak összessége (ekkor csak egy tautologikus és haszontalan fogalmunk volna), akkor ismét elkerülhetetlenül felbukkan a korpusz kérdése, éspedig két szinten is: szinkronikusan és diakronikusan. Szinkronikusan, minthogy, ha már megállapítottuk, hogy a világirodalmi műveknek azokat nevezzük, amelyek keletkezésük kontextusán kívül keringenek (vö. DAMROSCH 2003), még mindig meg kell értenünk, hogy hogyan alkalmazzuk az érték kritériumát. Ezt ugyanis az irodalomtudományi kutatások nem hagyhatják teljes mértékben figyelmen kívül, s a piac törvényei (vagyis a legtöbb példányban elkelt művek szerzőinek nemzetközi felszentelése) sem szolgálhatnak elégséges kritériumképpen. Diakronikusan, mivel az amerikai akadémiák diákoknak szánt *World literature* antológiái végső soron a nyugati kánont reprodukálják az ókortól napjainkig, kicsiny kitekintéssel Afrikára, Ázsiára és Latin-Amerikára, holott egy euro-amerikai szerző számára a perspektíva az egész világra való kitágításának mindenekelőtt azt kellene jelentenie, hogy készen áll magának az irodalom fogalmának – európai kronológiájának és genealógiájának – a megkérdőjelezésére (vö. SPIVAK 2003 és SPIVAK 2012).
- 2) Az irodalmi jelenségek esetében a lokális/nemzeti és a glonális/transznacionális dimenziók közötti kapcsolatot illetően a két legbefolyásosabb – gyakran

¹² Moretti tanulmánya, *Conjectures on World Literature*, először 2000-ben jelent meg a *New Left Review*-ban.

kritizált, ám elmaradhatatlanul idézett – elméletet PASCALE CASANOVA (1999) és FRANCO MORETTI (2003, 2004, 2005) művei képviselik. Mindkettő úgy fogja fel a különböző irodalmak közötti kapcsolatot, mint a szimbolikus hegemoniáért folytatott harcot az irodalom világrendszerén belül, amelyre *egységesként* és *egyenlőtlenként* tekintenek.¹³ Az irodalom világrendszerének szerintük létezik centruma (Casanova számára Párizs, Moretti számára Franciaország és Anglia), amelyről azt feltételezik, hogy irányítja az ízlést, és megszabja az „irodalmiság” kritériumait; s létezik több perifériája vagy félperifériája, amelyek a centrummal a függőség vagy az ellenállás viszonyaiba lépnek. Különösen Moretti szeretné megállapítani az „irodalmi fejlődés törvényeit” a modern regényre koncentrálván: ez a műfaj, amely Franciaországban és Angliában született a XVIII. és a XIX. század között, szerinte, a perifériák felé terjedve, a nyugati forma és a helyi tartalmak (hely, idő, megnyilatkozás módja) közötti kompromisszum eredményeként fejlődött ki. Úgy vélem, hogy e két elméletalkotó megközelítésének legfőbb korlátja¹⁴ az, hogy előfeltételezik egy olyan egységes világirodalmi rendszer létét, amelyet többnyire az egy irányba (a centrumtól a perifériáig) tartó mozgások jellemeznek. Ezzel szemben a rendszert úgy kellene felfogni, mint amelynek több középpontja van, s amelyben minden irányban mozgások tapasztalhatók: az egyik centrumtól a másikig, az egyik perifériától az egyik centrumig, az egyik perifériától a másikig stb.

- 3) Áttekintésem harmadik pontja a lépték problémájával foglalkozik: a világirodalom tanulmányozását extenzív módon (széles korpuszon) kell-e művelni, avagy lehetséges intenzív módon is, egy behatárolt korpuszon vagy akár egyetlen művön is? A kritikusnak mekkora távolságot kell felvennie tárgyával szemben? *Close reading* vagy *distant reading*? Mit veszítünk illetve mit nyerünk az egyik avagy a másik megközelítést választva? Ha David Damroscht követjük, aki a fontossági sorrendet megfordítva, a szöveg létrehozásának pillanata helyett annak recepcióját tanulmányozza, tehát azokat az átalakulásokat, amelyeken a művek – miután lefordították őket – keresztülmennek és bekerülnek a nemzetközi körforgásba, akkor irodalomszociológiát fogunk művelni, amely a körforgás dinamikáit helyezi előtérbe, háttérbe szorítva a szöveg sajátosan irodalmi aspektusait. Ha Franco Morettit követjük, aki a „távlati szemlélet” felé hajlik, hogy fellelje az irodalmi fejlődés általános törvényeit, akkor vagy 1) elhanyagoljuk az egyes szövegek szingularitását, vagy pedig 2) kialakítunk egy kétséges nemzetközi munkamegosztást: a „másoknak” jut az a szerep, hogy részletesen tanulmányozzák saját irodalmi tradíciójukat, míg a Moretti-féle euro-amerikai kutatók totalizáló sémákat gyárthatnak azzal az igénnyel,

¹³ Bár Casanova Bourdieu-re támaszkodik, míg Moretti az Emmanuel Wallerstein-féle közgazdasági iskolára, modelljeik mégis igen hasonlatosak egymáshoz.

¹⁴ Általam is osztott egyéb ellenvetéseket fogalmaz meg PRENDERGARST (2004, 1–25).

hogy magukra vegyék „egy globális összehasonlító irodalomtudomány egész terhét” („the entire burden of a global comparative literature”, SPIVAK 2003, 107). Viszont egy új, világra nyitott összehasonlító irodalomtudománynak inkább ki kellene szélesítenie a figyelembe vett nyelvek körét, azaz ugyanolyan filológiai figyelmet kellene szentelnie egyéb nyelveknek és kultúráknak, mint amilyenben a diszciplína hagyományosan a „nagy” európai nyelveket és kultúrákat részesíti.¹⁵

A kiválasztott szövegek elemzése – amit tanulmányom utolsó részében fogok elvégezni – lehetővé teszi a számomra, hogy egy harmadik féle megközelítést javasoljak, és hogy kimutassam, a világirodalmi műveket egyszerre közelebről és távolról is kell szemlélni, ami azt jelenti, hogy a *distant* és *close reading* alternatíváit együttesen kell alkalmazni, hol egy széles korpuszon, hol pedig egyetlen szövegen.

- 4) A *World Literature* fogalmához kapcsolódó problémák ezen áttekintésének negyedik és egyben utolsó pontja a „migráns” és „posztkoloniális” irodalmak helyét illeti.¹⁶ E terminusok váltották fel az 1990-es évektől fogva a *Third-World Literature* megnevezést, amely még ezeknél is vitathatóbb. Jameson már 1986-os, nevezetes tanulmányában, *Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism*, a következőket írja: „in our [...] context, any conception of world literature necessarily demands some specific engagement with the question of third-world literature [...] in all various distinct ways locked in a life-and-death struggle with first-world cultural imperialism” (68). [„a mi kontextusunkban a világirodalom bármiféle koncepciója szükségképp megköveteli, hogy alaposan számot vessünk a harmadik világ irodalmának kérdésével [...], amely igen különböző módokon kényszerül élet-halál harcba lépni az első

¹⁵ Természetesen jobb, ha fordításban olvassuk a kicsinek mondott nyelveken született műveket, mint ha egyáltalán nem olvassuk őket. Spivak felhívása az euro-amerikai komparatistákhoz, hogy szélesítsék ki az általuk ismert nyelvek körét, nem jelenti azt, hogy ne ismernénk el a fordítások által játszott alapvető szerepet a kulturális közvetítés eszközeként minden korszakban, sem pedig, hogy a fordítást az eredeti elszegényítéseként, lerontásaként vagy elárulásaként tekintenénk. Azonban tudatában kell lennünk annak, hogy 1) a perifériákról származó műveknek csak kisebbik része lesz lefordítva, s kerül ezáltal világgpiacra, valamint, 2) ha e művek át is lépik hazájuk határait, nem biztos, hogy ugyanolyan figyelemben fognak részesülni, mint a nagy nyelveken írottak. Emblemikus példa egy fontos bengáli nyelvű író, Mahasweta Devi művének olasz fordítása. A *La trilogia del seno* című angolból (és nem bengálból) fordított novelláskötetről van szó. Akármilyen pontos is az angol fordítás (amelyet Gayatri Spivak jegyez), nyilvánvaló, hogy elképzelhetetlen volna, hogy pl. Houellebecqet az angol vagy a spanyol verzió alapján fordítsák olaszra. Az eredeti és a fordítás közötti kapcsolat problematizálásának szükségességéhez vö. DERRIDA 1987. Az angol nyelvi hegemonia és a „domesticating translation”, kritikájához vö. VENUTI 1995.

¹⁶ Úgy vélem, hogy e kettő közötti határvonalat nehéz volna meghúzni. A bevándorló vagy a volt gyarmatokról származó írók termésének meghatározásához a kritika számos címkét alkalmazott. A különböző definíciók korlátainak és retorikáinak az elemzéséhez ld. MENGOZZI (2013), amelynek megközelítése érvényes az olaszországi eseten túl is.

világbeli kulturális imperializmussal”]. A *World Literature* fogalmával kapcsolatos vita pontosan a migráns és posztkoloniális szerzőknek köszönhetően bontakozott ki, akik kézzelfoghatóvá és vitathatatlaná tették a nyelv/nemzet korreláció elégtelen mivoltát az irodalomtudományon belül. A már említett problémákhoz kapcsolódva a posztkoloniális irodalmak színre lépése új nehézségek egész sorát idézte elő, amelyeket a *Pour une littérature-monde en français* (Egy francia nyelvű világot átfogó irodalomért) című nevezetes kiáltvány segítségével szeretnék elemezni. Úgy vélem, hogy ez a negyvennégy francia tengerentúli területeken élő író (mint pl. Tahar Ben Jelloun, Edouard Glissant, Nancy Huston stb.) által aláírt kiáltvány, amely a *Le Monde* 2007. márc. 19-i számában jelent meg a Frankofónia hetének alkalmával, sűrítetten és példaszzerűen foglalja össze azokat a kétértelműségeket, amelyek a posztkoloniális irodalomtudomány gyakorlatát kísérik.

A Kiáltvány aláírói szerint a Franciaország tengerentúli területeiről származó íróknak adományozott öt értékes irodalmi díj bizonyítja arra, hogy immár nem létezik az a centrum, „amelyben egy Franciaországra korlátozódó francia irodalom ragyoghatott”, minthogy az szétszóródott „a világ négy sarka felé”. A frankofón irodalom „a kolonializmus legutolsó változata” volt, olyan, mint „egy kihunytt csillag fénye”, amelynek hamvaiból kibontakozott „egy tudatosan vállalt francia nyelvű világirodalom, amely nyitott a világra, transznacionális”. „A ‘perifériáról’ származó tehetségek”, folytatják ekképp az aláírók – „pezsgő regényszerűségük révén” új életet csöpögtettek a halódó, önreferenciális francia irodalomba, „amelynek önmagán kívül nem volt tárgya”.

A Kiáltvány jogosan ítéli el az irodalmi frankofónia alárendelését a francia kulturális rendszer Párizs-centrizmusának, és ésszerű a javaslata, hogy szabadítsák fel a nyelvet és az irodalmat a nemzettel való kizárólagos „szerződésük” alól. S mégis, állításai olyan megoldatlan problémákat rejtenek, amelyek miatt relativizálnunk kell ama „kopernikuszi fordulat” jelentőségét, amelyet a Kiáltvány első mondatai jelentenek be. Túl azon, hogy az aláírók úgy akarják a „centrumot” előjogaitól megfosztani, hogy a „perifériák” értékét a centrum legitimációs eszközeivel (a párizsi irodalmi díjakkal)¹⁷ akarják bebizonyítani, azt sem mondják meg pontosan, hogy milyen értelemben kellene venni azt a „világot”, amelyre már a címben is utalnak, s amely, meglepő módon, a *World Literature*-t övező vitákban többnyire kérdőre nem vont fogalom marad.¹⁸

- 1) Az első, látszólag lényegtelen megjegyzés: az aláírók által megidézett „világ” csupán a világ egy bizonyos hányadára vonatkozik, arra, amelyik franciául beszél és ír. E rövid kiáltványban nem maradhat észrevétlen az

¹⁷ Vö. HARGREAVES – FORSDICK – MURPHY 2010.

¹⁸ A világ fogalma konceptualizálásának szükségességéhez a világirodalomról szóló vitában vö. még SPIVAK (2012) és APTER (2013).

angol irodalommal (angol nyelvű világirodalommal) való összehasonlításnak (versenynek?) juttatott szerep, amely a már megszerzett legitimáció modelljét nyújtja a „centrum” irodalmi rendszerében : „Vajon hány francia nyelvű, kettő avagy több kultúrájú író tette már fel magának a kérdést e furcsa különbséget illetően, ami miatt ők, ‘frankofónok’, éppen csak megtúrt egzotikus variánsként a margóra szorulnak, mígnem a volt Brit birodalom gyermekei már teljesen legitim módon teheték a magukévá az angol nyelvet?” Noha a kanonizáció vágya teljes mértékben érthető, attól még ez az alig leplezett versengés az angol nyelvű világirodalommal ellentétben áll a Kiáltvány hegemoniaellenes szándékaival. Vagyis a kiáltvány aláírói elhanyagolják ama tényt, hogy a posztkoloniálisnak nevezett irodalmak azért szerezték maguknak elismert helyet a nyugati piacon és az euro-amerikai akadémiákon, mert a (Casanova és Moretti által hangsúlyozott) szimbolikus hegemoniáért való harc a nemzeti színtérről a nyelvi szintre került át: hála a „perifériák” írói által írott műveknek, az európai nyelvek és irodalmak immár feloszthatják egymás között a globális kulturális piacot. Hiszen a „perifériák” íróit pontosan azért értékeli a piac és a posztkoloniális irodalom kutatói, mert gazdagítják, kreollá teszik, modernizálják, „revitalizálják” a különböző európai nyelveken írott irodalmakat. Azonban miért is kellene a frankofón, italofón, anglofón irodalmakat hasznosságuk szempontjából tekinteni, vagyis hogy mivel járulnak hozzá az európai nyelvekhez és kultúrákhoz? És vajon miért kellene büszkén vállalniuk „ezt az alárendelt szerepet”? (MABANCKOU 2007, 59.) Tehát az összehasonlító irodalomnak mint diszciplínának, amely éppen most újul meg a *World Literature* fogalma körüli vitának köszönhetően, nem kellene fenntartások nélkül ünnepelnie a keveredést (*métissage*) (amely a globális piac által immár tökéletesen „megemésztett” ideológia), sem pedig megelégednie a nemzet megingatásával a frankofónián, anglofónián, italofónián stb.-n keresztül, amelyek, végső soron, csak követik és megerősítik a régi gyarmati birodalmak közötti határvonalakat.

- 2) Második megjegyzés: a Kiáltvány aláírói a világot átfogó irodalom (*littérature-monde*) új címekjét annak érthető reményében vezetik be, hogy általa kevésbé gettósító meghatározását adhassák a frankofón írók termésének. Azonban innen túlságosan is nagy ugrásnak tűnik az, hogy önmagukat a „világszerűség” kitüntetett képviselőiként legitimálják. Miért ezt a definíciót választották? Azért, állítják a Kiáltvány aláírói, mert „ezek a zajos, színes, a keveredést hírül adó (*métissé*) regények [...] arról a világról szólnak, amely a szemünk előtt bukkan fel”, ugyanis a kultúrák összekeveredését meséli el a metropoliszokban, ami megfertőzi a nyelveket, műfajokat, témákat, valamint elhozzák „nekünk” a világ visszhangját, a máshonnan származó elbeszéléseket, onnan, ahonnan ők jönnek. A migránsnak és

posztkoloniálisnak nevezett írók azért lelhettek legitim helyre a „Nyugat” kiadói piacán, mert vállalták, saját választásukból fakadóan vagy kényszerből, a bennszülött informátor szerepét (SPIVAK 1999), és ilyen módon elmesélhették és értelmezhatték kulturális tradícióikat a nyugati olvasók örömére, az ő informálásukra és fogyasztásukra szánva. Vagyis, tudatosan vagy tudattalanul, a másság piacosítását mozdítják elő, vagy úgy, hogy a nyugati olvasóknak egzotikusnak vélt helyeket mutatnak be, vagy pedig a „perifériák” traumatikus eseményeit elmesélve (háborúkat, népirtásokat, forradalmat, kivándorlást).

Kazuo Ishiguro (akiről hamarosan még szó lesz, és akinek a neve megjelenik a Kiáltványban, noha ő tulajdonképpen értelemben nem posztkoloniális író, sem pedig nem „idegen” az angol kontextusban, minthogy Angliában nőtt fel) azért is döntötte el egyszer, hogy regényei azontúl nem Japánban fognak játszódni, hogy elutasítsa ezt a rákényszerített szerepet. Íme egy részlet második regénye, *An Artist of the Floating World* megjelenése alkalmával a *New York Times*-ban publikált recenzióból:

Often with Japanese novels the Western reader may suspect he is missing the point [...] That is not a problem here. Mr. Ishiguro, though born in Nagasaki, has lived in England since 1960. He writes in English and does not require that the reader know the Orient to understand his book [...] True to a traditional Oriental delicacy and circumspection, the characters are forever emitting small laughs, saying, “indeed”, while essentially disagreeing. (A japán regényeknél gyakran megesik, hogy a nyugati olvasó gyanakodhat, nem érti a lényegét. [...] Ez esetben ez nem probléma, Ishiguro, bár Nagaszakiban született, 1960 óta Angliában él. Angolul ír, és könyvének megértéséhez nem szükséges, hogy az olvasó ismerje a Keletet [...] Híven a hagyományos keleti kifinomultsághoz és körültekintéshez, a figurák folytonosan nevetgélnek, s mindig azt mondják, „hát persze”, miközben alapvetően nem értenek egyet.) (MORTON 1986).

Az újságíró mondandója, noha túlon túl is leegyszerűsítő és ellentmondásos,¹⁹ megjeleníti egy bizonyos típusú posztkoloniális kritika be nem vallott előfeltevését, s a perifériáról származó szerzők sikerének rejtett okait is, akik, immár néhány évtized óta, számos irodalmi díjnak köszönhetően váltak elismertté Franciaországban, de Angliában és Olaszországban is. Mit sem számít, hogy Ishiguro valószínűleg nem egy feltételezett „valódi” Japánt kívánt megírni, hanem inkább eljátszani a mítoszokkal és sztereotípiákkal, miként az sem, hogy Japánról szóló regényei sokkal inkább azokhoz az „elképzelt szülőfölkökhöz” (*Imaginary home-*

¹⁹ Érdekes módon, az „autentikus” Japán, amelyet az újságíró állítólag Ishigurónak köszönhetően fedezett fel, megfelel a Kelettel kapcsolatos európai sztereotípiáknak („traditional Oriental delicacy and circumspection”).

lands) hasonlatosak, amelyekről Salman Rushdie beszél (1991)! Hiszen a buzgó zszurnaliszta egyfajta megkönnyebbüléssel jelenti be, hogy hála Ishigurónak és kevert (*métisse*) identitásának, a nyugati olvasó (és a kritikus) behatolhat a megközelíthetetlenként elhíresült japán kultúrába, s mégis megőrizheti otthona komfortosságát, minthogy nem kell elsőkézből ismernie az országot vagy a nyelvet, esetleg a fejét törnie az információk megbízhatóságát illetően, hiszen autenticitásukra garancia a „bennszülött” író.

Most pedig szeretném a világirodalom fogalma által felvetett fő problémákról szóló eme összefoglalást két tézissel zárni: ha nem szeretnénk, hogy a Kiáltvány és a posztkolonialis irodalomtudomány által ünnepelt keveredés (*métissage*) csak még egy ürüggyel járuljon hozzá a történeti és kulturális sajátosságoktól való eltekintés igazolásához, akkor nem szabad támogatnunk bizonyos migránsnak és posztkolonialisnak nevezett szerzők ama törekvését, hogy az új világirodalom kitüntetett képviselőiként mutassák be önmagukat. Ezen túl, globálisabb perspektívában, zárójelbe kellene tennünk a *World Literature*-féle, definícióra törekvő megközelítéseket, s inkább arra kellene rákérdeznünk, hogy *miképp* tanulmányozzuk az irodalmakat egyre fokozódó globalizációjuk korszakában.

A két általam választott regény, a *Maps* és a *The Remains of the Day* (*Napok romjai*) lehetővé teszi a számomra, hogy pontosabban megfogalmazzam ezt a két tézist. Ugyanis, véleményem szerint, Nuruddin Farah és Kazuo Ishiguro nem csupán színre viszik diskurzusaik lehetőségfeltételeit azáltal, hogy a „bennszülött informátor” (*native informant*) a globális piac által látszólag rájuk kényszerített szerepével szembeni ellenállással kísérleteznek, hanem azokat az olvasási eljárásokat is tematizálják, amelyeket a mai irodalom globális megközelítése megkövetel, azaz az egyszerre közlőről és távolról szemlélés képességét.

Nuruddin Farah és Kazuo Ishiguro mindketten a hegemon nyelven, angolul írnak, nemzetközi közönséghez szólnak, és tisztában vannak vele, hogy sikerük részben regényeik tér-időbeli keretének köszönhető: Farah Szomália társadalmi és politikai problémáival foglalkozik, míg Ishiguro kezdetben Japánban játszódo regényeket írt, amely ország a nyugati képzeletvilágban az egzotikum tárgya volt és maradt. Ishiguro így vall erről egy interjúbán:

If I didn't have a japanese name and if I hadn't written books at that stage set in Japan, it would have taken me years longer to get the kind of attention and sales that I got in England with my first two books [...] The big milestone was the Booker prize going to Salman Rushdie in 1981" („Ha nem lenne japán nevem, s ha az ebben az időszakban írt regényeim nem Japánban játszódtak volna, sokkal hosszabb időbe tellett volna a számomra, hogy felkeltsem azt az érdeklődést, illetve elérjem azt a piaci sikert, amit Angliában az első két könyvem hozott el a számomra [...] Az igazi mérföldkő Salman Rushdie 1981-es Booker díja volt.”) (VORDA – HERZINGER 1991).

Vagyis ez a díj volt az a szimbolikus pillanat, amely a brit kulturális imperializmus fokozatos kimúlásának kezdetét jelöli a Nemzetközösségen belül. S mégis, mind Farah, mind Ishiguro tudatában van annak, hogy a megszámlálhatatlan irodalmi díjjal kitüntetett „perifériákról származó tehetségek” sikere nem annyira a brit vagy angolszász kulturális imperializmus lehanyaglásának a jele, mint inkább annak átalakulásaé. A két regény ereje pontosan a két szerző abbéli képességében áll, hogy színre vigyék megszólalásuk lehetőségfeltételeit, és hogy reflektáljanak pozíciójuk kétértelműségére az – én kifejezésemmel – „*World Literature* új rendjében”. Míg az 1980-as években (miként azt Jameson a fentebb már idézett cikkében állítja) a „perifériák irodalmairól” többnyire nem vettek tudomást vagy marginálisnak tekintették őket, és ezért küzdeniük kellett az elismerésért, jelenleg úgy tűnik, hogy harcuk győzelemmel zárult. Alaposabban szemügyre véve azonban úgy tűnik, hogy „a *World Literature* új rendje” nem törölte el a „centrum” és a „perifériák” közötti határokat, hanem továbbra is inkább előfeltételezi és megerősíti a (kulturális, etnikai, nemzeti és az identitással összefüggő) különbségeket és határokat, olyan módon, hogy ezeket azután győzedelmesen áthághassák (vö. O'BRIEN 1996).

Nuruddin Farah *Maps* című regénye 1977-ben játszódik az Etiópia és Szomália által az Ogaden nevű vidékért vívott háború időszakában. Szomália úgy döntött, hogy visszaszerzi ezt a határmenti területet, amelyen sok nép, közöttük szomáliaiak is éltek. Hasznos, ha felidézzük, hogy a XIX. század végén Olaszország, Franciaország és Anglia fölosztották egymás közt a szomáliai területét, s hogy a függetlenség elnyerésekor, 1960-ban, csupán az egykori angol Somaliland illetve az olasz Szomália egyesültek a jelenlegi Szomáliává, míg Ogadent Etiópia csatolta magához, az egykori francia Szomália pedig függetlenné vált Dzsibuti néven.

A regény a (nyelvek, kultúrák, nemzetek és emberek) közötti határok megvonásának lehetőségéről/lehetetlenségéről szól, s a főszereplő egyéni élettörténetét és a családtagjai közötti viszonyokat a szomáliai nemzeti történelem allegóriájaként mutatja be,²⁰ mint Szomália a többi néphez és kultúrához való viszonyát, amelyek között önkényesen hozták létre a különbségeket. Askar, a főszereplő, Ogadenben született szomáliai árva, akit egy Misra nevű, vegyes etnikai háttérből (oromo és amhara) származó etiópiai asszony nevel fel. Jóllehet, Misra tökéletesen beszéli a szomáli nyelvet, mégis idegenként tekint rá a szomáliai közösség, ami pedig ellentétben áll a főszereplő és környezete által adott szomáli identitás meghatározásával. E szerint a szomálik nyelvükben ismernek önmagukra. Askarnak gyermekkorában szoros és szinte morbid kapcsolata alakul ki Misrával. Úgy tekintett magára, mint „a mere extension of Misra's body” (Misra testének egyszerű kiterjesztésére) (FARAH 1986, 75), mint „the space surrounding the geography

²⁰ Derek Wright (1992–1993) szerint a regény minden egyes szereplője megfelel a szomáliai identitás egy darabkájának. A *Maps*-ról és Farah egyéb regényeiről vö. WRIGHT 1994, RUGGIERO 1997, valamint a Wright által szerkesztett tanulmánygyűjteményt: *Emerging Perspectives on Nuruddin Farah* (2002).

of her body" (testének domborzatát körülölelő térre) (*ibid.*). Amikor kitör a háború, Askar elszakad Misrától, mind szimbolikusan (nevelőanyját egy kollektív anyával mint hazával, Szomáliával helyettesítve be), mind pedig konkrétan, mivel átlépi az Ogaden és Szomália közötti határt, hogy Mogadiscio-ba menjen nagybátyjaihoz, akik a szomáliai értelmiség az egykori gyarmatosító nyelven, olaszul iskolázott reprezentánsai. Askar (akinek neve „harcost” jelent) a gyarmati időszak térképeinek megszállottjává válik, amikor is Ogaden még nem volt leválasztva a szomáliak által lakott egyéb területekről. Habozik, hogy *fegyverrel* harcoljon-e (csatlakozva a felszabadítási fronthoz) vagy pedig *tollal* (ideológiailag támogatva meg a szomáliak harcát).²¹ Misrától való eltávolodása akkor válik véglegessé, amikor az asszonyt azzal vádolják meg, hogy az etiópoknak adott ki információkat, így árulva el a szomáliai hadsereget. Misrát kétségtelen bizonyítékok hiányában is kivégzik, testét pedig brutálisan megcsönkítják.

E regény legfigyelemreméltebb aspektusa a narrátor hangjának konstrukciója, amely folyamatosan ingadozik az első, a második és a harmadik személy között, de mindig Askar figurája marad a fókuszában. Az olvasó tehát kénytelen az ő nézőpontjával azonosulni, jóllehet Askar egyre inkább megbízhatatlan elbeszélőnek (*unreliable narrator*) bizonyul, ami arra indítja az olvasót, különösen a regény vége felé, hogy kételkedjen a főszereplő által elbeszélte történet jó néhány aspektusában. Vajon Misra tényleg elárulta a szomáliai hadsereget? Nem valószínűbb-e, hogy inkább segítette azon két nép hadseregét, amelyekhez egyszerre tartozott? S Askar nem vett-e részt nevelőanyjának rituális meggyilkolásában? Ki az, aki második személyben adja elő Askar történetét? Ez nem egyezik-e meg véletlenül a bíró figurájával, aki a főszereplőt hallgatja ki? Bár e regény minden értelmezője hangsúlyozta a narrátor nem megbízható természetét, véleményem szerint senki sem vonta le ezen elbeszélői stratégiából az összes következtetést. Annak, hogy Askar nem megbízható elbeszélő, két alapvető következménye van:

- 1) Az olvasó számára e regény nem túl kellemes élmény, sőt egyenesen zavaró. Misra olykor a regény titkának őrzője (csak ő tudná megerősíteni árulása tényét illetve megnevezni a gyilkosait), máskor pedig az Askar figurája által teljes egészében uralt kitaszított (*forclos*)²² nézőpontot képviseli a szövegben. Az olvasót ez szüntelenül arra indítja, hogy ellen-fokalizáljon,²³ próbáljon meg Misra szemeivel nézni, aki azonban nem tud írni, mivel analfabéta, valamint nem tud beszélni, hiszen megölték.

²¹ Vö. COLMER 2002.

²² Spivak a „kitaszítás” (*forclusion*) terminust a pszichoanalízistől kölcsönzi, és etikai-politikai jelentéssel látja el: a bennszülött informátor (*native informant*) azt a másságot jelöli, amelyet a nyugati episztémének önmeghatározása érdekében ki kellett taszítani.

²³ Az olvasásról mint az ellen-fokalizáció (*counter-focalization*) tapasztalatáról, vö. SPIVAK 2002.

- 2) Ez az olvasási gyakorlat túlmegy a szóban forgó szövegen, és a migráns és posztkoloniális irodalmak összességére utal. Askar, aki a regényben habozik a toll és a fegyver között, valószínűleg egy jövődöbeli író, aki azt fontolgatja, hogy elhagyja Szomáliát. Azaz, a városi szomáliai elit reprezentánsa, akárcsak az angolul vagy más európai nyelveken író szomáliai posztkoloniális írók. Nuruddin Farah, azáltal, hogy kétséget ébreszt Askar szavai iránt (ami előfeltételezi Misra hallgatását), közvetett módon a saját és a többi posztkoloniális író szavát is kétségbe vonja, azokét, akiken keresztül pedig a nyugati olvasók megismerik azokat a területeket és kultúrákat, ahonnan ők származnak. Vagyis arra szólítja fel olvasóit, hogy gondolkodjanak el azon, hogy – amint azt Spivak hangsúlyozta – az emigráns posztkoloniális író, aki mint bennszülött informátor jut szóhoz és publikációhoz, az alávetett kitaláltóságának (*forclusion*) csak egy alakváltozata, azaz szükségképpen viselkedik úgy, mint Askar Misrával: helyette beszél és képviseli őt (színre viszi a nő történetét, illetve azokét, akik nem tudnak beszélni).

Ez az értelmezés, mely az irodalom elméleti erejét hasznosítja, pontosan a szöveg részletei iránti (ez esetben például az elbeszélő apró ellentmondásai) valamint a globális kontextusra irányuló figyelem (ez esetben a posztkoloniális tanulmányok együttese, illetve a migráns író pozíciója a nyugati piacon) kombinációjaképpen válik lehetségessé. Ezért állításom az, hogy az irodalom tanulmányozása globalizálódásának korszakában, sokkal inkább, mint valaha, feltételezi és megköveteli a *distant* és a *close reading* termékeny összehangolását. Ebből következően, az irodalmi szövegek e kétfajta megközelítését nem külön-külön kell alkalmazni egy széles illetve egy szűk korpuszra, hanem egyszerre mindkettőt egyetlen szövegre.

Farah művének illetve Ishiguro *Napok romjai* című regényének, annak ellenére, hogy számos szempontból igen különböznek egymástól (a cselekmény helye és ideje; Farah díszített, Ishiguro igencsak szikár stílusa), nagyon sok közös pontjuk van, elegendő, ha csak analóg pozíciójukra gondolunk – mint idegenből jött írók – a nyugati irodalmi rendszerben.

Ishiguro regényének története egy Stevens nevezetű főkomornyikra koncentrál, aki az 1920-as és 30-as években a leghívebb odaadással, magánéletét teljes egészében feláldozva szolgálta Lord Darlingtont, akit később antiszemizmussal és a nácikkal való cinkossággal vádoltak. A regény az 1950-es években játszódik, amikor Lord Darlington birtoka egy gazdag amerikai, Mr. Farraday kezébe kerül, aki egy új társadalmi és politikai rend megtestesítője. Nem sokkal később Stevens levelet kap Miss Kentontól, egykori Darlington Hall-beli kolléganőjétől, akivel annak idején szerelembe is eshetett volna, ha nem áldozott volna föl mindent urának szolgálatában. Húsz évnyi távollét után Stevens elhatározza, hogy meglátogatja a nőt, nem azért, hogy viszonyt kezdjen vele, hanem, hogy visszavigye Darlington Hallba, és ismét együtt dolgozzanak. A regény az utazás hat napja alatt író-

dott feljegyzésekből áll, amelynek során Stevens nagy kínok és elhallgatások árán (Stevens, akárcsak Askar, megbízhatatlan elbeszélő) fokozatosan tudatára ébred régi urával kapcsolatos vakságának, akit anélkül szolgált, hogy valaha is megkérdőjelezte volna döntéseinek helyességét (még akkor sem, amikor az két zsidó szolgálólányt elűzött a háztól). Pontosan ez az, véli, ami egy főkomornyk nagyságát teszi: az a képesség, hogy feláldozza magánéletét a nemzet nagy embereinek a szolgálatában, ezáltal járulva hozzá mégoly kicsiny, ám nem elhanyagolható módon a nemzeti- és a világtörténelemhez: „it is not simply my fantasy that the state of the silver had made a small, but significant contribution towards the easing of relations between Lord Halifax and Herr Ribbentrop that evening” (ISHIGURO 2010a, 135–136) [„nem egyszerűen az én képzelgésemmé tehát, hogy az ezüst kinézete apró, ámde fontos hozzájárulás volt ahhoz, hogy Lord Halifax és Herr Ribbentrop között enyhült a feszültség aznap este.”] (ISHIGURO 2010b, 276–277). Ez az attitűdöt, ezt az önmegtágadást, saját szavának alávetését, kritikai szellemének urához delegálását Stevens meglepő módon „méltóságként” értelmezi; olyan tulajdonságként, mint amelyet például akkor mutatott meg, amikor ahelyett, hogy haldokló apjával törődött volna, az egyik nagy tiszteletben álló vendégnek szentelte magát, aki lábfájástól szenvedett, vagy amikor, hasonló okból, nem akadályozta meg, hogy Miss Kenton elhagyja a házat. Stevens így szól, midőn Miss Kenton bejelenti neki házasságát és távozását: „Miss Kenton, you have my warmest congratulations. But I repeat, there are matters of global significance taking place upstairs and I must return to my post” (ISHIGURO 2010a, 219). [“Miss Kenton, őszintén gratulálok. De, ismétlem, világraszóló jelentőségű események történnek odafönt, és nekem vissza kell térnem a helyemre.”] (ISHIGURO 2010b, 447).

A regény megérdemelne egy részletes elemzést, minthogy a szerző rengeteg témát tárgyal, például a társadalmi kényszerek és az individualitás közötti konfliktusokat, a létezés és a látszat dialektikáját, vagy a Brit birodalom szerepét az angol identitás létrehozásában (Stevens apja, hogy megragadja, miben áll egy jelentős főkomornyk lényege – amely mégiscsak elsőrendűen angol hivatás – két, a gyarmatokon – Indiában és Dél-Afrikában – megesett történetet hoz fel példaként). Elemzésemet most mégis csak két megállapításra korlátozom, amelyek – akárcsak a Farahról szóló elemzésben – az elbeszélő, a szerző és az olvasó pozícióját illetik.

- 1) A régi úr, Lord Darlington által megtestesített társadalmi és politikai rend önmagunk és vágyaink megtagadásában áll, valamint egy merev társadalmi hierarchia tiszteletében, amely feltételezi az urak jóindulatú paternalizmusát és az alárendeltek (a tömegek) hallgatását. Stevens régi szép idők iránti nosztalgiája és sok kicsiny hazugsága ellenére, amelyek egykori urának a háború alatti felelősségét hivatottak elkendőzni az olvasók előtt, s következésképpen a sajátját is, a regény végére el kell ismernie, hogy „There’s no dignity to be had in being a slave” (ISHIGURO 2010a 186) „A rabszolgaságban aztán nincs semmi méltóság” (ISHIGURO 2010b, 381). Azaz, hogy semmiféle méltóság sem lehetsé-

ges szabadság nélkül, hogy a főkomornyikhoz méltó makulátlan viselkedés a katasztrófális egzisztenciális bukás jele. A legkevesebb, amit mondhatunk, hogy a Lord Darlington által megjelenített régi rend eltűnése jó hír. Azonban még mindig megértésre vár az, hogy a jelen és a jövő ígérheti-e a remélt szabadságot akkor, amikor Mr. Farraday (és az általa megtestesített rend) veszi át Lord Darlington helyét. Való igaz, az új tulajdonos egy más típusú viselkedést vezet be: nem csak hogy arra ösztönzi a főszereplőt, nyilvánuljon meg, és tréfálkozzon vele együtt (ami Stevenst igen zavarba hozza), hanem arra is biztatja, hogy foglalkozzon a saját magánéletével: Mr. Farraday ösztökéli arra, hogy vegyen ki néhány pihenőnapot, hogy meglátogassa Miss Kentont. Ezen új szabadság dacára Mr. Stevens a regény végén is megtartja a főkomornyik szerepét, és a leghívebben igyekszik szolgálni új urát az új dolgok rendje által bevezetett szabályoknak megfelelően. Hogyan fogja hát Stevens új urát szolgálni? Egyszerűen csak a számára otthonos szerep szerint, a régimódi angol főkomornyik módjára. A nyugtalan Mr. Farraday így fordul hozzá: „I mean to say this is a genuine grand old English house, isn't it ? That's what I paid for. And you're a genuine old-fashioned English butler, not just some waiter pretending to be one. You're the real thing, aren't you ? That's what I wanted, isn't that what I have?” (ISHIGURO 2010a, 124). [„Ért engem, Stevens, hiszen ez mégiscsak egy eredeti, patinás ősi angol kastély, nem igaz? Mert én aszerint fizettem érte. Maga pedig egy eredeti, régi vágású angol főkomornyik, nem valami közönséges pincér, aki csak megjátssza magát. Maga eredeti, nem? Mert én azt akartam; mást kaptam, mondja meg?!”] (ISHIGURO 2010b, 256).

Azaz, a régi nem tűnt el, pusztán csak áruvá vált. Stevens pályája tehát nyilvánvalóan megfelel a posztkoloniális irodalmak (és szerzőik) ambivalenciájának az irodalmi rendszerben, a piac által beszippantott, ugyanakkor bátorított ellendiskurzusnak.

- 2) Második és egyben utolsó megjegyzésem Ishiguro regényével kapcsolatban az olvasót és az olvasást érinti. Ama tény, hogy a regényt egy megbízhatatlan elbeszélő beszéli el, arra kényszeríti az olvasót, hogy ellenpontozva olvasson, hogy lépésről lépésre megcáfolja Stevens érveléseit, hogy egy másik szöveget hozzon létre ahhoz képest, amelyet az elbeszélő nekünk bemutat. Az olvasó szüntelenül az olvasás aktusáról kénytelen gondolkodni. Ez az önreflexív olvasás arra indít, hogy nagyon odafigyeljünk a részletekre, például Stevens kicsiny hazugságaira és elhallgatásaira, vagy az első ránézésre az elbeszélés ökonómiájában fölöslegesnek tetsző részletekre, mint például arra, amelyben Stevens és Miss Kenton hosszan vitatkoznak egy nagy kínai váza alkalmatlan áthelyezése kapcsán. Hipotézisem szerint ezen epizód fontosságát csak akkor értékelhetjük, ha a részleteket illető figyelem egy globális látásmóddal vegyül, ha egyszerre gyakoroljuk a *close* és a *distant readinget*, ha tisztában vagyunk a migráns és posztkoloniális írók által a nyugati irodalmi rendszerben betöl-

tött szereppel. Az elmozdított kínai porcelán (ez talán maga Ishiguro?) egy olyan regényben szerepel, amelyben semmiféle egzotikum nincs, ellenkezőleg, amely Ishiguro távolságtartását mutatja a bennszülött informátor szerepétől, amelyet pedig a kritika első regényei megjelenése után neki szánt. A regény kínai vázáról szóló passzusa vajon a recepció „*mise en abyme*”-ja? Vajon Ishiguro meg akarta előlegezni olvasójának meglepetését, azáltal, hogy tematizálta egy *super-English* (a szerző szavai szerint „more English than English”) regény tartalma és a fedelén szereplő japán név között beálló rövidzárlatot?

Ama tény, hogy még ezt a regényt is úgy értelmezték, mint egy autentikus japán író önkifejezését, aki szokatlan díszletek között kívánt gondolkodni a japán társadalom „tipikus” vonásairól (a társadalmi kódoknak való alávetettségről vagy az érzelmek elrejtéséről), semennyit sem vesz el Ishiguro regényeinek kifinomultságából. Inkább csak azt mutatja meg, hogy a rossz olvasók előítéleteit és sztereotípiáit nehéz megdönteni.

Először ezzel a megállapítással szerettem volna befejezni a tanulmányomat. De most már nem vagyok benne teljesen bizonyos. Amikor Kensuke Kasahara professzor a tokiói előadásomat követő vitában azt állította, hogy ő is a japán társadalom sikerült metaforájaként értelmezte ezt a regényt, megértettem, hogy az (értelmezésemben a szöveg részleteire és az elbeszélő hangjára koncentráló) *close reading* és a (az irodalom világpiacán belül a migránsnak és posztkolonálisnak nevezett írók helyére koncentráló) *distant reading* között elhanyagoltam egy köztes megközelítést („*not far away reading*”), amely a választott regényt a szerző művében kívánja elhelyezni, és ezáltal megragadni a többi szöveggel fennálló analógiáit. Ishiguro korpuszában *An Artist of the Floating World* című regény kapcsolódik a legszorosabban a *Napok romjai*hoz. Az eltérő kontextus ellenére (az egyik Japánban, míg a másik Angliában játszódik), a történet és a tárgyalt témák (például az egyén felelőssége a hatalommal szemben) megdöbbentő analógiát mutatnak. Hajlamos vagyok kijelenteni, hogy itt a *double-crossed-metaphor* egy különleges esetével állunk szemben, amely fogalommal Ishiguro az irodalmi diskurzus sajátos vonását jelzi: egy regény válhat másvalaminek a metaforájává, hogy kényelmesebben beszélhessen egy olyan témáról, amely a közönséget zavarba hozná, ha egy az egyben lenne tárgyalva.²⁴ E megállapítást továbbgondolva azt is mondhatnánk, hogy a *Napok romjai*, miközben Angliáról beszél, Japánról szóló metaforaként is olvasható,²⁵ de csak akkor, ha az *An Artist of the Floating World*-t, amely Japánról beszél, Európa metaforájaként értelmezzük. Ez azt jelenti, hogy a kulturális határok és a belőlük következő esszencializmusok meghaladásának egyik módja az, ha úgy gondolkodunk, hogy jelenleg, s legalább a második világháború óta,

²⁴ Cf. Kazuo Ishiguro on Fiction, Allegory, and Metaphor: https://youtu.be/y_oJvXI_c4k

²⁵ Egy angol olvasó számára bizonyára nincs zavaróbb annál a gondolatnál, mint hogy Stevens története „valójában” a japán társadalom metaforája.

Angliát és Japánt, Európát és a vele szembeállított „másikat” ugyanazon problémák segítségével kell megközelítenünk.

Fordította: Berkovits Balázs

IRODALOM

- AFTER, EMILY: *Against World Literature. On the Politics of Untranslatability*. London – New York, Verso, 2013.
- MURIEL BARBERY ET AL. 2007. Manifeste : pour une littérature-monde en français. = *Le Monde*, 19 marzo. <http://www.etonnants-voyageurs.com/spip.php?article1574>.
- BENVENUTI, GIULIANA – CESERANI, REMO: *La letteratura nell'età globale*. Bologna, Il Mulino, 2012.
- BERMAN, ANTOINE: *L'épreuve de l'étranger, culture et traduction dans l'Allemagne romantique*. Paris, Gallimard, 1984.
- CASANOVA, PASCALE: *La République mondiale des Lettres*. Paris, Seuil, 1999.
- COLMER, ROSEMARY: „This is a pen”: Writing in Maps. In: WRIGHT, DEREK (Ed.): *Emerging Perspectives on Nuruddin Farah*. Trenton-Asmara, Africa World Press, 2002, 495–520.
- DAMROSCH, DAVID: *What is World Literature ?* Princeton, Princeton University Press, 2003.
- DERRIDA, JACQUES: Des Tours de Babel. In: *Psyché. Invention de l'autre*, Paris, Galilée, 1987, 203–236.
- D'HAEN, THEO: *The Routledge Concise History of World Literature*. London – New York, Routledge, 2012.
- D'HAEN, THEO – DAMROSCH, DAVID – KADIR, DJELAL (Eds.): *The Routledge Companion to World Literature*. Abingdon – New York, Routledge, 2012.
- ECKERMANN, JOHANN PETER: *Conversations de Goethe avec Eckermann*. Trad. de Jean Chuzeville. Paris, Gallimard, 1988.
- ECKERMANN, JOHANN PETER: *Beszélgetések Goethével*. Ford. Györffy Miklós. Budapest, Európa, 1989.
- FARAH, NURUDDIN: *Maps*. New York, Pantheon, 1986.
- HARGREAVES, ALEC G. – FORSDICK, CHARLES – MURPHY, DAVID (Eds.): *Transnational French Studies. Postcolonialism and Literature-monde*. Liverpool, Liverpool University Press, 2010.
- ISHIGURO, KAZUO: *An Artist of the Floating World*. London, Faber & Faber, 1986.
- —: *The Remains of the Day*. New York, Knopf Doubleday, 2010a. (*The Remains of the Day*. London, Faber, 1989^{1st}. *Les Vestiges du jour*. Traduit par Sophie Mayoux, Paris, Gallimard, 2001).
- —: *Napok romjai*. Ford. Kada Júlia. Budapest, Cartaphilus, 2010b.

- JAMESON, FREDRIC: Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism. = *Social Text* no. 15, 1986, 65–88.
- LE BRIS, MICHEL – ROUAUD, JEAN (Eds.): *Pour une littérature-monde en français*. Paris, Gallimard, 2007.
- MABANCKOU, ALAIN: Le chant de l'oiseau migrateur. In: LE BRIS, MICHEL – ROUAUD, JEAN (Eds.): *Pour une littérature-monde en français*. Paris, Gallimard, 2007, 55–66.
- MENGGOZZI, CHIARA: *Narrazioni contese. Vent'anni di scritture italiane della migrazione*. Roma, Carocci, 2013.
- MORETTI, FRANCO: Conjectures on World Literature. In: PRENDERGAST, CHRISTOPHER (Ed.): *Debating World Literature*. London, Verso, 2004, 148–162.
- : More Conjectures. = *New Left Review* 20, 2003, 73–81.
- : *Maps, trees: abstract models for a literary history*. London – New York, Verso, 2005.
- MORTON, KATHRYN: After the War Was Lost. = *New York Times*, 8 Juin, 1986. <http://www.nytimes.com/1986/06/08/books/after-the-war-was-lost.html>
- O'BRIEN, SUSIE: Serving a New World Order : Postcolonial Politics in Kazuo Ishiguro's *The Remains of the Day*. = *Modern Fiction Studies* no. 4 (42) 1996, 787–806.
- PIZER, JOHN: Johann Wolfgang von Goethe: Origins and Relevance of Weltliteratur. In: D'HAEN, THEO: *The Routledge Concise History of World Literature*. London – New York, Routledge, 2012, 3–12.
- PRADEAU, CHRISTOPHE – SAMOYAUULT, TIPHAIN (Eds.): *Où est la littérature mondiale ?* Paris, Presses Universitaires de Vincennes, 2005.
- PRENDERGAST, CHRISTOPHER: The World Republic of Letters. In: PRENDERGAST, CHRISTOPHER (Ed.): *Debating World Literature*. Verso, London, 2004, 1–25.
- RUGGIERO, ROSSANA: *Lo specchio infranto. L'opera di Nuruddin Farah*. Pasion di Prato, Campanotto, 1997.
- RUSHDIE, SALMAN: *Imaginary Homelands. Essays and Criticism 1981–1991*. London, Granta Books – Penguin Books, 1991.
- SINOPOLI, FRANCA: Dall'universalismo letterario alle forme attuali della mondialità letteraria. In: GNISCI, ARMANDO – SINOPOLI, FRANCA – MOLL, NORA (Eds.): *La letteratura del mondo nel XXI secolo*. Milano, Bruno Mondadori, 2010, 55–116.
- SPIVAK, GAYATRI C.: *A Critique of Postcolonial Reason. Towards a History of the Vanishing Present*. Cambridge, Harvard University Press, 1999.
- : Ethics and Politics in Tagore, Coetzee, and Certain Scenes of Teaching. = *Diacritics* 2002, 3–4, 17–31.
- : *Death of a Discipline*. New York, Columbia University Press, 2003.
- : The Stakes of a World Literature. In: *An Aesthetic Education in the Era of Globalization*. Cambridge, Harvard University Press, 2012, 455–466.
- STRICH, FRITZ: *Goethe und die Weltliteratur*. Bern, Francke, 1946.
- VENUTI, LAWRENCE: *The Translator's Invisibility. A History of Translation*. London – New York, Routledge, 1995.

- VORDA, ALLAN – HERZINGER, KIM: An Interview with Kazuo Ishiguro. = *Mississippi Review* no. 20, 1991, 134–135.
- WEITZ, HANS J.: „Weltliteratur“ zuerst bei Wieland. = *Arcadia* 22, 1987, 206–208.
- WRIGHT, DEREK: Parenting the Nation: Some Observations on Nuruddin Farah's *Maps*. = *College Literature* no. 3/1 (19/20), 1992–1993, 176–184.
- —: *The Novels of Nuruddin Farah*. Bayreuth, Bayreuth African Studies, 1994.
- — (Ed.): *Emerging Perspectives on Nuruddin Farah*. Trenton-Asmara, Africa World Press, 2002.

REBECCA L. WALKOWITZ

*Felmérhetetlenül súlyos következmények:
Kazuo Ishiguro, fordítás és az új világirodalom¹*

A közelmúlt világirodalomról szóló vitáiban – amely világirodalom alatt most olyan irodalmat értünk, amely keletkezésének földrajzi régiójából kilépve is bekerül a cirkulációba – gyakran felvetődik, hogy ezek a szövegek angol fordításban jelennek meg, és hogy a fordítás folyamata kulturális és politikai homogenizációhoz vezet.² Eszerint az érvelés szerint a fordítás azért vezet *kulturális homogenizációhoz*, mert az olvasók kevesebb idegen nyelvet tanulnak meg, és mivel a fordításra íródott szövegek hajlamosak kerülni a helyi nyelvhasználat jellegzetességeit és a nyelvi komplexitást. (OWEN 31; SPIVAK 18–19; APTER *On Translation* 12). *Politikai homogenizációhoz* pedig azért vezet, mert a világpiacnak olyan történetekre van igénye, amelyeken mindenki osztozhat, ennek pedig az a következménye, hogy kevesebb különbség jelenik meg a politikatörténetek és társadalmi ágensek között (BRENNAN 59–61). Az aggodalom tárgya a következő: a fordítás rossz amiatt, amit a könyvekkel tesz (az eredeti nyelvtől és kontextustól függetlenül jeleníti meg őket); de az írók számára még rosszabb (arra sarkallja őket, hogy hagyják figyelmen kívül a nyelvet és a kontextust). Valójában, ahogy Emily Apter, Pascale Casanova, David Damrosch és Martin Puchner bebizonyították, a fordítás hatása attól függ, hogy mi a fordítás tárgya és mi történik, amikor a lefordított könyvet elolvassák. Továbbá ezen hatások jelentése attól is függ, hogyan értékeljük a hasonlóságot és a különbséget: feltételezzük-e például, hogy a homogenizáció minden esetben negatív? Az új világirodalomban számos változó létezik, és ezek alapján kénytelenek vagyunk átértékelni nem csupán a szövegek globális terme-

¹ Köszönettel tartozom Lisa Fluetnek, aki felkért az esszé megírására, valamint vendéglátóimnak és beszélgetőtársaimnak a következő egyetemeken: University of Wisconsin-Madison, University of Michigan, Tufts University, Loyola University (Chicago), és a Rutgers University, emellett pedig a következő szervezetek éves találkozóin: Society for the Study of Narrative Literature, American Comparative Literature Association, Modernist Studies Association, MLA. Örömmre szolgál, hogy elismerhetem Christopher Bush, Christopher Castiglia, Vinay Dharwadker, Ann Fabian, Susan Stanford Friedman, Eric Hayot, Deborah Jenson, Jackson Lears, B. Venkat Mani, Joshua Miller, Leah Price, Harsha Ram, Julie Rivkin és Stephen Yao provokációit és javaslatait. Az esszé profitált a következő olvasók nagylelkűségéből: Amanda Claybaugh, Lee Edelman, Caroline Levine, Joseph Litvak, Martin Puchner, Bruce Robbins és Henry Turner. Szintén köszönettel tartozom Taryn Okumának és Thom Dancernek a kutatásban nyújtott nagyszerű segítségükért, a University of Wisconsin Vilas Trustjának az ösztöndíjért, valamint a *Novel* szerkesztőinek a kézirat végső változatához fűzött javaslataikért.

² Ld. például Owen, Spivak, Casanova, Damrosch, Puchner, Apter, Arac és Brennan. Hofmeyr tanulmánya Bunyan *A zarándok útja* transznacionális megjelenéséről erős kivételt képez az angolra fordításról szóló megszokott vitában.

lését és cirkulációját, hanem azt is, hogyan gondolkodunk a kulturális és politikai egyediségről.

A mai kritikai beszédmódban az „új világirodalom” egy, mind a könyvek tanulmányozásában, mind pedig az ezek előállításában beállt változásra utal. Ami a tanulmányozást illeti, az olyan kutatók, mint például Damrosch és Moretti, a műalkotás „fenomenológiájára,” mintsem „ontológiájára” helyeznék a hangsúlyt, ahol a fenomenológia egy könyv megjelenésének formáját vizsgálja, a forgalmazást és a fordítást, míg ezzel ellentétben az ontológiát a szöveg természete vagy lényege érdekli (DAMROSCH 6; MORETTI 67). A cirkulációra helyezett hangsúly két korábbi definíciót kísérel meg lecserélni: az egyik irodalmi *mesterműveket* jelölt, azokat a könyveket, amelyeket a világon mindenkinek el kellene olvasnia; a másik az irodalom *futottak* még kategóriája: a Nyugat-Európán és az Egyesült Államokon kívül megjelent könyveket. Damrosch amellett érvel, hogy amint a világirodalom egykor „műveket” jelölt, most egy „hálózatot” jelöl (3), ez a hálózat pedig inkább oka, mintsem következménye a területnek.³ A hálózatnak köszönhető, azoknak az irodalmi rendszereknek, amelyek egy szöveget megosztanak, hogy az adott mű világirodalomként kategorizálható.⁴

A hálózatok előnyben részesítése azt jelenti, hogy elemezzük, hogyan vesz részt egy mű nem csupán az „eredeti” irodalmi rendszerében, annak a nyelvnek a rendszerében, amelyben a mű megszületett, hanem más irodalmi rendszerekben is, amelyekben jelen van. Akár a szélesebb trendekre fektetjük a hangsúlyt (mint Moretti), akár egyedi esettanulmányokra (mint Damrosch), az új világirodalomnak összehasonlító tudományra van szüksége (több irodalmi rendszer elemzésére), amely nem csupán különböző nemzeti hagyományokból származó különböző művekre koncentrál, hanem egyetlen mű különböző kiadásaira és fordításaira is – már amennyiben valaha is beszélhetünk „egyetlenről.”⁵ Mivel egy szöveg hálózata folyamatosan nő és sokszorozódik, miközben a szöveget számos régióban terjesztik és olvassák, a hálózat földrajza és kultúrája dinamikus és kiszámíthatatlanná válik. Most már nem lehet egyszer s mindenkorra eldönteni, egy-egy mű melyik irodalomkultúrába tartozik. „A világirodalmi művek,” írja Damrosch, „kölcsonösen hatnak egymásra egy feszültséggel teli mezőben, amelyet egy, lehetséges egymás mellé helyezések és kombinációk fluid és sokszoros rendszere határoz meg” (300). Más szavakkal, mivel a világirodalom továbbra is részét képezi a különféle nemzeti hagyományoknak, mindig lesz lehetőség újabb összehasonlításokra.

A jelen tanulmányban osztom Moretti és Damrosch a szövegek cirkulációjára vonatkozó érdeklődését, emellett viszont azt is vizsgálom, hogy az ontológia hogyan

³ Moretti a világirodalmat „problémának”, mintsem „tárgynak” nevezi (55).

⁴ Goethe *Weltliteratur*-elméletére építve Puchner hasonlóképpen ír: „a világirodalmat nem írják, hanem azzá teszik – a piac teszi azzá” (49).

⁵ McGill írásai a tizenkilencedik századi angol-amerikai irodalmi kultúrában létező „újranyomási kultúráról” emlékeztetnek arra, hogy a művek, még ha csupán egyetlen nyelven léteznek is, ritkán maradnak meg egyetlen létező verzióban.

hozza vissza a fenomenológiát: az érdekel, hogy az irodalom globális fordításában és cirkulációjában hogyan változott a transznacionális irodalom előállítása és elmélete.⁶ Moretti és Damrosch olyan világirodalmat képzelnek el, amelyben a szövegek egy helyről több helyre vándorolnak: „olyan irodalmi művek, amelyek eredeti kultúrájukon túl cirkulálnak” (DAMROSCH 4). Damrosch szerint „gyakorlatilag minden irodalmi mű egy nemzeti irodalomnak nevezhető közegben születik” (283). De mi van azokkal a kortárs szövegekkel, amelyeket migránsok írnak nemzetközi közönség számára, amelyek a kezdetektől egyszerre több helyen léteznek? Hogyan befolyásolja az eredetnélküliségre való reflektálás, amellyel most néhány kortárs szerző foglalkozik, a közösség képzeteit, amelyeket szerzők – és olvasók – állítanak elő?

Jelen tanulmány Kazuo Ishiguro műveéhez fordul ezekkel a kérdésekkel – Ishiguro regényeit jelen szöveg megírásáig huszonnyolc nyelvre fordították le angolról, a szerző pedig teljes pályafutása során az eredetiség, összehasonlítás és megfelelés kérdéseiről írt. Ishiguro regényei meggyőző példái az új világirodalomnak, és annak, amit „összehasonlító irodalomnak” („comparison literature”) nevezek. Ez a világirodalom újonnan kialakult műfaja, amelyben a globális összehasonlítás mind a formában, mind pedig a tematikában megjelenik. Ishiguro műveinek megvitatásában szerepet kap korai regénye, a *Napok romjai* (1989),⁷ amelyet sokan elemeztek a két háború közötti Anglia és a háború után megcsappanó birodalmi magabiztosság könyveként. Tárgyalom emellett a klónozásról szóló 2005-ös, *Ne engedj el...* című regényét (ROBBINS 26–30; WALKOWITZ 109–30; LANG; SU; WONG). A *Napok romjai* olvashatóbbá válik az egyediség és világolvasás könyveként, amennyiben figyelembe vesszük Ishiguro nemrégiben tett meglátásait a fordítást illetően, valamint a reprodukálhatóságról szóló analízisét. Mindkét könyvben megtalálható az egyediség folyamatos kritikája, emellett pedig megmérettetnek olyan globális paradigmák, mint a hálózat, a hagyomány és a lépték.

Tanulmányom címe, a „Felmérhetetlenül súlyos következmények”⁸ a *Napok romjaiból* származik, ami arra utal, hogy bármely apró tettnek, beleértve a házi ezüst tisztítását is, ugyanolyan etikai és politikai jelentőséget kell feltételeznie,

⁶ Jelenlegi megközelitésem kialakításához nagyban hozzájárult annak vizsgálata, hogy a cirkuláció „hogyan kezd betolakodni a termelésbe” Puchner elemzésében a *Kommunista kiáltvány*ról, illetve Price írásában, amelyben George Eliot arra adott válaszát vizsgálja, hogy regényei antológiákban jelentek meg (PUCHNER 51; PRICE, *Anthology* 106). Puchner felveti, hogy Marx már a szöveg megalkotásakor szem előtt tartotta a „cseré és fordítás világát:” ebből az okból kifolyólag Puchner meggyőzően érvel amellett, hogy a *Kiáltvány* eredeti nyelve (német) semmivel sem volt fontosabb Marx számára, mint az összes többi nyelv, amelyen reményei szerint majd megjelenik (51). Price amellett érvel, hogy Eliot késői művei „úgy íródtak, hogy a szerző számított arra, hogy azokból majd részletek fognak megjelenni antológiákban” (106).

⁷ A regény magyarul 1992-ben *A főkomornyik szabadsága* címmel jelent meg Kada Júlia fordításában, majd 2010-ben újra, ezúttal *Napok romjai* címmel. – *A ford.*

⁸ A regényben ezen a helyen az „unimaginable largeness,” azaz az „elképzелhetetlen nagyság” kifejezés szerepel. Mivel a tanulmány nagyban épít az eredeti szóhasználatra, így ebben a szövegben Kada Júlia fordítása helyett többször az eredeti szó szerinti fordítását használom. – *A ford.*

mint annak a kiterjedtebb rendszernek, amelynek ez a tett a részének tekinthető (77). Ishiguro narrátora számára, aki drámai nyomatékként megidézi az „elképzelhetetlen nagyságot,” a „nagyság” egyaránt vonatkozik földrajzi kiterjedésre (túl a lokálison) és társadalmi következményre (túl az egyénen). A regény legtöbb olvasója ezt a kifejezést csupán Ishiguronak az ambiciózus főkomornyk érzelmi hiányosságaira vonatkozó ironikus kommentárjaként érti. De a regény komolyan veszi azt az elképzelést, hogy helyi, egyéni tettek átalakíthatják a nemzetközi, közösségi eseményeket. Ishiguro bátorítja az olvasót, hogy vegye észre mind a közeli, mint pedig a távoli hálózatokat, merlegre teszi az irodalomkultúra különböző léptékeit és közvetít olyan értelmezési stratégiák között, melyek tagadják a politikai és földrajzi különbségeket, és azok között, amelyek megpróbálják megőrizni ezeket. A világirodalom tanulmányozásában megvan a maga haszna az elképzelhetetlen nagyságról való gondolkodásnak. Ez lehetővé teszi számunkra, hogy fontolóra vegyük azt, hogy a könyvek egyediségének megértése hogyan kapcsolódik a közösségek egyediségének megértéséhez, és hogy az irodalomkultúra modelljei hogyan formálják azt, amint a társadalmi életek természetéről és léptékéről tudnunk kell.

Cserébe megengedhetjük, hogy a társadalmi életek természetéről és léptékéről való újabb gondolkodásmódok alapvetően átforgassák az irodalomkultúra modelljeit. Mivel az angol irodalomtudomány diszciplináris protokolljai „egy konkrét *ethos*-ban és *ethnos*-ban gyökereznek,” Simon Gikandi szerint a tudósok hajlamosak még a transznacionális anglofón szövegeket is nemzeti alapelvek és irányelvek alapján elemezni (632–33). Gikandi felveti a következő kérdést: Mit tegyünk ezekkel a régi kategóriákkal – nemzet, kultúra és angol –, amelyek hiányzó struktúráként működnek, azért, hogy formálják és kísértsek a globális kultúrát és magának az irodalomnak a képzetét is?” (633). Nem állítom, hogy Ishiguro globális munkája az efféle „hiányzó struktúrát” kikerüli; épp ellenkezőleg, felvetésem szerint művei újra és újra előhívják hiányzó struktúrákat. Azonban amennyiben egy könyvek, nem pedig szövegek, másolatok, nem pedig eredetiek által megalkotott nagyságot képzel el, Ishiguro összehasonlító működésére kényszeríti az olyan kategóriákat, mint a „nemzet, kultúra, és angol.” Provokál minket, hogy észrevegyük, amennyiben a „globális kultúra” egy új fogalma több akar lenni, mint egy nemzeti kultúra felnagyítása, akkor új elképzelésre lesz szükség „magáról az irodalomról” is.

A KÖNYV FÖLDRAJZA⁹

Kazuo Ishiguro regényei két fő módon funkcionálnak világirodalomként. Tárgyként megírásra, nyomtatásra, fordításra, terjesztésre kerülnek, és számos helyen olvassák őket. Narratívaként lokális anekdotákat szerveznek globális hálózatok-

⁹ Price egy, a könyvtörténet jelenlegi trendjeiről szóló 2002-es tanulmányban ír „a könyv földrajzáról.” „A könyv földrajzáról” szóló frissebb példákért ld. Moretti, Damrosch, Puchner, Joshi és McGill munkáit.

ká, és figyelembe veszik a folyamat etikai következményeit. Ishiguro regényei lehetőséget kínálnak arra, hogy fontolóra vegyük a világirodalom ontológiája és fenomenológiája közötti kapcsolatot, mivel eltekintve attól, hogy fordításra kerülnek, egyébként is *fordításra íródnak*. Ishiguro abban a tudatban szerkeszti meg a regényeit, hogy azok majd szinte egyszerre több nyelven is meg fognak jelenni.¹⁰ Mióta 1989-ben megnyerte a Pulitzer-díjat, Ishiguro rendszeresen részt vesz nemzetközi könyvturnékon, amelyek állítása szerint jobban tudatosították benne olvasóinak kulturális és nyelvi sokszínűségét (Adams, Moore). Átgondolván, hol és hogyan jelennek meg a könyvei, Ishiguro elmondta, hogy már sokkal inkább a „formára, szerkezetre és vízióra” fókuszál, vagyis arra, amit ő „építészetnek” hív, mintsem a „mondatokra” és „kifejezésekre” (BRITISH COUNCIL).¹¹ Ishiguro különféle módokon mindig is fordításra írt. Japánban született és ötéves korától emigráns japán szülők gyermekeként Angliában nevelkedett, és maga is beszámolt arról, hogy karrierje során konkrét erőfeszítéseket tett azért, hogy olyan angol regényeket alkosson, amelyeket mintha egy másik nyelvről adaptáltak volna (Adams).

Pillantsunk most Ishiguróra J. M. Coetzee-val és akár J. K. Rowling-gal együtt: mindhárom író tudja, hogy a könyveket, amelyeket megalkotnak, nem csupán egyetlen országon belül fogják terjeszteni és szinte azonnal számos nyelvre lefordítják őket.¹² Ishiguro és Coetzee elismerték az „együttműködés” hosszú történe-

¹⁰ Ishiguro nyilatkozott erről (Adams, Moore), de regényeinek kiadástörténete szintén sokatmondó. A *Ne engedj el...* első megjelenésétől számított hat hónapon belül megjelent brit (március 3.), kanadai (március 8.), holland (március 15.), amerikai (április 11.), spanyol (június 30.), német (augusztus 31.), finn (szeptember 1.) és svéd (szeptember 1.) kiadásban. A naptári év végéig megjelentek a portugál (október 15.) és lengyel (október 25.) kiadások; ezeket a francia és a japán kiadás követte 2006 márciusában és áprilisában. Ishiguro regényeinek fordítástörténetének további megvitatása egy könyves projekt része lesz, amelyben részletesebben foglalkozom majd a kortárs nemzetközi próza-irodalom többnyelvűségével, az angolról egyéb nyelvekre való fordítások összehasonlító történetével, illetve azzal, hogy Ishiguro és más írók hogyan válaszoltak a gyártás, terjesztés és együttműködés új körülményeire.

¹¹ Ishiguro elismeri, hogy a regényeiben megjelenő hangsúly, ami a „költészet” helyett a „drámára” irányul (ez az ő különbségtétele), fordíthatóbbá tette a regényeit olyan írók műveivel összehasonlítva, mint például John Banville, Salman Rushdie és Martin Amis (BRITISH COUNCIL). Azonban Ishiguro azt is felveti, hogy nemzetközi íróként való fogadtatása vezette arra, hogy regényeiben egyszerűbb dikciót használjon, hogy a szavai jobban „túléljék a fordítást” (Adams).

¹² Egy nemrégiben megjelent esszében Coetzee beszámol művei francia, német, svéd, szerb és koreai fordítóival folytatott levelezéséről („Roads to Translation”). Habár J. K. Rowling összesített eladásai meghaladják mind Coetzee, mind pedig Ishiguro eladásait, az ő könyvei lassabban jelennek meg nem-angol kiadásokban, mivel Rowling csak akkor teszi a fordítók számára elérhetővé a regényeit, amikor azok a fogyasztók számára is elérhetővé válnak (Italie). A piacon töltött első hónap során, 2005 augusztusának vége és október eleje között Coetzee *Slow Man* című regénye hét különböző nyelven jelent meg – hollandul, németül, spanyolul, katalánul, görögül, svédül és angolul –, és legalább nyolc különböző kiadásban. Köszönöm J. M. Coetzee-nak és ügynökének, akik minderről tájékoztattak. Ezzel ellentétben J. K. Rowling hatodik „Harry Potter” regénye, a *Harry Potter és a félvér herceg* angolul világszerte 2005. július 16-án jelent meg, de ezután egy legalább két hónapos szünet következik az első fordítások megjelenéséig. Amikor azonban megjelennek, igen nagy számban tűnnek

tét, amelyben a regényeiknek részük van és amelyet mindketten hasznosítottak; és úgy tűnik, elfogadták és örömmel fogadták, hogy a regényeik számos nyelven léteznek és több irodalmi hagyomány részei lesznek. Egy, a fordításról szóló, nemrégiben megjelent esszében („Roads”), Coetzee beszámol arról, hogyan segítette ki kínai fordítóját egy, „a Nyári Palotára” (144) vonatkozó utalással, amely az *A barbárokra várva* (brit kiadás, 1980; kínai kiadások, 2002, 2004) című korai regényében jelenik meg. A fordító rákérdezett, vajon a „the Summer Palace” kifejezés a „pekingi Régi Nyári Palotára” vonatkozik-e. Coetzee szerint a kérdés kétféleképpen értelmezhető: a szándékra vonatkozó kérdésként (szándékos volt-e a szerző részéről ez az allúzió?), vagy a hatásra vonatkozó kérdésként (vajon a szavak ezt az allúziót hozzák létre?). Végso soron Coetzee a következőre jut: „azt, hogy a kérdéses szavak vajon a pekingi palotára vonatkoznak-e, szerzőként nem áll módomban eldönteni. A szavak leíródtak; én pedig nem irányíthatom az asszociációkat, amelyeket ezek létrehozhatnak.”

Feltételezhetjük, hogy Coetzee egyszerűen csak felidézi „a szerző halálát,” elismeri, *pace* Barthes, hogy szavainak jelentése előre meghatározhatatlan módon sokszorozódik meg az olvasók elméjében. De Coetzee valami konkrétabbat és limitáltabbat vet fel: azok az olvasók, akikre ő gondol, a fordítók és azok, akik a lefordított művet olvasták; és az általa elképzelt jövőbeni „asszociációk” ezen művek számára nem csupán vagy nem teljesen önkényesek. Magyarázata szerint a fordítóknak hatalmukban áll „noszogatni” az olvasókat (saját kifejezésével élve) ilyen vagy olyan allúziók felé, és bizonyos kifejezések néhány kultúrában jobban rezonálnak, mint másokban. Ez a fordítással szemben tanúsított hozzáállás, a variációkkal és együttműködésekkel szembeni nyilvánvaló közönnyel együtt meglehetősen különbözik az egyetlen „világirodalommal” kapcsolatos aggodalmaktól, vagy az abbéli félelmektől, hogy a forrásnyelvek beszivárognak a célnyelvekbe vagy akár elnyomják azokat. Damrosch-hoz hasonlóan Coetzee is a hagyományok hálózatát hangsúlyozza. Az esszé egy másik pontján Coetzee leírja francia fordítójának adott javaslatát, aki segítséget kért az angol „darkness” [sötétség] szó több francia megfelelője közötti választásban. Coetzee beszámol arról, hogy annak érdekében, hogy megtalálják azt a szót, ami leginkább közvetíti az ő eredeti szövegének jelentését (a *Youth* című önéletrészletében), a fordítót D. H. Lawrence francia fordításaihoz irányította. Mivel ő maga a „darkness” szót oly módon kívánta használni, hogy az felidézze Lawrence prózájának hangnemt, a regény francia fordításának mindenekelőtt úgy kell hangoznia, mint Lawrence regényeinek francia fordításának. Az analógia javaslatával Coetzee Walter Benjamin példáját követi, aki azzal

fel, többek között vietnami (szeptember 24.), német (október 1.), francia (október 1.), ukrán (október 6.), dán (október 15.), egyszerűsített kínai (október 15.), portugál (október 15.), svéd (november 9.), afrikaans (november 15.), görög (november 15.), holland (november 19.), norvég (november 19.), brazil portugál (november 26.), észt (november 26.) és héber (december 22.) nyelveken. Forrás: kiadók és könyvterjesztők.

érvel, hogy a fordításoknak „szerető gonddal és nagy részletességgel magukba kell foglalniuk az eredeti jelölési módját” (78). Coetzee anekdotája segít megmutatni, hogy Benjamin stratégiája mind lokalizálhatja, mind pedig globalizálhatja a szöveget: lokalizálhat, mivel Coetzee Lawrence-i hangneme megmarad; globalizálhat, mert Coetzee Lawrence-i hangneme megmarad – de csak azáltal, hogy a frankofón fordítás hagyományaihoz igazodik. Azt is mondhatnánk, hogy a korábbi fordítások megalapozták a feltételeket a Coetzee-eredetijének jövője számára.

Apter a *The Translation Zone* (2005) című könyvében veti fel ezt a paradoxont, amely könyv előszava „Húsz tézis a fordításról” listája. A lista azzal az állítással kezdődik, mely szerint „Semmi sem lefordítható;” tizenkilenc tézissel lejjebb pedig a „Minden lefordítható” állítással végződik (xi–xii). Coetzee anekdotája rámutat arra, hogy egyetlen regény történetében is akár egyszerre igaz lehet mindkét állítás. Coetzee felveti, hogy fordítás alatt álló szövegei nem egy, hanem kétféle együttműködésre támaszkodnak: az együttműködésre közte, francia fordítója és az anglofón prózairodalom korábbi fordítói között; és az együttműködésre közte, és korábbi anglofón írók, mint például D. H. Lawrence között. Az együttműködés írók és fordítók között inkább a normális irodalomtermelés kiterjesztésének tűnhet, mintsem attól való elhajlásnak. A világirodalomnak esetlegesen egy különleges együttműködésre van szüksége, mind annak tanulmányozásában (hogy az irodalomtudósok láthassák, hogyan terjed egy könyv számos nyelven), mind a termelésben (hogy az írók számos nyelven állíthassanak elő könyveket), de minden tudományban jelen van valamiféle együttműködés, mivel – ahogy Damrosch is emlékeztet – „a szövegek már meglévő recepció és interpretációs kereteken át közvetítve jutnak el hozzánk” (295). És minden irodalom eleve magába foglalja az együttműködés, láthatóbb (szerkesztés, kiadás, nyomtatás, terjesztés) és kevésbé látható (korábbi ábrázolásokra, nyelvhasználatokra való építkezés) módozatának valamilyen formáját. Ezzel nem csökkenteni akarjuk a fáradhatatlan, gyakran globális együttműködések értékét, amelyeket a világirodalom megkíván, hanem arra hívnánk fel a figyelmet, hogy a fordítás még észrevehetőbbé teszi az irodalom kollaboratív, gyakran globális együttműködést kívánó státuszát.

Ishiguro hasonló szellemben nyilatkozott a fordítási hálózatokról: egy lengyel újságíró 2005 végén készült interjújában elismerte, hogy nemcsak Dosztojevszkij, Csehov és Tolsztoj, hanem Dosztojevszkij, Csehov és Tolsztoj *fordítói* is nagy hatással voltak a műveire. Így nyilatkozott:

Gyakran jut eszembe, hogy milyen nagy mértékben hatott rám a fordító, David Magarschk, aki az 1970-es évek legkedveltebb orosz fordítója volt. És gyakran, amikor azt kérdezik tőlem, kik voltak rám nagy hatással, úgy érzem, David Magarschkot kellene megemlítenem, mivel szerintem a saját prózám ritmusa igen hasonló azon orosz fordításokhoz, amelyeket olvastam. (BRITISH COUNCIL)

Ishiguro nem csupán Dosztojevszkijt, hanem Magarschk Dosztojevszkijét is nagyra tartja, és élhetünk a gyanúperrel, hogy Ishigurónak tetszik az ötlet, hogy saját regényei fordításokat imitálnak.

Általában elfogadjuk, hogy némely műalkotás sokszorosítható (színdarabok, filmek, könyvek), míg mások egyedi tárgyak (egy festmény vagy egy szobor). De ahogy Ishiguro megjegyzése is mutatja, egy könyv is lehet egyedi tárgy, mivel a fordítások számos szövegváltozatot hoznak létre és mivel a személyes történet megkülönbözteti egyik verzió társadalmi útvonalát a másiktól. Idézzük fel Marcelt, aki Proust regényének utolsó kötetében azt mondja, „egy mű első kiadása,” az, amely számára mindenekfelett értékkel bír. Ez alatt nem a kiadó első kiadásából származó számos példány egyikét érti, hanem a könyvnek azt az egyetlen verzióját, amelyben ő első alkalommal olvasta a szöveget (6:287). Ennél a különbségtételnél Marcel azt hangsúlyozza, amit a saját élettörténetének hív, szemben „a múlttal általánosságban.” A könyv, amelyet Marcel fiatalkorában olvasott, egy egyedi tárgy, amelyből még ugyanazon a nyelven sem léteznek további példányok. Élménye valamilyen módon mégis univerzális, mivel a mű minden más olvasójának meglesz a maga első kiadása. Ma mindenkinek lehet saját első kiadása egy műből, de ez talán nem a kiadó által először kinyomtatott első kiadásból származik, vagy talán nem is az a könyv nyelve, amelyen a művet eredetileg megalkották. Esetleg helyesebb azt mondani, hogy egy világirodalmi mű számos eredeti nyelven létezik, különösen, ha nem akarjuk azt mondani, hogy eredetileg egy nyelven sem létezik.¹³

Ezen a ponton hasznos lehet a „jelképek” és „típusok” közötti különbségtétel, amelyet Peter McDonald használ az irodalmi kiadásokról szóló értekezésében. McDonald beszámolója szerint a jelkép egy mű példáira vonatkozik (a saját példányom egy könyvből), míg a típus magára a mű intellektuális tartalmára. Noël Carroll a tömegkultúrában megjelenő műalkotásokról szóló elméletére építve McDonald a könyvkiadásokat két másik „sokszoros példájú vagy típusú műalkotással” hasonlítja össze: a filmmel és a színházzal (idézi McDonald 223). Carroll a könyveket a filmekkel helyezi egy csoportba, mivel ezek cirkulációja egy „sablonról” függ (a nyomattól), de McDonald a könyveket a színdarabokkal helyezi egy csoportba, mivel ezek cirkulációja sokkal többitől függ, mint egy sablon (a színdarabok esetében a rendezők és színészek döntéseitől; a könyvek esetében a szerkesztők, borítótérvezők és szedők döntéseitől). McDonald a könyvkiadásokat „külön műalkotásoknak” tartja, mivel ezeket „egy kreatív folyamat [során állítják elő], amelynek során értelmező döntések születnek, melyek hatással vannak a jelentésre és korlátozzák azt” (224). A fordítás kiadásai, melyek ugyan minden bizonnyal függnek a nyomdász sablonjától és a tervezők és szedők kreatív tetteitől, tovább bonyolítják a típus-jelkép dinamikát: a fordítások egyetlen típus

¹³ Ld. Puchner értekezését a *Kommunista kiáltoányról*, amelyben felveti, hogy Marx és Engels művére úgy kellene gondolnunk, mint ami számos nyelven autonóm módon létezik (51–52).

(a mű) jelképei, azonban a nyomdász sablonja közvetíti őket, ugyanakkor különböző típusok jelképei is (a mű különböző nyelveken). Ha megengedjük, hogy a kreatív folyamat magában foglalja egy könyv kiadásának „társadalmi, politikai, kritikai és intézményi történeteit,” ahogy McDonald állítja, valamint a Marcelhez hasonló olvasók személyes történeteit is, ahogyan Proust, Barthes és Ishiguro állítják, akkor a különbségtétel az „egy műalkotás számos példánya vagy típusa,” illetve „egyedi műalkotások” között (a McDonald által idézett példa Carrolltól a „konkrét helyhez kapcsolódó szobor”) kevésbé tűnik nyilvánvalónak. Jogilag természetesen a fordítások a típus újabb példányai; de gyakorlatilag egyszerre működhetnek eredetiktől és másolatoktól is.¹⁴

Ishiguro és Coetzee jelenlegi regényeiben az eredetiség és összehasonlítás irodalmi feltételei fő kérdésekként jelennek meg; de egy pillanatra térjünk vissza J. K. Rowling esetéhez. „Harry Potter” regényei, amelyek számos fogyasztói gyakorlatot hívtak életre, jelenleg több, mint hatvanöt nyelven jelennek meg (köztük olyan, úgynevezett holt nyelveken is, mint a latin vagy az ógörög). E tekintetben hozzájárulnak a nyelvi sokszínűséghez, még akkor is, ha nem ez volt a szerző fő szándéka. Természetesen a nyelvi sokszínűség értékét és következményeit nem vehetjük magától értetődőnek. A variáció önmagában nem demokratikus vagy liberális, ha az autenticitás és sajátosság iránti igény nem elősegíti, hanem épp hátráltatja a szabadságot (APPIAH 104–05). A homogenizáció, az egyformaság vagy hasonlóság létrehozásának eljárása, ugyanúgy illeszkedik az egyediség, mint az összehasonlítás logikájához.

Ishiguro nagyon is megérti ezt a kettéágazó potenciált. Míg a vele készült interjúkból kiderül, hogyan gondolkodik a világirodalom előállításáról és terjesztéséről, a regényei egy közvetettebb megközelítésről tanúskodnak: globális összehasonlításokat *történetként* és *diskurzusként* mutatnak be, valami olyasmiként, amit a karakterek tesznek, hogy felbecsüljék tetteik értékét és következményeit, és olyasmiként, amit az olvasók tesznek – vagy tenniük kell –, hogy reflektáljanak ezen becslésekre és fontolóra vegyék a különböző módokat, amelyeken az érték és következmények meghatározhatóak. Máshol már írtam az Ishiguro műveiben megjelenő visszhang trópusáról: ahogyan a műben később megjelenő jelenetek vagy kifejezések úgy hangzanak, mint korábbi jelenetek vagy kifejezések, esetleg szinte meg is ismétlik azokat, és ahogyan visszatekintve ezek az ismétlések mint-ha megelőzték vagy motiválták volna azt, ami az eredetinek tűnik (127–30). Ishiguro a visszhanghoz hasonló komparatív eszközöket alkalmaz, hogy komplex mintázatokat vezessen be a világméretű cirkulációba. Ishiguro összehasonlításai egy sor nemzetközi témát kötnek össze, ugyanakkor arra is ösztökélnek bennünket, hogy megvizsgáljuk eme változatosság alakját és mértékét.

Mindenekelőtt ebből az okból kifolyólag kötöm össze Ishiguro munkáját a vi-

¹⁴ Jogilag nem volt ez mindig így, de a mai nemzetközi szerzői jog „másodlagos műnek” tekinti a fordításokat, nem pedig új vagy együttműködésen alapuló szerzőség termékének (VENUTI 55).

lágirodalom azon műfajával, amelyet „összehasonlító irodalomnak” hívok. Ezzel a terminussal a világirodalom írása és az ilyen szövegek olvasásakor alkalmazott protokollok közötti kapcsolatot kívánom megvizsgálni. És szeretném felhívni a figyelmet a nemzeti irodalomtudomány diszciplínái – amelyek rendszerint arra vonatkoznak, hogy mik a könyvek, ki írta ezeket, vagy hol készültek –, valamint az összehasonlító irodalomtudomány diszciplínái – amelyek azzal foglalkoznak, hogy mit csinálunk a könyvekkel – közötti különbségre. Az „összehasonlító irodalomtudományba” mindkét projekt beletartozik, kérve tőlünk, hogy az összehasonlítás alatt az irodalomtudósok munkáját értsük, ugyanakkor azonban az olyan könyvek munkáját is, amelyek – mint Ishiguro művei – kalkulálnak saját előállításuk, tanulmányozásuk, forgalmazásuk és tanulmányozásuk transznacionális kontextusával. Felvetésem szerint néhány kortárs regény azzal tromfolja az alantasabb „fordíthatóság” koncepcióját, hogy nem ellenáll a fordításnak, hanem kiköveteli azt.¹⁵ Ezek a szövegek azt kérik, hogy több nemzeti és politikai szintén keresztül olvassák őket.

A MÁSOLAT, A KLÓN

A 2005-ben spanyol, dán, lengyel, angol, német és számos más nyelven publikált *Ne engedj el...* egy olyan könyv, mely a nem-eredeti kifejezés értékéről szól. A regény az 1990-es évek valamiféle alternatív Angliájában játszódik, és egy sor rossz másolatot és különféle értelmezést vonultat fel: megjelenik benne egy kazetta, ami egy „Ne engedj el...” című monoton popdalt játszik, melynek szövegét a narrátor saját történetéhez igazítja (83, 299–300); egy közepeszerű televíziós műsor, amelynek sitomba illő kapcsolatait a tizenéves szereplők a felnőtt magatartás szerepmoddelljeként értelmezik (140); egy magazincikk, amelynek csillogó képében és vidám retorikájában („Dinamikus, vállalkozó szellemű ember ön?”) a narrátor barátja az ideális jövőképet véli megtalálni (162); szerepelnek itt rajzok fémszerű állapotokról, amelyek „nehézkednek látszottak, mintha ezeket másolták volna” (267); és természetesen ott a narrátor és barátai, akik mindannyian emberi klónok, akiket szervdonornak neveltek a – hogyan is nevezzük őket? – nem klónozott, eredeti emberek számára. A narrátor, Kathy H., felidézi az abban a speciális iskolában szerzett gyermek- és tinédzserkori élményeit, ahova azelőtt járt, hogy megértette volna, milyen szerepet is tölt ő be a társadalomban; és elmeséli a „gondviselőként” szerzett élményeit. A gondviselők a többi klónt gondozzák (beleértve Kathy H. korábbi iskolatársait, Tommyt és Ruth-t is), miközben – általában húszas éveik végén, harmincas éveik elején – eltávolítják létfontosságú szerveiket és mielőtt még meghalnának. A történetben három nem-klón felnőtt jelenik meg: Miss Emily, az

¹⁵ Ld. Apter értekezését a „fordíthatóságról” mint azon tárgyak kondíciójáról, amelyek túlságosan könnyen fogyaszthatóak „nyelvi, kulturális és társadalmi kontextusokon” keresztül („On Translation” 1).

iskola igazgatónője; Madame, aki az iskolába látogat és magával viszi a gyerekek legjobb művészeti alkotásait; és Miss Lucy, aki elmeséli a „diákoknak” nevezett klónoknak, hogy a jelenleginél többet kellene tudniuk a számukra eltervezett jövőről, ám végül ő sem avatja be a diákokat a tervekbe. A regény az alapötlet miatt felkavaró, annál is inkább, mivel narrációjának aleatorikus stílusa és a homályos előadásmód elfedik a Kathy szerepéről szerzett ismereteinket, arról, hogy ő is egy jövőendő szervdonor és akaratlanul is segédkezik a szervdonor-rendszerben (elmondása szerint gondviselőként nagyon jó abban, hogy a donorjai megőrzik a „nyugalmukat”) (11). Úgy tűnik, a teljes regényt felölelő narráció hordozza azt a nem-eredeti kifejezésmódot, amelyet Ishiguro szándéka szerint az olvasónak értékelnie kell. Kathy beszédében megjelenik egyfajta kettőződés a regény története és a regény diskurzusa között. Amennyiben egy kritikus – mégpedig nem más, mint maga Frank Kermode – a regény diskurzusának hibájául rótta fel, hogy „a stílus túlságosan csevegő, bennfentes” (21), úgy Kathy H. nem-eredeti mivolta Ishiguro nem-eredetiségének is tűnhet.

Ishiguro bizonyíthatóan az antropocentrizmus kritikájának – amely elképzelés szerint etikus vagy elfogadható nem-emberi állatokat feláldozni az emberi élet szükségletei és vágyai érdekében – szánta *Ne engedj el...* című regényét. A szöveg számos ponton felhívja a figyelmet arra, hogy egy megkérdőjelezetlen hierarchia teszi lehetővé a donorrendszer meglétét – egy olyan hierarchia, amely az embereket megkülönbözteti az állatoktól. Tommy rajzai beszámolnak arról, hogy marad fenn ez a megkülönböztetés. A rajzok arról árulkodnak, hogy absztrakciós stratégiák teszik lehetővé azt, hogy bizonyos testeket mechanizmusként, másokat pedig individuumként lássuk. Ahogy Kathy közelebbről megnézi Tommy rajzait, képtelen „állatokat” látni:

Az első benyomás olyan volt, mint amikor levesszük egy rádió hátlapját: mániákus gonddal megrajzolt apró vezetékek, kígyózó inak, pici csavarok meg kerekék; csak amikor az ember távolabb tartotta a képet, akkor látta, hogy mondjuk valamilyen örvös állat, vagy egy madár. (209)

A donorrendszer azért működik, mert az emberek a klónokat nem-individuális organizmusoknak látják, mint például a rádiókat vagy a pókokat, és mert az embereknek nem sikerül önmagukat is rádiókként vagy pókokként látniuk (45). Ha nem sikerül ezt meglátniuk, nem sikerül összehasonlítást sem tenniük: az emberek azt gondolják, hogy az individualitás a legnagyobb érték, és meggyőzik magukat arról, hogy ők „nem olyanok, mint” a klónok – „nem olyanok, mint,” mivel ők csoportként rendelkeznek egy olyan tulajdonsággal, amellyel vélekedésük szerint a klónok nem (individualitás), és „nem olyanok, mint,” mert úgy hiszik, ők összehasonlíthatatlanok (egy klón csak „olyan, mint” valaki más) (279). A regény kezdetétől fogva a hasonlóság egyszerre az érték csúcspontja, és mélypontja: bár Kathy H. állítása szerint „természetes” megtalálni és előnyben részesí-

teni a „saját fajtánkat” (olyanok, mint valakik, és nem olyanok, mint más valakik), szintén „természetes” és kíváncsi, teszi hozzá, hogy ne legyünk ugyanolyanok, mint más emberek (pontosan egyformák) (12, 137–38). Kathy számára embernek lenni típus, nem pedig jelkép.

A donorprogram folytatódik, mivel az emberek úgy vélik, a klónokból hiányzik a belső rész, amely a regény szereplői szerint az igaz szeretetre, autentikus kifejezőkészségre és művészi eredetiségre való képesség alapján mérhető. A „másolt” dolgok iránti megvetés – a regényben lépten-nyomon megjelenik a „másolt” szó – mindenütt jelen van: ha a gyerekek megcsodálják egy barátjuk versét, nem elégszenek meg azzal, hogy „lemásolják,” hanem magát a kéziratot szeretnék (27); Kathy megkritizálja Ruth-t azért, ahogy [az idősebb klónok] „minden mozdulatukat majmolod” (141), a klónok úgy gondolnak magukra, mint akiket „egy normális személyről másolták” (156), és így tovább. Ezzel ellentétben Kathy és Tommy úgy gondolják, hogy amennyiben ők „igazán, komolyan szerelmesek,” azzal megszerezték a jogot arra, hogy néhány évvel későbbre tolódjon az adományozásuk (171); Kathy úgy véli, hogy a klónok, annak érdekében, hogy jobban hasonlítsanak a „normális” emberekre, inkább spontán mintsem másolt modorosságok kifejtésére kellene törekedniük (138); Miss Emily pedig úgy hiszi, hogy a művészeti alkotások előállításával a klónok majd megmutatják, hogy többek pusztán materiálánál (testrészeknél), hogy olyan „érzékenyek és intelligensek lehetnek, mint bármely más közönséges emberi lény” (288). Bizonyos módon Kathy H. és barátai nem felelnek meg ezeknek a sztemderdeknek. Mindannyian szó szerint másolatok – gyakran beszélnek arról, hogy megtalálják a „lehetőségeiket” (az embereket, akikkel egyezik a DNS-ük) – és legtöbbjükből hiányzik az intellektuális komplexitás, a kivételes művészi képességek, vagy akár még a szerelem azon fogalma is, ami túlmutat a sitcomok banalitásán. Emellett, bár Miss Emily fáradhatatlanul érvel a klónok eredetisége mellett, módszerei – úgy próbál szimpátiát ébreszteni klón-diákjai felé, hogy nyilvános művészeti kiállításokat rendez – komikusnak tűnnek és bizonyos szinten nem is túl meggyőzőek. Amikor Kathy és Tommy a regény vége felé meglátogatják Miss Emilyt, a hölgy a következőt mondja: „Azért vettük el a művészi munkáitokat, mert úgy véltük, ez majd feltárja a lelketeket. Vagy pontosabban megfogalmazva, azért tettük, mert *be akartuk bizonyítani, hogy egyáltalán van lelketek*” (287). Miss Emily erőfeszítései, csak úgy, mint az érvei, mérsékelt sikerrel járnak: ugyan sikerül a klón-gyerekek körülményein javítania azzal, hogy olyan iskolákat létesít, mint amelybe Kathy és Tommy is jártak, a donorrendszer nem változik, illetve nem is célja azt megváltoztatni.

De a regény kritikája nem Miss Emily fejlesztéseinek korlátaira vagy kétszínűségére fókuszál. Ehelyett az eredetiség és a romantikus zseni logikájára összpontosít, amelyen Miss Emily vélekedései, azok vélekedései, akik azt a donorrendszert irányítják – Miss Emily ez ellen lép fel óvatosan –, és a klónok vélekedései is alapulnak. Kathy H. naivnak tűnik, amikor ragaszkodik ahhoz a véleményéhez, hogy a „normális életben” az emberek nem a populáris kultúrából merítik a modo-

rosságaikat (137). Nem az a lényeg, hogy a klónokat embernek lássuk. Ehelyett a regény arra ösztökél minket, hogy az embereket lássuk klónokként. Azaz azt kell látnunk, hogy valamiképpen még a biológiai reprodukció útján létrejött emberek is másolatok; és a kazettákkal és tévéműsorokkal és pletykákkal és puhakötésű *Daniel Deronda*-példányokkal teli emberi kultúra sem eredeti. Amikor meglátjuk a hasonlóságot az emberi eredetiség és a regény nem-eredeti tárgyai – Kathy H., a dal, a tévéműsor, a narráció – között, akkor felismerjük a közelítések és összehasonlítások hatalmas hálózatait, amelyeken belül az individualitás működik.

A regény egyik utolsó epizódjában szerepel egy beszélgetés a címadó dalról, a „Ne engedj el...”-ról. Kathy és Madame felidéznek egy epizódot Kathy gyerekkorából, amikor is Madame látta, ahogy Kathy a mellkasához szorít egy párnát és egy kazetta zenéjére ringatózik. Akkoriban Madame azt képzelte, hogy a szöveg („Ne engedj el. Ó, bébi, bébi. Ne engedj el soha...”) egy „régi, barátságos világ” elvesztése miatt érzett félelmet fejezi ki az új, fejlett technológiákkal szemben (83, 299–300). Kathy a maga részéről úgy képzelte, hogy egy, a karjában tartott babának énekel (300). Látszólag egyik „változat” – ahogy Kathy nevezi az interpretációját – sem esik egybe a dal „kóktélbár” műfajával, de Kathy nem bánja (299). Így magyarázza:

Már akkor is tudtam, hogy nincs igazam, hogy az értelmezésem nem illik a szöveg többi részéhez. De nem érdekelt. Nekem a dal arról szólt, amit mondtam, és újra meg újra meghallgattam, egymagamban, ahányszor csak lehetett. (83)

Madame szinte ugyanezt fejezi ki a Kathyval folytatott beszélgetésében: hiába tudta, hogy az ő értelmezése téves: „[nem] téged, nem azt [láttam], amit tettél, tudom,” ugyanakkor mégis azt „láttam” (300). Ishiguro szerint a lényeg nem csupán az, hogy a művészet bármit jelenthet – az, aminek mondjuk vagy látjuk –, hanem inkább az, hogy a művészet tartalma átalakul a kiterjedt cirkuláció és az olvasók által rárótt helyi értelmezések során. Kathy H.-hoz hasonlóan mintha Ishiguro is a fenomenológiát részesítené előnyben az ontológiával szemben. David Damrosch azt mondja a világirodalomról, hogy „minden mű megszűnik az eredeti kultúra exkluzív terméke lenni, amint lefordítják; mindegyik olyan művé válik, amely csupán »elkezdődött« az eredeti nyelven” (22). Ishiguro regényében azt veti fel, hogy az emberekhez hasonlóan a művészeti alkotásokat is az alapján kellene értékelni, mennyiben segítenek a társadalmi életet megalapozni.

Ebből az okból kifolyólag a regény címét nem csupán a dal címeként vagy a szereplők által értelmezett érzelem kifejezéséként kell értenünk, hanem egy anyagi tárgyra vonatkozó utalásként is: a kazettán található felvételre, ami ugyanakkor a regény egyik kiemelkedő „másolata” is. A történet elején Kathy különbséget tesz a dalt tartalmazó két kazetta között: „az eredeti, hailshami kazettám, amely

elveszett,” és annak a kazettának egy másolata, amelyet „[évekkel] később Norfolklban találtuk Tommyval (76). Később Kathy elismeri, hogy „alighanem több ezer hányódik belőle szerteszt” (193). Valójában Kathy nem tudja, hogy a hailshami és a norfolki kazetták valójában különböző tárgyak-e, vagy ugyanazok: vajon különbözőek-e, mert a talált kazetta nem „az első kiadás,” amely Hailshamben volt az övé; és vajon ugyanazok-e, mert egyformák, mert mindkét kazetta egyazon albumnak a jelképe (a norfolki kazetta lehet a hailshami kazetta). Persze attól függ, vajon Kathy a kazettát vagy az albumot értékeli-e többre. Úgy tűnik, hogy ebben ő maga is bizonytalan. A norfolki kirándulás után felidézi:

akkor örültem igazán, hogy visszakaptam a kazettát meg azt a dalt. De még akkor is inkább nosztalgia volt, és ma, ha előveszem és ránézek, éppannyira emlékeztet arra a norfolki délutánra, mint a hailshami napokra. (194)

A kazetta felidézhet norfolki emlékeket, mivel ez egy egyedi tárgy; és felidézhet hailshami emlékeket, mert ez egy klónja annak a kiadásnak, amely gyermekkorában Kathyé volt. „Visszakapta” a kazettát, ugyanakkor új kazettája is van. Jelképként a kazetta egy példány számos másolat közül, talán egy több ezer közül. És egy másolat másolata is: a kazetta „eredetileg mikrobarázdás lemez lehetett” (79); és a lemez eredetileg az előadó, Judy Bridgewater hangjának felvétele; a hang pedig a „Ne engedj el...” című dal interpretációja.

Ahelyett, hogy a regény emberek és klónok közötti összehasonlításán gondolkodnánk, gondolkodhatnánk az emberek és kazetták közötti összehasonlításról. A regény az egyediségről való gondolkodás két különböző módját mutatja be: az egyiket embereknek, néha művészeti alkotásoknak, mint például verseknek és rajzoknak tulajdonítjuk, a másikat pedig tárgyaknak, mint például kazettáknak és íróasztallámpáknak. Az első modell feltételezi, hogy az egyediség az őszinteségen és a konzisztencián alapul. Kathy H. szerint a klónok úgy hiszik, hogy „ha meglátjuk azt, akiről másoltak bennünket, *valamit* megtudunk arról, kik is vagyunk valójában, és talán arról is, mit tartogat számunkra a jövő” (157, kiemelés az eredetiben). Eszerint a modell szerint az individuumok rendelkeznek valamiféle ontológiai léttel, ami definiálja, hogy mik ők és mi lesz belőlük; a másolatok egyszerűen csak öröklik ezt a létet. A második modell nem valamiféle előzetes létezésnek tulajdonítja az egyediséget, hanem a társadalmi beágyazottságnak és az új kontextualizációra való képességnek. Vegyük például a „négy íróasztallámp[át], mindegyik más színű, de azonos formájú,” amelyeket Kathy a lakásában tart, és mennyire élvezzi, amikor olyan boltokat talál új városokban „ahol ilyen lámpa van a kirakatban: nem akarom megvenni őket, csak összehasonlítani az enyémmel” (230). Kathy nem amiatt tartja értékesnek a lámpákat, ami normálisan a feladatuk (fényt szolgáltatnak). Ehelyett azért értékeli őket, mert csoportot alkotnak, mert lehetővé teszi számára, hogy elgondolkodjon különbségekről és hasonlóságokról, és mert új összehasonlításokra adnak lehetőséget. Kathy író-

asztallámpái részei egy csoportnak, de a csoport nem teljes, és minden lámpának megvan a lehetősége, hogy része legyen más csoportoknak – olyanoknak, amelyeket például szín, nem pedig forma alapján határoznak meg. Nézzük meg Kathy norfolki kazettáját is, ami az „egyik legdrágább kincse.” Nem azért, mert hallgatja, hanem mert legalább két alkalomra emlékezteti őt: a Tommyval töltött délutánra, amikor megtalálták a kazettát egy boltban, és a Hailshamben töltött gyerekkorára, amikor beszippantotta a dal által inspirált fantázia (76). A norfolki kazettát nagyrészt ugyanúgy értékeli, mint egy másikat, azt a táncdalokat tartalmazó kazettát, amit Ruth-tól kapott az elveszett „Ne engedj el...”-ért cserébe. Mivel „a zenéje nekem semmit sem jelent,” Ruth ajándéka Kathy számára tárgyként, és nem jelképként (felvételként) fontosabb; ez Kathy egyik „legdrágább kincse,” amely kifejezést kétszer is megismétel egyazon fejezetben, két különböző kazettára hivatkozva (89). A regényben mindkét kazetta becses volta annak a társadalmi tapasztalatnak – mondhatni hálózatként – a hatása, amelyet a kazetták cirkulációja hozott létre.

Ha még volna kétség afelől, hogy a regény az egyediség második modelljét részesíti előnyben, szemügyre vehetjük a japán kiadást, amelynek borítóján egy kazetta könyv méretű képe szerepel (1. ábra). Ez a borító a regény mostanáig megjelent minden más borítójától különbözik, amelyek többségén egy fiatal nő, egy fiatal nő részei, vagy játszó gyerekek képei szerepelnek.¹⁶ A japán borító és annak látszólagos egyedisége számos kérdést inspirál, például: Miért részesíténék előnyben a regény ikonjaként egy kazetta képét egy ember képével szemben? Kezdetnek visszatérhetünk Miss Emily logikájához, ahhoz az elképzeléshez, mely szerint a művészeti alkotás közvetíti az alkotó lelkét, sőt, megerősíti, hogy az alkotónak van lelke, vagy ahogy Kathy mondaná, valamiféle „valója” (156).¹⁷ Ishiguro regényében a művészeti alkotásnak nincs „legmélye”: a jelentéseik együttműködők és összehasonlítóak, és így a lélek helyett a termelés és fogyasztás különböző társadalmi hálózatainak meglétét erősítik meg. Ishiguro azt javasolja, hogy egy dal, egy regény vagy egy személy ugyanúgy lehet egyedi tárgy, mint sokszorosítható tárgy. Eszerint tehát az egyediség nem valamiféle abszolút minőségtől vagy előre meghatározott jövőtől függ, hanem az összehasonlításra és hasonlóságra való képességtől: így vagy úgy, de minden művészet egy kazetta. Ishiguro szerint csak úgy változtathatjuk meg a kultúráról való fogalmunkat, ha értékeljük a művészet nem-eredeti mivoltát.

¹⁶ A másik kivétel, amelyen nem egy személy jelenik meg, a holland fordítás, melynek borítóján otthagyt hulladék képe látható.

¹⁷ Az eredetiben itt a „deep down,” azaz a „legbelül, mélyen” kifejezés szerepel. – A ford.

A SZOROZATOK, A LISTA

Ezen a ponton szeretném a *Ne engedj el...* másolásra és cirkulációra helyezett hangsúlyát Ishiguro egyik ismertebb szövegére, a *Napok romjaira* is kivetíteni. Ezt a regényt általában valamely világpolitikai téma allegóriájaként olvassák: lehet ez Nagy-Britannia összezsugorodása Angliává, az angol örökség áruba bocsátása az amerikai turisták számára, és az angol liberalizmus kétszínűsége a birodalmi kizsákmányolás és a hazai antiszemitizmus vonatkozásában. A rendelkezésre álló limitált hely és a szöveg stratégiája miatt ezekről a témákról nagyon keveset fogok beszélni, ehelyett inkább arra fókuszálok, hogyan rendezi össze a regény ezeket a témákat. A *Napok romjai* úgy közelíti meg az egyediség projektjét, hogy felkéri az olvasót, gondolkodjon el az egyedi anekdoták vagy tettek és a bőbeszédű narrátor, Stevens által említett „felmérhetetlenül súlyos következmények” avagy „elképzelhetetlen nagyság” közötti kapcsolaton. Ezt a kifejezést és az egyediség általa képviselt ideálját vizsgálom a tanulmány hátralévő részében. Végül viszszatérek arra a kérdésre, hogy vajon a világirodalom valóban homogenizációhoz vezet, és megpróbálom felvázolni, miként festhet a kulturális és politikai homogenizáció Ishiguro munkájának kontextusában.

Azáltal, hogy az egyedi anekdotákat a drámaibb, kollektív élmények, mint például a gyarmatosítás vagy a Holokauszt változataiként vagy magyarázataiként tünteti fel, a *Napok romjai* megidézi – és számos módon támogatja – a kiterjesztett gondolkodásmód¹⁸ elvét. Stevens a történelem Benjamin-i elemzési módját promótálja: történetei megmutatják, hogy az észrevétlen, szinte láthatatlan munkák hogyan segítik elő a jól ismert eredményeket; és bemutatják azokat a múltbéli tetteket és folyamatokat, amelyek a jelenkori eseményekhez vezettek (Benjamin 256). A kiterjesztett gondolkodásmód ideálja összefügg Benjamin fordításértelmezésével is: úgy véli, hogy egy műalkotásnak más nyelven lesz valamiféle „utóélete,” amelyet a szerző nem tud előre megjósolni, sem pedig realizálni (71); valamint szerinte a fordítás megőrzi az eredetét azáltal, hogy segít a tökéletesítésben (73).

Stevens a kiterjesztett gondolkodást a hétköznapi tettek gazdagításaként, mintsem azok absztrakciójaként mutatja be. Miközben 1923 márciusában német, brit, amerikai és francia államférfiak fogadására készül, Stevens elmondja, hogy a „legteljesebb mértékig tisztában voltam vele, hogy amennyiben bármelyik vendég netán úgy találná, hogy Darlington Hallban nem gondoskodtak messzemenően a kényelméről, az felmérhetetlenül súlyos következményekkel járna” (81). Ez az elképzelés, mely szerint a hétköznapi tetteknek felmérhetetlenül súlyos következményei lehetnek, ezelőtt már legalább két másik alkalommal is megjelenik

¹⁸ Az eredeti szöveg az „enlarged thinking” kifejezést használja, mely Hannah Arendt terminusa. Erre a magyar fordítás a „kiterjesztett gondolkodásmód” kifejezést alkalmazza, így erre a terminusra utalva őriztem meg a magyar változatot, amely ugyanakkor nem tudja visszaadni az angol kifejezés rezonanciáját a *Napok romjaiban* megjelenő „unimaginable largeness” gondolattal. – A ford.

a szövegben: egyszer, amikor Miss Kenton, a házvezetőnő emlékezteti Stevenst, hogy a háztartásban elkövetett hibák „magukban talán jelentéktelenek, de önnek is látnia kell, hogy összefüggésükben mit mutatnak” (63); és még egyszer, amikor Stevens munkaadója, Lord Darlington arra kéri Stevenst, hogy mentse fel betegeskedő apját (az idősebb Stevenst) a nyilvános feladatok ellátása alól, mivel egy esetleges botlás a vacsora felszolgálása közben „az előttünk álló konferencia sikerét veszélyeztetheti” (66). Stevens először csupán Miss Kentonnak tulajdonítja az aggodalmat amiatt, hogy a hibák „összefüggésükben mit mutatnak” („larger significance”),¹⁹ de később elismeri, hogy eredetileg talán Lord Darlington használta ezt a kifejezést (66). Mindenesetre ez a gondolkodásmód szervezi a Stevens által előadott összes anekdotát, amelyekből látszik, az egyedi tetteket áthatóbb vagy kollektívabb következmények kontextusában kell szemlélnünk. A modell itt inkább a lépték, mintsem a hálózat: a vacsora felszolgálása közvetlen és egyedi módon mutat a béketárgyalások felé.

Ishiguro regénye időnként komolyan veszi a kiterjesztett gondolkodást és mintha csodálná annak kritikai impulzusát. Megtudjuk, hogy a Lord Darlington által szervezett találkozó célja, hogy meggyőzze a briteket és főként a franciákat, hogy lazítsanak a Versaille-i békeszerződés feltételein. Az olvasók számára – akik tudják, hogy ezt a fiktív látogatást hamarosan a II. világháború követi – Stevens aggodalma a vendéglátás esetleges hibái és az elégedetlen vendégek miatt két lehetséges „utóhatást” sejtet: Darlington erőfeszítéseinek bukását, amelyekkel Németország gazdasági stabilitását próbálta elősegíteni, valamint a német elégedetlenség és militarizmus ezt követő növekedését, a Holokausztot. Azokat a felmérhetetlenül súlyos következményeket („unimaginable largeness”) tehát, amelyeket a regényben egy antiszemita incidens jelez, és amely számos más, szövegbeli incidensre is etikai és érzelmi súllyal nehezedik. A történelmi háttér ismeretében a regény voltaképpen arra kér bennünket, hogy lássuk az analógiát és folytonosságot is az ezüst fényesítésének tette és a béketárgyalás tette között. Általában véve a vendégek fogadása fontos, mert ez alapozza meg a társadalmi interakció más aspektusait is: konkrétan, a vendégek fogadása annak céljából történik, hogy a nemzetközi békéről beszélgessenek, amelyen a szegénység enyhítéséről, a háború megelőzésének és a határokon keresztülívelő szimpátia kiterjesztésének etikai jelentőségéről van szó. Az enyhítés, megelőzés és szimpátia tétjei nagyok, és Stevens ezt a minőséget viszi át munkaadója háztartásának működésére.

A regény különösen meggyőző a kiterjesztett gondolkodás támogatásában, amikor olyan példákat kínál fel, amelyek rossz fényben tüntetik fel Stevenst és

¹⁹ A magyar fordításban itt a következő mondat szerepel: „Ezek a tévedések magukban talán jelentéktelenek, Stevens, de magának is látnia kell, hogy összefüggésükben mit mutatnak” (66). Az eredeti szöveg szó szerinti fordításban viszont arra utal, hogy a talán jelentéktelennek tűnő tévedések nagyobb jelentőséggel is bírhatnak, ami az elemzésben megjelenő „elképzelhetetlen nagyság” gondolatához kapcsolódik. – *A ford.*

amikor Stevens legkevésbé van tudatában a következményeknek. A háztartásban jól végzett munka béketárgyalásokhoz vezethet, de ugyanúgy vezethet katonai agresszióhoz vagy a lekenyerezés politikájához is. Míg Stevens Lord Darlington-nal folytatott első beszélgetései arról, hogy a vacsora felszolgálása „összefüggéseiben mit mutat,” („larger significance”) megelőzik az 1923-as találkozót, az ezüst kifényesítésére vonatkozó későbbi beszélgetés pedig Lord Halifax és Herr Ribbentrop (Hitler brit nagykövete) között az 1930-as évek közepén lezajlott találkozóra utal (138–39). Lord Darlington azt mondja Stevensnek: „Erről jut eszembe, Stevens, Lord Halifax nem győzte dicsérni az ezüstünket valamelyik este. Egészen jó kedvre derült tőle” (139). Ebből Stevens levonja a következtetést: „az ezüst kinézete apró, de fontos hozzájárulás volt ahhoz, hogy Lord Halifax és Herr Ribbentrop között enyhült a feszültség aznap este” (139). A kiterjesztett gondolkodás létfontosságú, Ishiguro mintha ezt sugallná, hiszen ezáltal érthetjük meg, hogy valamennyire Stevens tettei is felelősek voltak a Hitler ügynöke és a brit külügyminiszter között kialakult barátságért. Stevens már akkor is tudta, hogy ez egy jelentős alkalom volt, de csupán visszatekintve értheti meg (és vele együtt mi is) azt, hogy ez a jelentőség miben rejlik.

Azonfelül, amikor Stevens végül azt állítja, hogy némely tettek, beleértve amikor az 1930-as évek elején elbocsátott két zsidó szobalányt, egyszerűen „jelentéktelenek” – ezek „összefüggéseiben” nem mutatnak semmit²⁰ –, az olvasók tudják, hogy ez nem így van. Amikor felidézi a körülményeket, amelyek hatására elbocsátotta a szobalányokat, Stevens megemlíti egy „rövid, korántsem számottevő, pár hetes időszak[ot],” amikor Lord Darlington a brit fasiszták befolyása alá került, és elismeri, hogy történt „egyetlen apróbb epizód ... amelynek aztán olyan nagy feneket kerítettek később” (146, 141). Természetesen a kiterjesztett gondolkodás megköveteli, hogy nagy feneket kerítsünk a dolgoknak, és épp maga Stevens tanította meg, hogy is kell ezt csinálni. Stevens kirúgja a zsidó szobalányokat, mert úgy véli, hogy ezzel Lord Darlington nagyobb európai tervének érdekében jár el. Nem látja meg, sőt még csak nem is értékeli a terv minőségét; és nem látja be, hogy tettének saját jelentősége van, különösen a szobalányok, valamint Stevens Miss Kentonnal való kapcsolatának szempontjából. Végül pedig nem látja be, hogy ez az epizód új megvilágításba helyezi a korábbi anekdotákat, melyek azokról a mintaszerű főkomornyikokról szólnak, akik figyelmen kívül hagynak vagy elsimítanak sértő incidenseket. A zsidó szobalányokról szóló történettel Ishiguro mintha arra utalna – némi túlzással –, hogy az önmegtagadás és a kíváncsiság hiánya rakják le az alapot a népiirtás számára.

Ugyanakkor fontos észrevenni, hogy Stevens igényét a kiterjesztett gondolkodásra nem kell mindig komolyan venni vagy csodálni: azaz Ishiguro kifigurázza karakterének túlzó retorikáját és abszurd formalitását, mindazonáltal egy olyan re-

²⁰ Azaz, az eredeti szöveg szó szerinti fordításában, nem rendelkeznek „nagyobb jelentőséggel” („larger significance”). – *A ford.*

gényt konstruál, amely követni látszik Stevens grammatikai állításának logikáját. Más szavakkal, a regény komolyan veszi a „felmérhetetlenül súlyos következményeket” azáltal, hogy Stevens anekdotáiban mind a fenségest, mind pedig a nevetségest értékesnek tartja. Ishiguro szerint alapvetően a nevetség az, ami lehetővé teszi a felelősség új hálózatainak megjelenését. A regényben a nevetségest a „tréfálkozás” gyakorlata jelzi, egy olyan tevékenység és tevékenységnek a stílusa, ami következetlenséget, játékoságot és meglepetést generál. Még fontosabb azonban, hogy a tréfálkozás nem a benjaminini historicizmus ellentettjeként jelenik meg, hanem inkább annak kiegészítéseként: ha felismerjük a paradoxont, az abszurditást és a metaforát Ishiguro regényének szerkezetében, olvasóként észrevehetünk számos nagyobb hálózatot, amelyben Stevens anekdotái részt vesznek. Stevens agyában például a zsidó szobalányok elbocsátása olyan, mint az ezüsttisztítás: mindkét tett Lord Darlington politikai manővereit hivatott elősegíteni; Stevens mint az említett következmények részeiként látja őket. Számunkra azonban ezek a tettek más következményekkel is járnak: azzal, hogy két angol zsidó szobalány elveszíti a munkáját egy antiszemita légkörben; vagy egy nemzeti stratégia politikai megbékítésével. Ahogy Coetzee számára egyetlen szöveg több irodalmi kultúrában is működhet, úgy Ishiguro ezüsttisztítása is több politikatörténet részese lehet. Nem a lépték és a hálózat között kell választani, hanem föl kell ismerni a hálózatozat, a változó léptékeket, amelyekben egyetlen tett is részt vehet.

A tréfálkozás számos jelentéshálózatot vezet be, ugyanakkor a figyelmet rá is irányítja a kommunikáció folyamatára. A regény végén Stevens elgondolkodik azon, hogy „a tréfálkozás az emberi melegség titka,” habár ez nem amiatt lehet így, hogy mit mondanak az emberek, hanem ahogy azt mondják (250). Stevens korábban megjegyzi, hogy a tréfálkozáshoz nem olyan nyelvezet szükséges, „amelyben keresve sem lehet bántó élt felfedezni” (20). Voltaképpen a tréfálkozás sikere abban mérhető, hogy mennyire tud meglepetést okozni; ennél fogva kell, hogy legyen valami oda nem illő és kockázatos a tréfálkozás stílusában. Hasonlóan Kathy H. „Ne engedj el...” értelmezéséhez, a tréfálkozók nem engedik, hogy visszafogja őket a nagyobb jelentések tudata, vagy az az érzet, mely szerint csupán egyetlen nagyobb jelentés létezik. Mivel Ishiguro a beszéd kiszámíthatatlanságait is értékesnek tartja, azt is mondhatnánk, hogy hozzáadta Wilde-ot Benjaminhoz, de ahogy Apter „Hús tézis”-ének bevezető szellemessége is utal rá – „Minden lefordítható”; „Semmi sem lefordítható” – Benjamin historicizmusában mindig is kicsit több Wilde volt, mint amennyit eddig észrevettünk.

A *Napok romjait* elejétől a végéig egy sorozat – vagy talán egy listányi – anekdota rendezi össze. A sorozat és a lista nagy fontossággal bír, mivel ezek a formák, mondhatni, előhívják a szöveg benjaminini és wilde-i olvasatait. A regény *sorozatot* alkot, amennyiben követi a narrátor négy napos útleírásának kronológiáját, és a történetet, amelyet Stevens az anekdoták jelentéséről mesél. A regény azonban *listát* is képez, amennyiben magában foglalja számos különböző sorozat lehetőségét, kronológiailag vagy akár tematikusan elrendezve; amennyiben jövőbeni

összehasonlítások felé mutat, amelyekről eddig nem is gondolkodtunk; és amennyiben lehetőséget teremt minden egyes anekdotának, hogy megélhesse saját, pillanatnyi létezését. Formailag magától értetődő, hogy Ishiguro regényének cselekménye magába foglalja a Stevens által látott szakmai nagyság és a nagyság számos minősége – személyes kapcsolatok, antiszemitizmus, gyarmatosítás, politikai lekenyerezés, egy családtag halála – közötti különbségeket, amelyeket ugyan mi észreveszünk, de Stevens még csak fel sem fog.

Stevens egyfajta komparatív elméletet alkalmaz az anekdotáira, amely némi képp különbözik a regény által felkínált elmélettől. A Stevens által kifejtett, és a regény végén, a született liberális, Mr. Harry Smith által megerősített első elmélet azt fejezi ki, hogy mindenkinek egy nagyobb, egységes egész részeként kell elképzelnie saját tetteit. Ez az elmélet teszi lehetővé Stevens számára, hogy megerősödjön a hite: azzal, hogy szemet hunyt bizonyos sértések fölött és féltette saját érzéseit, nemzetközi szövetségek létrejöttéhez járult hozzá. Vele szemben Harry Smith megerősítheti a hitét: azzal, hogy felszólalt, hozzájárult egy demokratikusabb, jogegyenlőségre törekvő Anglia létrejöttéhez. A regény bizonyos módon mindkét állítást méltányolhatónak tartja, ugyanakkor az állításokat kritika is éri merevségük és léptékük szingularitása miatt. Stevens nem veszi észre, hogy szakmai önmérséklete nem csupán nemzetközi szövetségek létrejöttéhez járult hozzá, hanem az antiszemitizmushoz, a lekenyerezés politikájához és érzelmi elszigetelődéséhez is. Harry Smith nem veszi észre, hogy beszéde Nagy-Britannia gyarmati alattvalóinak elnémitásán alapul, akiknek függetlenségét saját függetlenségének védelmével kívánja elnyomni. A Harry Smith által felismert nagyság Nagy-Britannia határainál véget ér. Többször is azt állítja, hogy ő „megtette, ami tőle telt” (harcolt a háborúban, kinyilvánította a véleményét, másokat arra biztatott, hogy vegyék ki a részüket a demokráciából), de különösen azt mutatja meg, hogy az nagyságról alkotott fogalma megegyezik Stevens elképzelésével, hogy Smith elkötelezettsége egy egész mellett csupán a nemzet határaiig ér (195). A regény tehát egy olyan összehasonlító elméletet fejt ki, ami hangsúlyozza azt a nagyságot, amelyhez minden incidens hozzájárul, ugyanakkor elutasítja azt az egészet, amelynek minden incidens része lehet.

Harry Smith szövegvégi megjegyzései felidéznek egy anekdotát, amelyet Stevens a regény elején mesélt egy, a gyarmati Indiában szolgáló főkomornyikról. Stevens szerint a főkomornyik úgy őrzi meg szakmai méltóságát, hogy megóvja munkaadója vendégeit attól a tudattól, hogy egy tigris jutott be az ebédlőbe. A főkomornyik tudatja e tényt munkaadójával, megöli a tigrist, és olyan diszkréten jelenti be sikerét, hogy a vendégek nem szereznek tudomást a tigris eltávolításáról vagy akár annak korábbi jelenlétéről. Stevensnek különösen tetszik a főkomornyik rendíthetetlen modora és az eufémizmusok szakszerű használata, amely lehetővé teszi, hogy a komornyik munkaadója vendégeinek füle hallatára jelentse be, hogy a „vacsorát a szokásos időben szolgáljuk fel,” mindezt pedig úgy, hogy „addigra az iménti eseménynek semmiféle látható nyoma nem maradt” (40).

Láthatjuk – sőt, ez szinte már klisé –, hogy van valami erősen allegorikus Stevens történetében: a brit uralkodó osztály arra használta a szolgálókat és egyéb alárendelt személyeket, hogy tartsák távol az életüktől az ebédlőben lappangó tigrist, amelyet meg kell ugyan ölni, de halkan, nehogy megzavarják vele a szalonban folyó teázást. Stevens ezt az anekdotát az úgynevezett szakmai formalitás egyik példájaként hozza fel: a nyomás alatti méltóság ideáljaként, ami azt jelenti, hogy az embernek minden körülmények között – legyenek azok bármily ijesztőek vagy veszélyesek is – fenn kell tartania a szerepét. És bár a regény során az ideál fenntartásának következményei egyre láthatóbbá válnak, itt azonnal megértjük a főkomornyk apró szerepét abban a nagyságban, ami a gyarmatosítás volt. A regény nagyságról alkotott elméletének kulcsfontosságú tényezője az, hogy Stevens mindig csupán egy kontextust ismer fel (és ismer el) az anekdotái számára, míg a regény mindig egyszerre többet is sugall. Ishiguro szerint nem az a probléma a kiterjesztett gondolkodás Stevens által propagált étoszával, hogy a főkomornyk minden tettet és minden történetet homogenizál, hanem az, hogy nem homogenizál eleget.

A regényben Stevens erre a kitartó homogenizációra „minduntalan felülbírálás”-ként utal, ő maga pedig ellenáll e tevékenységnek, mivel úgy tűnik, képtelen egyszerre követni egy utat, ugyanakkor pedig értékelni annak irányát is. Magyarázata szerint „elvakult” dolog, ha „a nagyra törő főkomornyk [...] minduntalan felülbírálja munkaadóját: fürkessze indítékait, elemezze nézeteinek rejtett tartalmát,” megbizonyosodik arról, hogy „tehetségét kíváncsian cél szolgálatába állítja” (206). De a regény szerkezete ezt kívánja meg az olvasótól, azaz a kint és bent, vagy ha úgy tetszik, a szöveg és a könyv közötti mozgást. Egyrészt Stevenssel együtt olvasunk, kiterjedtebb rendszerekbe nagyítjuk anekdotáit; másrészt minél inkább úgy olvasunk, mint Stevens, annál több olyan rendszerrel találkozunk, amelynek jelentését elfedi a szimptomatikus interpretációs stratégia. A nagyság, ami általában mélység vagy rejtett tartalom ígéretét hordozza, a regényben örökös felszínként jelenik meg. Sharon Marcus azt a gondolatot veti fel, hogy minden szimptomatikus olvasás – mivel azt hangsúlyozza, ami hiányzik vagy láthatatlan – hajlamos leértékelni vagy gyakran egyszerűen elmulasztani azt, ami jelen van. Ez mindenképpen olyan probléma, amivel Stevens gyakran szembesül, vagy épp nem is szembesül, mivel apja szolgálatban elkövetett hibáit nem annak hanyatló egészsége jeleként értékeli, hanem a béketárgyalás esetleges sikertelenségével hozza kapcsolatba. Másképp szólva, Stevens sorozatként gondol az életére, míg nekünk listaként kell azt látnunk. Egy sorozat bizonyos tetteket előnyben részesít más tettekkel szemben, és minden tettet az eredmény vagy tárgy szerint helyez el. A lista, akár a klónok csoportja, egyenértékű tárgyakat feltételez, még akkor is, ha ezen tárgyak elrendezése vagy cirkulációja lehetővé is teszi különbségtételek létrejöttét. Ishiguro arra kéri az olvasót, hogy hasonlítsa össze több különböző következményt (a Holokausztot, az amerikanizációt, az imperializmust) azáltal, hogy minden anekdotát egy olyan lista elemeiként kezel, amelyet

különböző módokon lehet elrendezni, és amelynek jelentései a jövőbeni elrendezések alapján változnak.

Ahogy már korábban is rámutattam, a regény szerkezete lehetővé teszi, hogy elgondolkodjunk szöveg és könyv kapcsolatáról, mivel azt veti fel, hogy a kiterjesztett olvasás – a globális olvasás – nem csupán a jelentést változtatja meg, hanem azt is, amit Benjamin után egy regény életének nevezek. Amint egy szöveget lefordítanak, több különböző könyv lesz belőle; mint Stevens anekdotái és Kathy H. kazettája, több sorozat része lesz – nem csupán saját kultúrájában lesz eredeti, hanem egyéb kultúrákban is. Ha a nagyságról való gondolkodás olyan összehasonlításokat proponál, amelyek a jelentőség új mikro-hálózataihoz vezetnek, ahogy az Ishiguro regények olvasói számára megjelenik, akkor újabb tárgyakra is ösztönözhet – kevésbé retrospektív módon –, ahogy ez Ishiguro regényeinek írása számára manapság előáll. Anthony Appiah tesz egy ide vonatkoztatható állítást a kozmopolitanizmusról szóló könyvében: az amerikai termékek világpiacokon való terjeszkedésének számos dinamikus hatása lehet, többek között a fordított asszimiláció, például, hogy az amerikai termékeknek alkalmazkodniuk kell a világ fogyasztóinak vágyaihoz és preferenciáihoz (109–13). Ishiguro esetében véleményem szerint nem annyira arról van szó, hogy a szerző alkalmazkodna az olvasókhoz, hanem provokálja az arról alkotott elképzelésünket, hogy mit is fogyasztanak a fogyasztók: Mi az a mű, amit olvasunk? Mi a különbség a mű és a könyv között? Mi a megfelelő lépték az olvasásunk számára? És mi a kapcsolat az etika felnagyítása és a földrajz felnagyítása között?

Tanulmányom arra koncentrált, hogyan foglalkozik Ishiguro ezekkel a kérdésekkel, de a nagyobb munkám – amennyiben még mindig használhatom ezt a melléknevet – több író és másféle földrajzi megfontolást is tartalmazni fog. Ennek a vállalkozásnak át kell majd gondolnia, hogy az irodalomkultúra nemzeti paradigmái történelmileg hogyan alakították az olvasás, osztályozás és tanítás protokolljait, és hogy ezek a protokollok hogyan válaszolhatnak legjobban az angol nyelvű kortárs próza globalizációjára. A globalizációról való gondolkodás, amelyre ehelyütt én is kísérletet tettem, nem mindig jelenti, hogy az egész világról gondolkodunk, de azt mindenképpen jelenti, hogy el kell ismernünk a többféle léptéket, amelyet napjaink globalizációja segített megteremteni. Az amerikai soknyelvűség tudósai, mint például Werner Sollors, Marc Shell és Joshua Miller mindannyian megállapították ezt az amerikai irodalomról, ahogy Harsha Ram, egy szlavista is, aki bemutatja, hogy a grúz irodalom orosz fordításai hogyan járultak hozzá a szovjet internacionalizmushoz. Ezek a vállalkozások rámutatnak arra, hogy az új világirodalom Franco Moretti kifejezésével élve nem egyetlen „távoli olvasatot” kíván meg, hanem szoros olvasatok transznacionális összehasonlítását (56–57).

Az első, Japánról szóló regényétől kezdve a legfrissebb, klónozásról szóló regényéig Ishiguro mindig utal arra, hogy elégtelen és nem is etikus a művészet, kultúra és emberi élet meghatározó minőségeként kezelni az egyediséget. A *Ne*

engedj el...-ben az egyediség tisztelete a klónok megöléséhez és az emberek megőrzéséhez vezet. De a *Napok romjai* ennek az érvelésnek egy módosított változatát kínálja fel: ahelyett, hogy az egyediséget egyedi mesterművek, anekdoták, akár kultúrák sajátjaként látná, az olvasót arra kéri, hogy azt a mű megjelenéséhez tartozó – mint fordítás, kiadás, antológia vagy részlet – sajtáságnak tekintse. Ishiguro azzal, hogy ezt az összehasonlítást indítványozza, míg az eredetiséget egy nagyobb paradigma szolgálatában hagyja ki, ugyancsak egyediséget hoz létre, de egy másfajta egyediséget: a fordítás, egy kazetta, egy, a lekenyerezés politikájáról szóló allegória egyediségét.

Voltaképpen az összehasonlítás kétféle megközelítését kínáltam itt fel: az egyik a világirodalomra vonatkozik, amelyben a fordítás és a globális cirkuláció egyetlen szövegből számos könyvet alkot, átalakít régi hagyományokat, és újakat vezet be, a másik pedig Ishiguro regényeiről szól, amelyekben a nem-eredetiség elve az új helyi és globális nagyság hálózatainak kialakításával kiterjesztődik a társas kapcsolatok horizontjára is. Végül Ishiguro számítása itt jön be a képbe: az egyediség létezhet a világban, de csak komparatív formákban – a visszhang, a klón, a lista, a sorozat és a fordítás alakjában.

Fordította: Hudácskó Brigitta

(Rebecca Walkowitz: *Unimaginable Largeness: Kazuo Ishiguro, Translation, and the New World Literature* = *Novel* 40, 2007/3, 216–239.)

IRODALOM

- ADAMS, TIM: For Me, England is a Mythical Place. = *The Observer* 20 Feb., 2005.
- APPIAH, KWAME ANTHONY: *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. New York, Norton, 2006.
- APTER, EMILY: On Translation in a Global Market. = *Public Culture* 13.1, 2001, 1–12.
— —: *The Translation Zone*. Princeton, Princeton UP, 2005.
- ARAC, JONATHAN: Anglo-Globalism? = *New Left Review* 16, 2002, 35–45.
- BARTHES, ROLAND: The Death of the Author. In: *The Rustle of Language*. Ford. Richard Howard. Berkeley, University of California Press, 1989, 49–55.
- BENJAMIN, WALTER: *Illuminations*. Ford. Harry Zohn. New York, Schocken, 1968.
- BRENNAN, TIMOTHY: The Cuts of Language: The East/West of North/South. = *Public Culture* 13.1, 2001, 39–63.
- BRITISH COUNCIL POLAND: *Interview with Kazuo Ishiguro*. 26 Oct. 2005. <http://www.britishcouncil.org/poland-kazuo-ishiguro.htm>
- CARROLL, NOËL: *A Philosophy of Mass Art*. Oxford, Clarendon, 1998.
- CASANOVA, PASCALE: *The World Republic of Letters*. Translated by M. B. DeBevoise. Cambridge, Harvard University Press, 2005.

- COETZEE, J. M.: *Deng dai ye man ren*. [A barbárokra várva kínai fordítása.] Ford. Zhenjia Cheng. Taibei Shi: Tian xia yuan jian chu ban gu fen you xian gong si, 2002.
- : *Deng dai ye man ren* [A barbárokra várva kínai fordítása.] Ford. Min Wen. Hangzhou Shi: Zhejiang wen yi chu ban she, 2004.
- : Roads to Translation. = *Meanjin* 64.4, 2005, 141–52.
- : *Waiting for the Barbarians*. London, Secker, 1980.
- : *Youth*. London, Secker, 2002.
- : *Vers l'âge d'homme*. [A Youth francia fordítása] Traduit par Catherine Lauga Du Plessis. Paris, Seuil, 2003.
- DAMROSCH, DAVID: *What is World Literature?* Princeton, Princeton UP, 2003.
- GIKANDI, SIMON: Globalization and the Claims of Postcoloniality. = *South Atlantic Quarterly* 100, 2001, 627–58.
- HOFMEYR, ISABEL: *The Portable Bunyan: A Transnational History of The Pilgrim's Progress*. Princeton, Princeton University Press, 2004.
- ISHIGURO, KAZUO. *Alles, was wir geben mussten*. [A Ne engedj el... német fordítása.] Übersetzt von Barbara Schaden. Munich, Verlag, 2005.
- : *Auprès de moi toujours*. [A Ne engedj el... francia fordítása] Traduit par Anne Rabinovitch. Paris, Deux Terres, 2006.
- : *A főkormorány szabadsága*. Ford. Kada Júlia. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992.
- : *Laat me nooit alleen*. [A Ne engedj el... holland fordítása.] Vertaling Bartho Kriek. Amsterdam, Atlas, 2005.
- : *Ne engedj el...* Ford. Kada Júlia. Budapest, Palatinus, 2005.
- : *Never Let Me Go*. London, Faber, 2005.
- : *Never Let Me Go*. Toronto, Knopf Canada, 2005.
- : *Never Let Me Go*. New York, Knopf, 2005.
- : *Never let me go*. [svéd kiadás.] Översättning Rose-Marie Nielsen. Stockholm, Wahlström, 2005.
- : *Nie opuszczaj mnie*. [A Ne engedj el... lengyel fordítása] Z ang. przeł. Andrzej Szulc. Warszawa, Albatros 2005.
- : *Nunca Me Abandones*. [A Ne engedj el... spanyol fordítása] Traducción Jesús Zulaika Goicoechea. Barcelona, Anagrama, 2005.
- : *Nunca me deixes*. [A Ne engedj el... portugál fordítása] Tradução de Helena Vasconcelos. Lisboa Gradiva, 2005.
- : *Ole luonani aina* [A Ne engedj el... finn fordítása] Suomentanut Helene Bützow. Helsinki, Tammi, 2005.
- : *The Remains of the Day*. New York, Vintage, 1989.
- : *Watashi o hanasanaide*. [A Ne engedj el... japán fordítása] Ford. Tsuchiya Masao. Tokyo, Hayakawa, 2006.
- ITALIE, HILLEL: Harry Potter & the Slow Translation: Non-English Stores Await Bestseller. = *The Washington Post* 27 Jul., 2005, C12.
- JOSHI, PRIYA: *In Another Country*. New York, Columbia University Press, 2002.

- KERMODE, FRANK: *Outrageous Game*. = *London Review of Books* 21 Apr., 2005.
- LANG, JAMES M.: Public Memory, Private History: Kazuo Ishiguro's *The Remains of the Day*. = *Clio* 29.2, 2000, 143–65.
- MARCUS, SHARON: *Between Women: Friendship, Desire, and Marriage in Victorian England*. Princeton, Princeton UP, 2006.
- MCDONALD, PETER D.: Ideas of the Book and Histories of Literature: After Theory? = *PMLA* 121, 2006, 214–28.
- MCGILL, MEREDITH: *American Literature and the Culture of Reprinting*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2003.
- MILLER, JOSHUA L.: Multilingual Modernism: English-Only Americanism and the Interwar Novel. (Ms. in progress.)
- MOORE, MICHAEL SCOTT – MICHAEL SONTHEIMER: *Spiegel* Interview with Kazuo Ishiguro. = *Spiegel Online* 5 Oct. 2005. <http://www.spiegel.de/international/0,1518,378173,00.html>
- MORETTI, FRANCO: Conjectures on World Literature. = *New Left Review* 1, 2000, 54–68.
- O'BRIEN, SUSIE: Serving a New World Order: Postcolonial Politics in Kazuo Ishiguro's *The Remains of the Day*. = *Modern Fiction Studies* 42, 1996, 787–806.
- OWEN, STEVEN: What is World Poetry? = *New Republic* 19 Nov., 1990, 28–32.
- PRICE, LEAH: *The Anthology and the Rise of the Novel*. Cambridge, Cambridge UP, 2000.
- —: The Tangible Page. = *London Review of Books* 31 Oct., 2002, 36–39.
- PROUST, MARCEL: *In Search of Lost Time*. 6 vols. 1913–1927. Translated by *Andreas Mayor – Terence Kilmartin*. Rev. D. J. Enright. New York, Modern Library, 1993.
- PUCHNER, MARTIN: *Poetry of the Revolution: Marx, Manifestos, and the Avant-Gardes*. Princeton, Princeton UP, 2006.
- RAM, HARSHA: Towards a Crosscultural Poetics of the Contact Zone: Romantic, Modernist and Soviet Intertextualities in Boris Paternak's Translations of T'itsian T'bidze. = *Comparative Literature* 59.1, 2007, 63–87.
- ROBBINS, BRUCE: The Village of the Liberal Managerial Class. In: DHARWADKER, VINAY (Ed.): *Cosmopolitan Geographies: New Locations in Culture and Literature*. New York, Routledge, 2001, 15–32.
- SHELL, MARK – SOLLORS, WERNER: *The Multilingual Anthology of American Literature: A Reader of Original Texts with English Translations*. New York, New York UP, 2000.
- SOLLORS, WERNER (Ed.): *Multilingual America: Transnationalism, Ethnicity, and the Languages of American Literature*. New York, New York UP, 1998.
- SPIVAK, GAYATRI CHAKRAVORTY: *Death of a Discipline*. New York, Columbia UP, 2003.
- SU, JOHN J.: Refiguring National Character: The Remains of the British Estate Novel. = *Modern Fiction Studies* 48, 2002, 552–80.
- VENUTI, LAWRENCE: *The Scandals of Translation*. London, Routledge, 1998.

- VORDA, ALLAN – HERZINGER, KIM: An Interview with Kazuo Ishiguro. = *Mississippi Review* 20.1–2, 1991, 131–54.
- WALKOWITZ, REBECCA L.: *Cosmopolitan Style: Modernism Beyond the Nation*. New York, Columbia University Press, 2006.
- WONG, CYNTHIA F.: Kazuo Ishiguro's *The Remains of the Day*. = SHAFFER, BRIAN W. (Ed.): *A Companion to the British and Irish Novel, 1945–2000*. Oxford, Blackwell, 2005, 493–503.

GIZEM ARSLAN

Animált váltások. Fordítási stratégiák
*Emin Sevgi Özdamar Különös csillagok merednek a földre*¹
című regényében

ABSZTRAKT

A tanulmány Emine Sevgi Özdamar 2003-as *Különös csillagok merednek a földre* című regényének testi, materiális és performatív dimenzióit vizsgálja. A részben önéletrajzi mű egy török színésznőről szól, aki 1976-ban Németországba utazik, hogy a kelet-berlini Népszínházban (Volksbühne) dolgozzon. Özdamar szövege az átváltás [exchange], a megfeleltetés [equivalence] és a fordítás fogalmai alapján újraértelmezi a kettészakított Berlin térbeli, monetáris, nyelvészeti és írásbeli kereteit. A tanulmányban a fordítás nem csak szemantikai jelenség, hanem elválaszthatatlan az írásban realizálódó materialitástól, korporalitástól és nyelvi performativitástól. Továbbá a fordítás nem csak a megfeleltetések struktúráit alkalmazza, hanem az írott szöveg transzformációját és transzponálását is. A tanulmány célkitűzése inkább az, hogy – felhasználva Leslie A. Adelsonnak a török-német „migrációs irodalomra” és az „érintkező történetekre” vonatkozó elméletét, Venkat Mani és Azade Seyhan elemzését az Özdamarnál megjelenő emlékmunkáról, valamint Yasemin Yildiz szempontjait a szépirodalmi fordítás és a trauma összefüggéseiről – ráirányítsa a kritikai figyelmet a szövegbeli tényezők szüntelenül változó, produktív dimenzióira, és nem pedig az, hogy egy elveszett történetet próbáljon rekonstruálni. Ezen kívül a fordítást egy új dolog létrehozásának tekinti, és nem valami már megismert reprodukciójának.

*

NO FUTURE, HAGYJATOK ÉLNI, NEM ÉLET, AMIT ÉLÜNK, HÁBORÚTÁNC, BERLIN ÉG, VÁLJ EMBERRÉ, EGYEDÜL VAGYOK?, HARALD

¹ Az eredeti német cím *Seltsame Sterne starren zur Erde: Wedding–Pankow 1976/77*. Az alcím azokra az évekre utal, amikor a cselekmény játszódik, valamint Berlin két negyedére, ahol a regény narrátora él, a nyugat-berlini Weddingre és a kelet-berlini Pankowra. A *Strange Stars Stare to Earth* (*Seltsame Sterne starren zur Erde*) a németországi zsidó Else Lasker-Schüler 1902-es *Stars of Fate* (*Sterne des Fatums*), amely *Stars of Love* (*Liebessterne*) címen is ismert [magyarul: *A szerelem csillagai*, Rónay György fordítása. A fordító megjegyzése]. A regénynek egyelőre nincs teljes angol fordítása. A cikkben szereplő részleteket Gizem Arslan fordította. Az idézeteket az SS rövidítés jelöli, amelyet az eredeti német verzióban található oldalszám követ. A szerző szeretné köszönetét kifejezni a Knox College, Galesburg IL-nek a konferencián való részvétel finanszírozásáért és egyéb intézményi támogatásokért, amelyek lehetővé tették a cikk létrejöttét.

JUHNKE FOR PRESIDENT, NDK – NÉMET válaDéK, STRAUSS TÚNJ EL!
ZSERNYÁK NYUGAT, HADD DÖNTSÜK LE A FALAT, I. VILÁGHÁBORÚ – 5% CIVIL ÁLDOZAT, II. VILÁGHÁBORÚ – 48% CIVIL ÁLDOZAT, KOREAI HÁBORÚ – 84% CIVIL ÁLDOZAT, VIETNÁMI HÁBORÚ – 92% CIVIL ÁLDOZAT – A III. VILÁGHÁBORÚNÁL 100% LESZ, MINDEN VÖRÖST GÁZKAMRÁBA, NYUGAT-BERLIN AZ NDK CSIKLÓJA?²

Nyugat-Berlin, 1976: „Mindenhonnan szavak bukkantak elő” – olvashatjuk Sevgi, a fiatal török színésznő megfigyelését. A nő nemrég érkezett Berlinbe, hogy a színházban dolgozzon. Azt tapasztalja, hogy minden felületről szavakkal bombázzák (SS 65).³ A török-német Emine Sevgi *Özdamar Különös csillagok merednek a földre* című, 2003-ban kiadott regényében az írás valójában nem csak ábrázol egy színes és megújuló világot, hanem *az maga a világ*.⁴

A szövegekkel borított berlini felületek ábrázolásával Özdamar láthatóvá teszi a tarka (szó)világ [wor(l)ds] transzformatív, materiális és performatív kapacitását. A regény általánosságban – ez a bekezdés pedig különösen – a szövegre vonatkozó vizualitás és materialitás miatt lesz izgalmas, azzal, hogy a szövegbeli színekre és képekre irányítja a figyelmet. Sevgi felfedezi, hogy a nyugat-berlini vécefalak rúzzsal és filctollal vannak összefirkálva, ezzel pedig nem csak a szöveges „végeredményre” fókuszál, hanem magára az alkotás folyamatára is: a színekre és a textúrára – azaz mindarra, amit képként írhatunk le. Az összefirkált Berlint

² „NO FUTURE, LASST UNS LEBEN, IST DOCH KEIN LEBEN DAS WIR LEBEN, KRIEGSTANZ, BERLIN BRENNT, WERDET MENSCH, BIN ICH ALLEIN, HARALD JUHNKE FOR PRESIDENT, DDR: DEUTSCHER DRÖCK, STRAUSS GEHT HIER RAUS!, BULLEN-WEST, LASST UNS DIE MAUER EINREISSEN, 1. WELTKRIEG: 5% ZIVILTOTE – 2. WELTKRIEG: 48% ZIVILTOTE – KOREAKRIEG 84% ZIVILTOTE – VIETNAMKRIEG 92% ZIVILTOTE – 3. WELTKRIEG WIRD 100%IG, ALLE ROTEN IN DIE GASKAMMER, IST WESTBERLIN DIE KLITORIS DER DDR?” [angolul: NO FUTURE, LET US LIVE, THIS IS NO LIFE THAT WE’RE LIVING, WAR DANCE, BERLIN IS BURNING, BECOME HUMAN, AM I ALONE, HARALD JUHNKE FOR PRESIDENT, GDR: GERMAN DIRT, STRAUSS GETS OUT!, COP-WEST, LET US TEAR DOWN THE WALL, I. WORLD WAR: 5% CIVILIANS DEAD, II. WORLD WAR: 48% CIVILIANS DEAD – KOREAN WAR 84% CIVILIANS DEAD – VIETNAM WAR 92% CIVILIANS DEAD – WORLD WAR III WILL BE 100%, ALL REDS INTO THE GAS CHAMBER, IS WEST BERLIN THE CLITORIS OF THE GDR?] Velkat Mani tanulmányában, a *Cosmopolitical Claims*-ben (2007) megtalálhatjuk a bekezdés angol változatát. Fordítása ugyanakkor nem adja vissza sem a GDR-betűszó jelentését, sem a graffiti vizuális vonatkozásait a szövegben.

³ Eredetiben: „Aus allen Löchern kamen Wörter heraus.” A narrátor neve (Sevgi) ugyanaz, mint a szerzőé. A mű részben önéletrajzi regény, azonban a tanulmány a későbbiekben bebizonyítja, hogy a fikció szeszélye és képzeletbelisége vezérli a szöveget, tehát nem olvasható pusztán a szerző életrajzának tükrében. Venkat Mani részletesen kifejti Özdamar szövegének önéletrajzi vonatkozásait és azt is, hogy ez milyen kihívások elé állítja a kutatókat (MANI 100–02).

⁴ Itt a szövegek a berlini fal nyugati oldalán találhatók, a szavak sajátos burjánzása a falon nyugat-német jelenség volt. Ugyanakkor a tanulmány kimutatja, hogy a szavak folytonos megújulása, transzponálása és a transzformáció nem korlátozódott a fal nyugati oldalára.

valóban a tipográfiára ügyelve ábrázolja, vagyis „képes a nyelvet maradandó vizuális megjelenéssel, így független létezéssel felruházni” (Bringhurst 11).

A berlini falon lévő „NDK: NÉMET válaDéK” kis- és nagybetűi például minden bizonnyal úgy szerepelnek, ahogy ott álltak, tehát a „NÉMET” szó első betűje és a nagybetűs „D” és „K” összeolvasva kiadja a az NDK-t [angolul a „GERMAN DiRt” a GDR-t adja ki. *A fordító megjegyzése*]. A graffiti, performatív dimenziója miatt, nem csak mond valamit, hanem elő is adja: a nagybetűs szavak hangsúlyosabbak, mint a kisbetűsek, így vesznek részt a nyugat-berlini „szavak háborúja” csatáiban. A terjedelem a testre is hat: a narrátor kimerül, ha Berlin különböző felületein túl sok szöveget olvas el (SS 65, 64). Főként, amikor észreveszi a golyónyomokat a kelet-berlini falszakaszon. Ezek a második világháborús nyomok a szavak háborúját materiális dimenzióval bővítik: a szavak sebesüléseket okoznak a falon, és *a szavak maguk* lesznek azok a sebesülések (SS 81).⁵

A műben – amelynek cselekménye nagyrészt egy színházban játszódik, narrátora pedig egy színész és egy dramaturg – az előadás nem csak testi, hanem írásbeli természetű is. Szöveg, előadás és kép kapcsolata a regény szerkezetében is megjelenik, hisz ezt jegyzetkollázsok, naplórészletek, újság- és könyvvidézetek, a színházi próbák alatt készült rajzok, írógéppel sokszorosított lapok és fotók alkotják. Ezek a kapcsolódások a regény egyes kulcspontjainál különösen látványossá válnak, ott, ahol a szavak testekké, illetve tárgyakká transzformálódnak, az írott jelek új szavakká lényegülnek át, az olvasók és beszélők pedig rendhagyó módon performálják a nyelvet és az írást. Ezek a folytonos transzformációk, transzponálások és előadások teremtik meg a regény fordítási stratégiáit.

A fordítás Özdamar egyik fő témája, valamint kutatásainak rendszeres tárgya. A *Különös csillagokban*, és általában Özdamar életművében a fordításnak nincs szükségszerűen ekvivalencia struktúrája, amely az utalásoktól és a jelentéstől függ, és nem is feltétlenül áldozata a veszteségnek, amelyet ezek a megfeleltetések okoznak. A *Különös csillagok* esetében a fordítás nem csupán szemantikai jelenség, hanem elválaszthatatlan az írásban megjelenő nyelv materialitásától, korporalitásától és performativitásától. Inkább a teremtés és a gazdagítás jellemzi, és nem a pátosz vagy a veszteség. Léteznek olyan Özdamarral foglalkozó tanulmányok, amelyek a munkájában megjelenő fordítás sokféle dimenziójára mutatnak rá (főképp török idiómák szó szerinti német fordításával kapcsolatban), de a fordítást főként történeti, esztétikai és kulturális jelenséggként értelmezik, amely a (akár metaforikus, akár szó szerinti) szemantika körül forog.⁶ Ezeket az elemzéseket

⁵ Özdamar ezekről a golyónyomokról egy másik szövegében, a *Mein Berlinben* (56) még explicitebb formában beszél.

⁶ Gürsel Aytaç a fordítás kulturális dimenziójára koncentrálni állítja, hogy Özdamar szó szerinti török-német fordításai a német nyelvben megjelenő török mentalitását fejezik ki. Nilüfer Kuruyazıcı szintén a török kultúra megőrzésére tett erőfeszítésként értelmezi azokat. Annette Wierschke német nézőpontból tekint a fordításokra, érvelése szerint a német kultúrát gazdagítják. Azade Seyhan felveti, hogy a fordítások saját ellentörténetüket és a kulturális emlékezetet adják hozzá a hivatalos történe-

különösen, de általánosságban a fordításról szóló tanulmányokat is, nagyrészt a referencia és a jelentés érdekli, így nem tudnak kielégítő magyarázatot adni az olyan fordítási stratégiákra, amelyek az írás materialitásán alapulnak. Ez a tanulmány – betöltendő ezt az űrt – a fordítást a már ismert reprodukciójával szemben valami új megteremtéseként értelmezi, amely a transzformáció, az újjáalkotás és az előadás fordítási stratégiáinak segítségével jön létre.

Ennek az újnak a textuális megalkotása a regény narratív szerkezetéhez és témáihoz is számos helyen kapcsolódik, valamint a germanisztika és a diaszpórakutatást érintő, átfogó implikációkkal is rendelkezik. Özdamar annak a török-német irodalomnak az egyik legismertebb képviselője, amely az 1950-es évektől a transznacionális munkaerő-vándorlással jelent meg Németországban. A *Különös csillagokat*, és általánosságban véve irodalmi munkáját átszövik a traumához, a gyászhoz és a veszteséghez kapcsolódó irodalmi újítások, amelyek elválaszthatatlanok a narrátor személyes történetétől, és a Németországbeli transznacionális munkaerő-migráció történetétől.⁷ Sevgi a regényben a törökországi politikai üldözés elől menekül Németországba. Családja nincs, kevés kapcsolattal rendelkezik, munkahelye bizonytalan. Az ezekből levonható következtetések ellenére a diszlokáció történetének közlékeny elbeszélője van, aki multiplikált nyelvezettel rendelkezik, szövegei burjánzanak, szakadatlan mozgásban vannak. Özdamar regénye azután pedig az animáció (megelevenítés) és a nyereség irányába mutat, ezzel szemben a korábbi tanulmányok a veszteségre koncentrálnak. Venkat Mani (103) és John Prizer, összehasonlítva a trológia korábbi regényeit, a nyelvi újítások viszonylagos hiányát figyelik meg, Sonja Klocke és Kader Konuk is csatlakozik hozzájuk, akik a Törökországhoz és a két Németországhoz kapcsolódó elveszett emlékek és történetek keresését és előhívását, visszaszerzését vizsgálják.⁸ Jelen tanulmány, másfelől a regény nyelvi újításait nem a diaszpóra kollektív emléke-

lemhez (17, 19–20). Bettina Brandt tanulmánya kevésbé a kulturális aspektusok felől közelít, Özdamar nyelve és a szürrealista esztétika közti kapcsolatra hívja fel a figyelmet. Míg Ines Theilen a fordítást az idegen és az ismerős nyelv találkozásaként értelmezi, addig Yasemin Yıldız a traumafeldolgozás eszközeként tekint rá (146–147, 161–168).

⁷ A külföldi vendégmunkások Olaszországgal, Görögországgal, Törökországgal, Marokkóval, Portugáliával, Tunéziával és Jugoszláviával kötött bilaterális egyezmények alapján érkeztek Nyugat-Németországba az 1950-es évek közepétől, hogy a háború utáni német gazdasági növekedés munkaerő-igényét ellássák. Az 1970-es és '80-as években már jelentős kisebbségi csoportokat alkottak, ezzel arra kényszerítve Németországot – ahol az állampolgársági törvény inkább a *jus sanguinisre* (azaz származásra), mint a *jus solira* (tartózkodás) alapszik – hogy egy agonális és (máshogy kell mondani) migrációs országnak értelmezze újra magát.

⁸ Ottmar Ette megfigyelései a városokról mint transzareális terekről (azaz olyan terekről, amelyet az azon átmenő mozgások alakítanak) Özdamar Berlin trológiájában (367) kivételt képeznek. Ette a regényeket „egy élet, és azt körülvevő történelmi kontextus időbeli narratívájaként” érti (375). A fragmentált történelmi palimpszesztekre és térbeli multivektorális mozgásokra összpontosít az emlékek keresésére és előhívására helyett. Ennél is fontosabb, hogy inkább a történelem és a térbeliség mozgásban levő megalkotása érdekli, semmint azok emlékmunka általi helyreállítása.

zetéhez kapcsolódó keresési (*recherche*) és előhívási, visszaszerzési (*recuperation*) folyamatok szemszögéből vizsgálja, hanem azzal foglalkozik, ami újonnan jött létre.⁹ Így új fényben próbálja láttatni Európa egyik legjelentősebb kisebbségi szerzőjének irodalmi újításait, és új utat mutat a germanisztikai tanulmányoknak, a diaszpóra-kutatásnak és fordítástudománynak.

ÖZDAMAR, A KÜLÖNÖS CSILLAGOK ÉS A MIGRÁCIÓ IRODALMA

Özdamar életrajza és irodalmi munkássága fontos szempontokat nyújt ahhoz, hogy ne csak a veszteség migráns narratíváiként olvassuk szövegeit. A szerző a német migráns irodalom egyik legismertebb alakja és számos kutatás témája. Nívós díjai közt megtalálhatjuk a feltörekvő íróknak szóló Ingeborg Bachmann-díjat (1991), a nem német anyanyelvű, németül író szerzőknek járó Adelbert von Chamisso-díjat (1999), és a kevésbé ismert, de ígéretes tehetségeknek osztott Kleist-díjat (2004).¹⁰ Özdamar 2007-ben tagja lett a Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung-nak. Bár először gyári munkásként érkezett Németországba a '60-as évek közepén, visszament Isztambulba színházi tanulmányokat folytatni, végül újra Németországba költözött, hogy egy színházban dolgozzon. Visszatérésére vonatkozó döntését az 1971-es török katonai beavatkozások és a baloldaliakat érintő politikai megtorlások befolyásolták. 1976-tól Özdamar rendszeres dolgozott Kelet-Berlin színházaiban és a nyugat-német Bochum városában színházi- és filmszínésznőként, dramaturgként, rendezőként és szerzőként is. Az 1990-es években és a 2000-es évek elején fokozatosan az egyik legjelentősebb irodalmi alak-

⁹ A „*recuperation*” és „*recherche*” fogalmak Andreas Huyssen nagyhatású *Diaspora and Nation* című tanulmányából származnak, amely Leslie A. Adelson és Venkat Mani török-német irodalmi szövegekre vonatkozó elemzéseire is hatással volt. Huyssen kulcsfontosságú különbségre mutat rá a nemzeti és a diaszporikus emlékezet közt: „A nemzeti emlékezet magát természetesnek, autentikusnak, koherensnek és homogénnek állítja be. A hagyományos értelemben vett diaszporikus emlékezet definíciója szerint elzárt, hibrid, megosztott és fragmentált. Ez a tény megalapozza a diaszporikus emlékezet viszonyát magához az emlékezet szerkezetéhez, amely mindig az emlékezet aktusa és az emlék közötti ideiglenes helyettesítésekre alapul, tehát inkább a *recherche* aktusa, mint az emlék visszaszerzése” (152). Huyssen megjegyzi, hogy a diaszporikus emlékezet tudatossága saját megkésettységéről és heterogenitásáról, valamint magához a memóriához való viszonyáról előnyökkel is járhat. Ez a tanulmány nem áll szemben Huyssen diaszpórára és emlékezetre vonatkozó megfigyeléseivel, ehelyett arra irányul, hogy figyelembe vegye a globalizáció korának diaszpóra és nemzet változó viszonyaihoz alkalmazkodó, „új konceptuális nyelv”-re vonatkozó Huyssen-i kíváncsiságát. Ez az elemzés nyelvi területen a transzformáció fogalmát hozza be, és új fordítási stratégiákat értelmez Özdamar életművében.

¹⁰ Özdamar első írása, a *Karagöz in Almanian: Ein türkisches Stück* (*Karagöz Almaniában: egy török darab*) című dráma, amelyet 1990-ben a *Mutterzunge* (*Anyanyelv*) című novellagyűjteményben publikáltak. Irodalmi karrierjében az áttörést az 1992-es *Das Leben ist eine Karawanserei, hat zuwei Türen, aus einer kam ich rein, aus der anderen ging ich rau* (*Az élet egy karavánszeráj, két ajtaja van, az egyikken bejöttem, a másikon kimentem*) hozta meg.

ká vált.¹¹ Özdamar irodalmi nyelvének a németet választotta, mondván, hogy ez a „legelőbb nyelv” számára, ez alól csak egy naplókötet és Eche Ayhannal váltott kiadott levelei jelentenek kivételt (*Living and Writing in Germany*, 47). A különböző háttérű bevándorló munkások rendszeresen felbukkannak műveiben, és gyakran ezek a szereplők kerülnek előtérbe, de nem kizárólag a bevándorlók közösségeiről ír.

A *Berlin-trilógia* (amelynek harmadik része a *Különös csillagok*) regényei kiváló példát nyújtanak erre. Különböző mértékben, de mindegyik az ipari munkásság migrációjáról és a bevándorlók élményeiről tudósít, viszont színes nyelvezete, szereplői és témái nem korlátozódnak az elvándorlásra, az ország, a nyelv vagy közösség elvesztésére. A sorozat első része, az 1992-es *Das Leben ist eine Karawanserei, hat zwei Türen, aus einer kam ich rein, aus der anderen ging ich raus* (Az élet egy karavánszeráj, két ajtaja van, az egyiken bejöttem, a másikon kimentem) egy fiatal török nő életét követi nyomon kisgyermekkorától fiatal felnőttkoráig, amikor elhagyja Törökországot azért, hogy Németországba költözzön. A második rész, a *Die Brücke vom Goldenen Horn* (Az Aranyszarv hídja) 1998-ból arról szól, ahogy a nő Berlinbe érkezik, majd később mind Berlinben, mind Párizsban szemtanúja lesz az 1960-as évek zavaros eseményeinek, miután is visszatér Törökországba, ahol színházi tanulmányokat folytat, majd ellenállóvá válik, és végül visszatér Berlinbe, hogy színésznőként dolgozzon.¹²

A *Seltsame Sterne starren zur Erde* (*Különös csillagok merednek a földre*, angolul: *Strange Stars Stare to Earth*) című regényben a Berlinbe érkező fiatal színésznő, Sevgi ide-oda ingázik két lakhelye, Kelet- és Nyugat-Berlin között, miközben egy sereg érdekes emberrel is találkozik. Nyugat-Berlinben például több lakótárrsal, akikkel a szabad szerelmet gyakorló AA-közösség korábbi épületében laknak, a földszinten élő prostituáltakkal, és rendszeres vendégükkel, a török munkás Murattal, valamint két, a szomszédban élő idős hölgygel.¹³ Kelet-Berlinben pezsgő értelmiségi körökkel kerül kapcsolatba, többek között Gaby Gysi színésznővel, Heiner Müller drámaíróval, Fritz Marquardt, Matthias Langhoff rendezőkkel, valamint Benno Bessonnal, a marxista költő és és drámaíró Bertolt Brecht korábbi pártfogoltjával. A regény első része Sevgi megérkezését meséli el a kettészakított

¹¹ Ebben az időszakban a németországi, nem német anyanyelvű szerzők növekvő népszerűségnek és elismertségnek örvendtek. A *Seltsame Sterne* kiadása (2003) majdnem harminc évvel a címben jelzett idő és a naplóbejegyzések dátuma (*Wedding – Pankow 1976/77*) után történt.

¹² A *Karawanserei* és a *Die Brücke* narrátora nincs konkrétan nevesítve, mindkettőt különböző neveken szólítják azok, akikkel kapcsolatba kerülnek. Theilen szerint a *Die Brücke*-ben a narrátor névtelensége egy fluid identitás kialakulását teszi lehetővé, amely ellenáll annak, hogy utalással a női testhez vagy a származásához kösse (322).

¹³ Az AA-közösség tagjai el kívánták törölni a társadalmi nemi egyenlőtlenségeket, az osztályok közötti határokat és a magántulajdont. Főképp az erőviszonyok és osztálykülönbségek nyelvben való manifestálódásával foglalkoztak, a nyelvben a hatalom eszközét látták. A narrátor beszámolója szerint megtagadták a beszédet, helyette ordítottak (SS 10). Tagjaik emellett sokszor inkább dramatizáltak, eljátszották a problémáikat, ahelyett, hogy verbálisan kommunikálták volna.

Berlinbe, míg a második naplóbejegyzésekből, jegyzetekből és a Népszínház (ahol Bessonnal dolgozott) előadásainak illusztrációiból áll. Ezek a naplóbejegyzések a dokumentarista és önéletrajzi hatásról árulkodnak.

Mindazonáltal a regényt a fikció szeszélye hatja át, főleg Sevgi fantáziája szárnyalásának, és a németországi irodalomhoz és helyszínekhez kapcsolódó témabeli és hatástörténeti vonatkozásoknak köszönhetően.¹⁴ A regény problémaköre túllépi a személyes, migrációs történet hatókörét azzal, hogy közvetlenül kapcsolódik a német irodalmi kánonhoz, főképp Brecht és Johann Wolfgang von Goethe műveire, a kelet-német Heiner Müller és a németországi zsidó költő és drámaíró, Else Lasker-Schüler munkáihoz. Fogékony bármilyen szöveggel ellátott felület iránt (itt gondolhatunk az elbeszélő saját naplójára, újságokra, a Népszínház próbái alatt készült jegyzetekre, sőt bármilyen szövegborította felületre, akár cigarettadobozokra, falakra, véceajtókra), valamint a transznacionális kontextusbeli áthelyeződés és a (térbeli, nyelvi, társadalmi) beágyazottság között lejátszódó tematikus feszültségre.

A „migráns irodalmak” és a „a migráció irodalmi” megnevezések közötti fő különbség az elvesztett nyelv, a nemzet vagy a történelem helyreállításán való túllépésben ragadható meg. A migráció irodalma nem keverendő össze a Németországban élő migráns munkások által írt irodalommal. Ahogy Leslie Adelson is elkülönítette a „migráns irodalom” vagy „interkulturális irodalom” fogalmait a „migráció irodalmának” fogalmától, így itt is a transznacionális vándorlás egyik hosszú távú kulturális hatásaként értelmezhető, amit nem lehet a munkaerő-beáramlásra korlátozni (*The Turkish Turn* 23). A török migráció irodalma nem tekinti Törökországot elsődleges hivatkozási pontnak, illetve nem kíván egyfajta miniatűr németországi török világot ábrázolni. Nem feltétlenül diaszporikus jelenség, nem közvetít török identitáspolitikát és csak elszórt utalásokon keresztül (ha egyáltalán) kapcsolódik az iszlámhoz. Ehelyett „a nemzetállamok kisebbségeihez kapcsolódóan” létrejövő irodalmak nagyobb, globális kontextusába illeszkedik, közös múltra és jövőre mutat, valamint a németek, a törökök és a zsidók közötti közös, imaginatív elgondolását alapozza meg (15). Fontos, hogy ez a fajta irodalom a történelmi fikciókkal úgy foglalkozik, hogy azzal „nem a múltbéli veszteségeket állítja helyre, hanem inkább a kulturális anyagot alkotja újra, amiből a történelmi narratíva és kiformalódik” (15). Röviden, Adelson szerint, a migráció irodalma egy expanzív jelenség, amelynek középpontjában a (nyelvi, térbeli és társadalmi) kapcsolatok terei állnak, és amely újraformálja a történelmi narratívát, ahelyett, hogy megpróbálná helyreállítani azt. Azaz nem ábrázoló, hanem transzformatív jellegű (13–15).

Eszerint a definíció szerint Özdamar irodalmi munkái, és különösképp a *Kü-*

¹⁴ Például amikor egy napon Sevgi lát egy idős nőt a munkásvonaton, felteszi, hogy a nő férje a második világháborúban halt meg. Tovább szöve a gondolatát, elképzei, hogy a nőnek van egy régi ágya, aminek csak az egyik oldalát használja, így csak az ágynevet felét mossa (SS 17).

lönös csillagok a migráció irodalmába illeszkedik, irodalmi nyelve pedig transzformatív. A regényben megtalálhatjuk a munkaerő-áramlás motívumait, de azt a tényt, hogy Sevgi elhagyja Törökországot, sokkal inkább politikai és személyes jellegű motiváció hatja át, semmint gazdasági. Sőt, sem az emigráció célállomása (Kelet-Berlin), sem a munkája (a Népszínházban) nem hasonlít a török vendégmunkásokéhoz, akik azért vándoroltak Nyugat-Németországba, hogy az ipari szektorban dolgozzanak. Tulajdonképpen Sevgi érintkezése a két Berlinben élő törökökkel gyakran problematikus, ezért másfajta kapcsolatokat épít ki. A regény közel, ám egyszersmind kritikai viszonyba kerül a német kánonnal, főleg Brecht-tel és Lasker-Schülerrel. Újragondolja az 1970-es évek Német- és Törökországának történeti narratíváit és válaszol a holokauszt térbeli és affektív örökségére, elsősorban Lasker-Schüler vonatkozásában.¹⁵ Így a regény egy olyan irodalmi elképzelést valósít meg, amely a németek, törökök és zsidók közti összeegyeztethetetlen különbségek helyett a közös nevezőket, az ismert referenciális kontextusok helyett az újakat hangsúlyozza.¹⁶

Mivel ezek a kapcsolódási pontok a találkozás és alkotás körül forognak, a *Különös csillagokban* a diszlokáció a szövegbeli transzformáció katalizátoraként működik. Az elmozdítás ezen dimenziója nyilvánvalóvá válik, ha a regény hangnemére és fordítási stratégiáira koncentrálnunk, és azokban az Özdamar prózájáról szóló tanulmányokban is megjelenik, amelyek az elveszett történetekkel és az emlékmunkával foglalkoznak. Azade Seyhan a kétnyelvű, amerikai és német, szerzőkkel foglalkozó összehasonlító tanulmányában bevezeti a „diaszporikus pátosz” fogalmát, meghatározása szerint a száműzöttség élményében a „nyelvi és a kulturális idioma lefordíthatatlansága”, amely összekapcsolódik „az identitás, a kizárás (valódi vagy vélt közösségekből), az emlékezet, a nyelvpolitika és a veszteség pszichológiájának tágabb témájával.” (SEYHAN, 13). Seyhan elemzése az elveszett történetek helyreállítására koncentrálna, és elsősorban inkább a fordítás lehetetlenségére, semmint annak realizációjára az Özdamar-életműben. Eközben Venkat Mani arra hívja fel a figyelmet, hogy a diaszpóra-tanulmányok ragasz-

¹⁵ Margaret Littler rámutat, hogy a szerző számos módon foglalkozik regényében Lasker-Schüler irodalmi víziójával és életrajzával. Lasker-Schüler „keleti zsidóság-fogalma, keveredve az iszlám, arab és a héber hagyományok elemeivel, számtalan szerelmi viszonya, sajátos stílusának megteremtése, zürichi és palesztinai száműzetése mind a narrátor tapasztalataira rezonálnak” (186). Özdamar *Különös csillagok*-beli válaszában részletes elemzéséhez, mely a holokauszt történeti valóságához és a zsidóság tapasztalatához kapcsolódik, és amelyhez Lasker-Schülerrel való foglalkozása által jut el, lásd: KONUK; SHAFI (158–166).

¹⁶ Leslie Adelson az ehhez hasonló irodalmi munkák több fontos jellemzőjét lajstromozza, amelyre az „érintkező történetek” fogalmat használja. Szerinte a németek, törökök és zsidók ilyen érintkező történetei a közös történelemről és közös nevezőkről szólnak a jellegzetes, elkülönülő német és török világ, és az összeegyeztethetetlen különbségek helyett, valamint a náci múlt affektív dimenziói iránt tanúsított érzékenységről, és a német és török közös kulturális és történelmi fejlődésről, amelyről sokszor nem összetartozóként gondolkoznak. Ezek a történetek segítenek kijelölni a német történelem és irodalomtörténet metszéspontjait. (*The Turkish Turn* 20).

kodása az identitás-politikához, és annak kategóriáihoz, az „otthon és a fogadó ország” fogalmaihoz, nem alkalmazható a török-német migráció irodalmára, anynyiban mégis csatlakozik Seyhanhoz, hogy a *Különös csillagok* narratíváját emlékmunkának fogja fel (MANI 38, 23).¹⁷ Mani elismeri, hogy ezt a narratívát „mindkét nemzettől való elszakadás és elmozdulás jellemzi”, ugyanakkor ragaszkodik ahhoz, hogy a diszlokáció státusza a nemzettel, a nemzeti történelmekkel, illetve eredetekkel való problematikus identifikáció és feszült viszony (117). Mani elemzése azon a hallgatólagos előfeltevésen alapszik, hogy Özdamar nyelvezete szükségszerűen ábrázoló – annak ellenére, hogy az ábrázolt dolog lehet megfoghatatlan. Mint ilyen, nem képes teljes mértékben számolni azzal a helyzettel, amikor a diszlokáció pozitív tényező, amely Özdamar szövegbeli alakzatait az ábrázoló dimenzió túl folytonos mozgásra és transzformációra készíti.

Özdamar irodalmi kísérletében a változás és megújulás alanya nem feltétlenül az ábrázolt (történelem, emlék, tér, társdalmi és kulturális kontextusok), hanem maga a nyelv, amely állítólag végrehajtja ezt az ábrázolást. Az Özdamar alkotta új nyelv nem hibrid nyelvváltozat vagy etnolektus, és nem is egy elveszett eredeti változatot gyászol.¹⁸ Sohelia Ghaussy és Yasemin Yildiz is megjegyzi, hogy Özdamar szövege nem olvasható panaszként. Ez jórészt Özdamar játékos nyelvezetének, „íroniájának és humorának”, valamint „komikus és abszurd hangjának” köszönhető (GHAUSSY, 7). Yildiz azt is megmutatja, hogy Özdamar hogyan meséli újra a veszteség és a gyász történeteit egy új nyelven, amelyben a szavak „egy szuggesztív mozgás élénk környezetét teremtik meg” (165). Ezenkívül meggyőzően érvel amellett, hogy Özdamarnál a török kifejezések szó szerinti német fordítása egyben a traumafeldolgozás eszköze.¹⁹ Yildiz és Ghaussy arra is rávilágít,

¹⁷ Mani Seyhantól veszi át az „otthon és fogadó ország” fogalmait. Ugyanakkor ezek általánosan használt kifejezések a diaszpóra-tanulmányokban. Lásd Huyssen kritikáját az otthon és fogadó ország megkülönböztetéséről a migráció irodalmának kontextusában.

¹⁸ A török-német munkaerő-áralmlás kontextusában megjelenő hibriditás fogalmának kritikájához lásd Adelsont (*The Turkish Turn* 10, 88–90). Adelson rámutat, hogy a hibriditás elmélete, különösen, ahogy Homi Bhabhánál szerepel a *The Location of Culture* (1994) című alapvető munkájában, előfeltételezi az „otthon” és a „diaszpóra” kategóriáit, amelyek már nem alkalmazhatók az 1990-es évek török-német kultúrájára és irodalmára, így a fogalom alkalmatlan arra, hogy a török migrációról mint történelmi képződményről beszéljen. Nyelvészeti szempontból a „hibrid”, azaz „kevert” terminus szintén feltételezi eredeti entitások jelenlétét, még akkor is, ha keveredésüket üdvösnek tartja. Minnard Özdamar németjét mint „akcentussal rendelkezőt” kritizálja, aki megvilágítja, hogy az „akcentusos német” (etnolektusként értett német, a fordító megjegyzése) egyfajta abnormalitásra utal, és „túl sokszor irodalmi értéktelenedésként értelmeződik”. Elveti azt is, hogy a fogalom hátat fordítana az „orientalizáló tendenciá”-nak (83).

¹⁹ Özdamar nyelvezetének sajátosságát részben ezek a szó szerinti fordítások adják. A lefordított idióma egyik példája a Karawanserei-ből: „Hast du deine Würmer mit Saniye abgeschüttelt?” („Le-ráztad a férgeidet, Saniye?”), a török kifejezésnek, „kurtlarını dökmek,”-nek a közvetlen fordítása, amelynek jelentése: ‘kiengedni a gőzt’, azaz ‘pihenni egy stresszes időszak után’ (*Das Leben ist eine Karawanserei* 125). A szó szerint fordított kifejezés remek példája az „es war einmal, es war keinmal”, azaz ‘egyszer volt, egyszer nem volt’, mely úgy működik, mint „az egyszer volt, hol nem volt” („once

hogy ez a nyelv a nyelvközi felfedezések terepe, így a traumatikus tapasztalatok előhívásának terén is. Az irodalmi stratégia fő eszköze, amelyen keresztül Özdamar sokrétű szövegeket és nyelveket közvetít, a fordítás.

A *Különös csillagok* esetében különösen jól látható, hogy a fordításban levő nyelv materiális, korporális és performatív dimenzióra is szert tesz. Ezek a dimenziók egyszerűen kimaradnak azokból a tanulmányokból, amelyek Özdamar narratíváját emlékműnkének tekintik, de azok az írások sem számolnak vele, amelyek a fordítást szemantikai jelenséggént értelmezik. Ez a tanulmány ezzel szemben úgy érvel, hogy a fordítás az átváltás egy helyévé válik Özdamarnál, de nem ott, ahol egy kifejezést egy más, annak megfelelő kifejezés vált fel. Jelen tanulmány ahelyett, hogy a fennmaradó és többletjelentés nélkül értelmezné ezt a cserét, a figyelmet pontosan a nyelv és a szöveg azon aspektusaira irányítja, amelyektől, ahogy Simon Jarvis megfigyelte: „nehéz megszabadulni és amelyeket nehéz univerzálissá tenni: különösen azokról az aspektusokról van szó, amelyek figyelembe veszik a nyelv materialitását.” (JARVIS, 234). Hogy válnak írott jelek (betűk, számok) a dolgok ábrázolása helyett maguk a megfontolás tárgyává? Mi történik, amikor Özdamar szavai szó szerint leugranak a papírlapról, hogy olyasvalamivé váljanak, ami nem szöveg? A működésben levő fordítás a nyelv materiális dimenzióiban egy olyan animált átváltást hoz létre, amelyben a fogalmak nem pusztán lecserélik egymást, hanem életre kelnek és átalakulnak.

PÉNZ, SZÖVEG, TEST

Az előadás és fordítás egyik ilyen terepe a pénz, az ekvivalencia és átváltás *par excellence*, amely a *Különös csillagokban* további meglepő dimenziókkal bővül. Sevgi, amikor először találkozik Benno Bessonnal, egy ajánlólevéllel a zsebében átlépi a Nyugat- és Kelet-Berlin közti határt, és a nyugat-német pénzt kelet-német valutára váltja, egy ötmárkás bankjegyet kap. Ez a jelenet különösen gazdag a kommunikációra, cserére és fordításra vonatkozó szövegbeli reflexiókban. A bankjegy tipográfiai és topográfiai felületet biztosít a fordítás és váltás lehetőségeinek, amelyek a pénzbeliséggel kezdődnek, kiterjednek a kommunikációra, és továbbmutatnak a szöveg folytonos alakulásban lévő vizuális, aurális és testi tartalmára. A bankjegy ezen felül még a fordítási technikák színházi jelenetévé is válik azáltal, hogy maga a regény szövege, és a regényben szereplő szövegek is dramatizálva vannak. Ez a mozgás azt sejteti, hogy Özdamar irodalmi írására vonatkozó kri-

upon a time”), de németre törökből, „bir varmış, bir yokmuş” szó szerint fordítja le. (*Das Leben ist eine Karawanserei* 238). Egy fokozatosan rituálissá váló dialógus-refrén a gyakran ismételt „tamam mı?/tamam” („Rendben?/Rendben!”), mind a *Karawanserei*-ben, mind a *Brückében*. Részletes elemzésért lásd Theilen cikkét a *Die Brücke vom Goldenen Horn* refrénjéről. Theilen a török vendégmunkások egyre gyakoribb nyelvváltását ahhoz hasonlítja, amikor „valaki távolról szemléli saját nyelvét, és felismeri az idegent az ismerősben”. (331).

tikai reflexió számára a fordításbeli inkorporáció, többértékűség és performansz gyümölcsözőbb fogalmak, mint a határátlépés és a szemantikai fordítás.

Az ötmárkásról szóló jelenetben, amelyben Sevgi első találkozásuk előtt várakozik Benno Bessonra, különös figyelemmel vizsgálja mind a pénzjegy szövegét, mind annak képeit:

A kelet-német ötmárkáson, amit a váltáskor kaptam a nyugat-német pénzért, egy sapkás férfi volt, neve Thomas Müntzer. Alatta ez állt:

Az NDK Nemzeti Bankja. Öt márka.

Német Demokratikus Köztársaság.

1975

TB 937012

...

Óráig vártam, és nem volt nálam olvasnivaló, ezért újra és újra elolvastam a TB 937012 sorszámot az ötmárkáson, amíg olyanná vált, mint egy telefonszám, amit mintha muszáj lenne felhívnom. Nem vettem kávé, tehát a telefonszám nem vészett el, a bankjegyet odahelyeztem a zürichi zsidó könyvtár, Pinkus Bessonnak címzett ajánlólevele mellé. A levélben Pinkus arról biztosította Bessont, hogy rendkívül fontos lenne Törökország és a török színházi élet számára, ha éppen én tanulhatnék nála. Pedig Pinkus csak a Josefnek címzett leveleimből ismert, amelyet Josef felolvasott neki. A bankjegyen Thomas Müntzer bal szemöldöke magasabban volt mint a jobboldali. Amikor Besson hirtelen feltűnt előttem, odaadtam neki a levelet és az ötmárkást. Besson visszaadta a pénzt, felvonta vastag szemöldökét és rám nézett.²⁰ (SS 33)

²⁰ Auf dem Fünfmarschein Ostgeld, den ich gegen Westgeld getauscht hatte, war ein Mann mit Mütze abgebildet, er hieß Thomas Müntzer. Darunter stand:

Staatsbank der DDR. Fünf Mark.

Der Deutschen Demokratischen Republik.

1975

TB 937012

...

Ich wartete vier Stunden lang, und weil ich nichts zu lesen dabei hatte, las ich immer wieder die Nummer TB 937012 auf dem fünfmarschein bis mir die Zahlen wie eine Telefonnummer vorkamen, die ich unbedingt anrufen mußte. Ich kaufte keinen Kaffee, nichts, damit ich die Telefonnummer nicht verlor, und legte den Geldschein auf den kleinen Tisch neben einen Empfehlungsbrief an Besson von dem jüdischen Buchhändler Pinkus aus Zürich. Darin versicherte dieser Besson, wie wichtig es für die Türkei und für das türkische Theater sei, wenn gerade ich bei ihm lernen könnte. Dabei kannte Pinkus mich nur aus meinen Briefen an Josef, die dieser ihm vorgelesen hatte. Auf dem Geldschein war Thomas Müntzers linke Augenbraue höher als seine rechte. Als Besson plötzlich vor mir stand, gab ich ihm den Brief und den Fünfmarschein. Besson gab mir das Geld zurück, zog seine dicken Augenbrauen hoch und schaute mich an.

A bankjegyen levő Thomas Müntzer ugyanannyira fontos szereplője ennek a jelenetnek, mint a színész, aki elbeszéli az esetet, vagy Besson. Az NDK ötmárkása valóban Müntzert ábrázolja, azt a kora-reformáció kori német teológust és forradalmárt – és Luther nagy tisztelőjét –, aki az 1524-es német parasztháború lázadó vezére lett. Müntzer élete, akár a narrátoré és a szövegbeli alakoké, tele volt helyváltoztatással, minthogy a társadalmi igazságtalanságok kritikája és a forradalomra vonatkozó teológiai elvei sokszor okozták hivatala elvesztését. Egyértelmű párhuzamokat fedezhetünk fel a politikai száműzetésben lévő Sevgi és Müntzer életrajza közt. Azonfelül a pénz a tőke és a munka közti fontos összefüggéseit jelzi Sevgi – mint a Népszínház dolgozója – életében, a Németországba való munkaerő-áramlás, és a marxista filozófia kontextusában, amely mind Sevgi, mind beszélgetőtársai számára ismert. Ugyanakkor ez az elemzés a pénzt nem témaként vagy trópusként olvassa, hanem olyan helyként, ahol a nyelv materializálódik; ezáltal folytonos figyelmet fordít az ötmárkás bankjegy textuális felületén történő átváltásra és ekvivalenciára. Müntzer és az elbeszélő földrajzi helyváltoztatásai szöveges diszlokációkká válnak, ahogy a bankjegyen levő szöveg és kép is szétbontódik és újraszerveződik, dramatizálódik és materializálódik.

A bankjegy akkor kel életre, amikor az elbeszélő először találkozik Bessonnal. Megjegyzi, hogy Müntzer bal szemöldöke magasabban van, mint a másik. Amikor Besson visszaadja a pénzt, az ő szemöldöke is felhúzódik. A bankon levő kép részben megelevenedik, a papírpénz kétdimenziós szemöldöke Besson arcán materializálódik, amikor felhúzza szemöldökét, hogy szemügyre vegye a narrátort. Ez valószínűleg visszautal arra, ahogy Sevgi fürkészte a bankjegyet, amelyet óráig tanulmányozott, mialatt Bessonra várt. Müntzer arcképének és Besson arckifejezésének megelevenedő kapcsolata olyan dramatizáláshoz hasonlít, ahogy az egy színházi előadásban történik. Röviddel a jelenet után a pénzhez egy másik státusz is kapcsolódik – a testisége. SevGINEK vissza kell utaznia Nyugat-Berlinbe, és kénytelen elkölteni a pénzt Kelet-Berlinben, mert a kelet-német pénz nem vihető át az országhatáron. Vesz egy sört, felváltatja a pénzt és lenyel egy érmét, hogy átvihesse a határon. Amellett, hogy helyzete a dramatizáció helyévé válik, a pénzjegy testi státuszára is szert tesz azáltal, hogy metonimikus kapcsolatba kerül a narrátor testével, és aztimplikálja, hogy amit lenyel az ember, az a teste részévé válik.

A szövegnek ez a dramatizálása és korporalitása Özdamar saját élményeit, valamint a német nyelvhez való viszonyát tükrözi: beszámol arról, hogy a német nyelvvel való első találkozása a színházon keresztül történt, és hogy a nyelvet „a maga testiségében érezte”, hozzátéve, hogy „a szavaknak magunkak is van teste” (*Living and Writing in Germany*, 47). Sonja Klocke is megjegyezte, hogy a *Különös csillagok* narratív stílusa egy színházi előadás különböző jeleneteit bemutató forgószínpadra emlékeztet. (KLOCKE 142). Ez az elemzés ugyanakkor fenntartja, hogy a előadás és a dramatizáció nem korlátozódik a szöveg narratívájára, hanem kiterjed az írott szöveg minden dimenziójára. A Müntzer, Besson és a pénz

jelenetei másfajta olvasási módot kívánnak meg és nem egyetlen jelentésre vonatkozót. Erika Boeckeler reneszánszról szóló tanulmányában is rámutat arra, hogy egy újfajta műveltség jelenik meg a betűk és a tipográfia testesülésével, amit ő „az ábécé dramatizálásaként” definiál.²¹ Ennek megfelelően a materiális, testi és performatív fordításokra vonatkozó olvasat alkalmasabb arra, hogy a bankjegyen levő nyomtatott anyag animációit (megelevenedését) értelmezzük.

A fenti jelenetben Sevgi ezt az olvasási módot mutatja meg az olvasónak. Már a kezdetektől elutasítja azt, hogy a pénzjegyen levő írott jeleket csupán értékjelölőként és azonosítóként nézze. Mielőtt találkozik Bessonnal, újra és újra megnézi a bankót, megjegyezve, hogy a sorszám „olyanná vált, mint egy telefonszám, amelyet mintha muszáj lenne felhívnom” (SS 33–34).²² Ezzel az azonosítószámot áthelyezi a kommunikáció színterére. A bankjegy kommunikációs dimenziója akkor teljesedik ki, amikor a narrátor megérkezik a Népszínházba és átnyújtja a pénzt és az ajánlólevelet, összekötve így a kommunikáció médiumát (a levelet) a cseré médiumával (a pénzzel). Sevgi annyira ragaszkodik a bankjegy kommunikatív dimenziójához, hogy inkább nem vesz semmit, mert attól fél, hogy elveszti a „telefonszámot”. Röviden: Sevgi először kiegészíti a pénz csere értékét annak kommunikatív dimenziójával, majd kitart amellett, hogy a kommunikatív értéke fontosabb, mint a monetáris.

Ugyanakkor még a kommunikáció lehetősége is felbomlik, ahogy a pénzjegy írott, vizuális és materiális dimenziói váratlanul egyikből a másikba alakulnak át. Sevgi például megfigyeli, hogy a bankjegyen ábrázolt Thomas Müntzer sapkát (németül *Mütze*) visel. A *Müntzer* név más szavakká változik át, nem csak jelentéstani, hanem vizuális és materiális alapon is: betűk hozzáadásával vagy elvételével, vizuális távolsággal és áthallásokkal. A *Mütze* és a *Müntzer* szavak céloznak az érmét jelentő *Münze* szóra, amit a narrátor végül meg is kap a bankjegy felváltásakor: „A határállomáson leültem, kértem egy sört, az ötmárkásommal fizettem, és érméket kaptam cserébe, amelyek könnyűek voltak, mint a kupakok” (SS 34).²³ A sapkát (*Mütze*) viselő *Müntzer* alakja itt *Münzenre* (érmékre) cserélődik, amely olyan súlyú, mint a kupak, azaz az üveg „Mützé-je” (sapkája), így pedig nem értéként, hanem egy tárgy súlyaként értelmezhetők.²⁴

²¹ Vö. Boeckeler előkészületben levő könyv tervezetét, amely a Shakespeare-drámák betűrendjére és tipográfiájára, a tipográfia korszakaira, a német önarcképfestésre, illusztrált ábécékre és rébuszokra fókuszál. Ez az elemzés elismeri a nyomtatás feltalálása után terjedni kezdő írni-olvasni tudás története sajátosságait. Ugyanakkor azt is állítja, hogy Özdamar irodalmi stratégiái kapcsolatot teremtenek a szöveg és test között, amelyek megkívánnak és létrehoznak egy új, háború utáni történelem és irodalomtörténet kontextusát figyelembe vevő olvasási módot.

²² Eredetiben: „wie eine Telefonnummer . . . , die ich unbedingt anrufen mußte.”

²³ Eredetiben: „Ich setzte mich am Grenzübergang in die Bahnhofskneipe, bestellte ein Bier, bezahlte mit meinem Fünfmarschein und bekam Münzen heraus, die so leicht wie Kronkorken waren.”

²⁴ A koronakupak (magyarul inkább söröskupak, kupak. A fordító megjegyzése): az üvegből készült palackok fémből készült záróeszköze. (Oxford English Dictionary)

Ha a pénz az egyenértékűség és az átváltás *par excellence* alakzata, akkor Özdamar írása az ötmárkás textuális és vizuális helyével kapcsolatos fordítási játékokkal hatásosan érvényteleníti az egyenértékűségnek ezt a logikáját. A *Különös csillagokban* ez a mozgás nemcsak marxi színezetet kap: a bankjegy vizuális és szöveges elemei testekké válnak és dramatizálódnak (Besson énjében és arckifejezésében), a sorszám funkciója az azonosítás helyett a kommunikáció lett, Müntzer nevének betűi pedig átíródnak. Marjorie Perloff megfigyelése szerint a költészet, tágabb értelemben az irodalom, az a diskurzus, amelyben „a fonológiai vagy vizuális egybeesés a szemantikai rokonság érzetét kelti” (72). A fordítás területén ez azt jelenti, hogy az érzékszervekkel érzékelhető (auditív, vizuális és taktilis) és nem az értelem (azaz a szemantikai jelentés) kerül a középpontba. A fent tárgyalt jelenetben a vizuális és aurális transzformáció a *Mütze*, *Müntzer* és *Münze* közt olyan (nem csupán szemantikai) kapcsolatot hoz létre, amelyben egy tárgy, egy személy, és az ekvivalencia jele a pénzhez hasonlóan nem olvasható elkülönítve egymástól. Habár a bankjegy csere, azaz váltás eredménye (a határon a narrátornak fel kellett váltania a nyugat-német pénzt kelet-németre), az ötmárkást pedig a narrátor sörre és aprópénzre cseréli, fel is hívja a figyelmet a fennmaradó, helyettesíthetetlen és felválthatatlan különleges telefonszámra és a korporeális érmékre.²⁵ A *Mütze*, *Müntzer* és *Münze* szavak betűinek felcserélésével Özdamar elutasítja azt is, hogy egy fogalmat egy másik, egyenértékű megfelelővel helyettesítsen, és ezáltal eltörölje azt. Fordításaiban a *Mütze*, a *Müntzer* és a *Münze* nem helyettesítik, hanem inkább előhívják egymást. Ebben a jelenetben ezért a fordítás a transzformáció és transzponálás fogalmaival jobban leírható, mint az átváltással vagy az ekvivalenciával.

KATRIN ÉS AZ OLASZ NYELV

Eddig a német nyelven belüli fordítási stratégiák kerültek fókuszba, jóllehet Özdamar a német és az olasz nyelv közötti fordítási játékokkal is él, az interlingvális átültetésekben pedig összehasonlítható stratégiákat fedezhetünk fel.

Özdamar szövegének narratív logikáját és a szövegbeli elemeket jobban jellemzi a szomszédosság (szereplők és jellemző tulajdonságaik, dátumok és a narratíva több kollázs-szerű elemeinek egymás mellé helyezése) és a metonímia, mint a metafora vagy reprezentáció.²⁶ A szomszédosság ilyen jellegű struktúrája

²⁵ A tőke és munka szerepét a török-német irodalomban részletesen kifejti Adelson a *The Turkish Turn*-ben. Adelson érvelése a marxista és a posztmarxista kritikára is alapoz és bevezeti az „illogikus fennmaradó” fogalmát a török migráció irodalmáról szólva. Érvelése szerint a „török alakzatok esztétikai hatásai az irodalmi szövegekben” teret nyújtanak ennek a fennmaradónak, amely „nem tart lépést az ábrázolás azon logikájával, amely mellett a migrációs kultúrák gyakran kitartanak” (136–37).

²⁶ Adelson azzal, hogy különbséget tesz egymás melletti történeti narratívák és távolabbi narratív történetek között, olyan narratív stratégiákra fordít figyelmet, amelyek a szomszédosságon alapulnak.

Özdamarnak a térbeli és az időbeli távolság és közelség iránti tematikus érdeklődésével már hangsúlyossá válik: a narrátor újra és újra utal arra, milyen hosszú órák és napok mennek el azzal, hogy telefonon vagy postai úton tartsa a kapcsolatot Isztambullal, valamint megkérdezi, vajon az időjárás a berlini fal másik felén is ugyanolyan-e. Folyamatos téma a két Berlin közti időbeli távolság (az eltérő városfejlesztés miatt Kelet- és Nyugat-Berlin egyre inkább úgy nézett ki, mint ugyanaz a város a történelem két különböző idejében), és a térbeli távolság illúziója is, amit az államhatárok keltenek, noha Sevgi gyakran átlépheti azokat. Ez a közelség és távolság közötti feszültség működik Özdamar fordítási játékaiban. A *Müntzer*, *Mütze* és *Münze* szavak közötti viszonyban az aurális rokonság, a a vizuális közelség és egyes betűk transzpozíciója inkább meghatározó, mint a jelentésbeli megfeleltetés. Özdamar német és olasz nyelv közötti fordításai szintén főként a közelségen és a metonímiákon alapulnak, és nem szemantikai kapcsolatokon. Ezen felül a német és olasz nyelv viszonya azt illusztrálja, hogy Özdamar fordítási és többnyelvű írásai nem korlátozhatók a sokat kutatott a német és török nyelv, azaz Európa keleti, nem keresztény felének a nyelve közötti kapcsolatokra. Épp ellenkezőleg, fordítási írása magába építi annak az országnak a nyelvét – különösen a főváros, Róma nyelvét – amely évszázadokig a kereszténység és a nyugati civilizáció központja volt. Özdamar elbeszélésének nyelvészeti és földrajzi vonatkozásai, Sevgi nyelvi és személyes kapcsolódása és Özdamar fordítási stratégiái ezáltal még jobban kiterjeszthetők, mint a korábban tárgyalt bankjegyes jelenet sejtetné.

A fordítás helyszíne egy kis kelet-berlini lakás. A narrátor egy barátnőjével, Katrinnal lakik együtt, akit elhagyott a férje, és új barátnőjével költözött össze. Katrin kétségbeesésében elkezd olaszul tanulni: „Tudom, hogy valószínűleg sosem fogom látni Olaszországot, de muszáj valamit csinálnom, a férjem egy másik nőt szeret” – meséli Sevginek, majd azzal folytatja, hogy „Buon giorno, come stai?” (‘Jó napot, hogy van?’).²⁷ Sevgi válasza mutatja, hogy csak keveset tud olaszul, szókinccse nagyon limitált, de felismeri a köszönést. Azt válaszolja: „Bene. Was heißt Eier?” (olasz: ‘Jól!’, német: ‘Hogy mondják a ‘tojást’?’). Katrin válasza: „Uova” (SS 80). Amíg Sevgi Katrinnal lakik, együttélésüket ilyen párbeszéd

„A megkülönböztetés az olyan történelmi narratívák, amelyek analógiát tételeznek az egyik kisebbségi csoport és a másik között (mondjuk, a törökök és zsidók Németországban), és az olyan fikciós narratívák közt van, amelyekben a különböző történetek azáltal ütköznek össze egymással, hogy ugyanabban a narratívában cirkulálnak.” (*The Turkish Turn* 18–19). Ez kapcsolódik Adelsonnak a németek, zsidók és törökök „érintkező történetei”-re vonatkozó fogalmához. Adelson azzal szemben, hogy a narratívák egy etnikai csoportokat ábrázolnak, vagy úgy értenek történelmi narratívákat, mint amelyek egymásikra analógok lennének, azt állítja, hogy a migráció kortárs török-német irodalmáról szóló kutatásoknak a „narratívára, referenciákra és rejtélyekre” kell koncentrálnia, amelyek „inkább érintkeznek, semmint szemben állnak egymással” („*Touching Tales of Turks, Germans, and Jews*” 99).

²⁷ Az eredetiben: „Ich weiß, ich werde Italien wahrscheinlich nie sehen, aber ich muß etwas tun, mein Mann liebt eine andere Frau.”

kísérik. Sevgi megkérdezi Katrint egyes német szavak és kifejezések olasz fordításáról, vagy amikor Katrin olaszul szól hozzá, néha lefordítja németre, máskor figyelmen kívül hagyja.

Egyik reggel Sevgi nyugtalan éjszaka után ébred: zavaros álmai voltak bátyjáról és egy balesetről. Fel szeretné hívni őt, de tudja, hogy a telefonhívás kezdeményezése Kelet-Berlinből Isztambulba három napig is eltarthat. Aztán megjegyzi: „A konyha ma beszél: felhő – ‘nuvola’, tree – ‘albero’, szerelem – ‘amore’.” (SS 98).²⁸ A gondolatjel két oldalán levő szavak egymással összhangban vannak. Ugyanakkor Katrin olasz fordítási gyakorlata, amely arra irányul, hogy jelentés-tartalmat közvetítsen a párbeszédekben, ez a gyakorlat nem tud megvalósulni a beszélő alany és a kommunikációs akadályok diffúziója nélkül. Ez kétféleképp valósul meg (szóismétlés). Először is Katrin hangja metonimikusan áthelyeződik a konyhára. Ha – ahogy Gernot Böhme állítja – a hang a testi jelenlét artikulációja, akkor Katrin testi jelenléte beszélő alanyként szóródik szét.

Szétszóródásában viszont [a hang] átjárja a konyhát. (Böhme 28).²⁹ Így a Katrinnal való dialógusba mintegy bele tartozik, hogy hallja őt, és hogy belép a konyha terébe, mintha az egy test lenne, amelyben a hang rezonál. Katrin szóval szóra fordít, majd egy olyan teret hoz létre, amelyben a kommunikáció ugyanannyira testi, mint tudati, nem csak a jelentésátvitel ügye. Azon kívül, hogy metonimikus és térbeli, a német-olasz fordításoknak ezt a jelenetét azonnal követi Sevgi elmékedése Kelet-Berlin és Isztambul földrajzi távolságáról, és a telefonos kapcsolattartás nehézségeiről. Láthatjuk egyfelől a fordítási átvitelt a gondolatjel egyik oldaláról a másikra, másfelől a szöveg azt is sugallja, hogy a távolság egy nyelvi és földrajzi területtől még nagyobb: a gondolatjel össze is köt, és el is választ.

Míg a fenti jelenet finoman céloz a kommunikáció problematikusságára és szubjektivitására a fordítás esetében, a következő jelenet, anélkül, hogy mindent megmutatna, még jobban szemlélteti Özdamar irodalmi fordítási stratégiáját. Méghozzá úgy, hogy az egyik kifejezést félrefordításon keresztül alakítja át, azaz a fordítás nyelvi termékét a materialításba transzformálja. Néhány hónappal azután, hogy Sevgi Katrinhoz költözött, Katrin férje váratlanul meglátogatja őt: „*Katrin nagyon ideges, izzadságcseppek vannak a szája fölött. Itt fogom hagyni ketteneket éjszakára* ‘Donna baffuta, sempre piaciuta. Egy bajszos nőnek mindig van

²⁸ Az eredetiben: „Die Küche spricht heute: „Wolke–nuvola, Baum–albero, Liebe–amore.”

²⁹ Böhme a hangot és a kommunikációt akusztikus rezonanciaként fogja fel. Ezzel eltér az emberi értelemről és megértésről szóló, már létező paradigmáktól, amelyek azt egy jel érzékelésének, és jelenítéshez való kapcsolatának fogják fel. Ehelyett a testi jelenlét térbeli érzékelése és az arra adott válasz, saját kifejezésével az „atmoszféra” (egy szubjektív hangulat, aura, vagy egy objektív tulajdonság, amelyet nehéz rögzíteni) affektív tapasztalata mellett érvel (27–31). Ennek a tanulmánynak a központjában nem a *Különös csillagok* térre vonatkozó affektív dimenziói állnak, hanem az, ahogy Özdamar a teret mint a hanggal rezonáló testet mutatja be.

esélye.” (SS 108).³⁰ Ahogy Yildiz rámutat Özdamar szó szerinti fordításainak irodalmi stratégiáiról szóló elemzésében, „a bekezdések, amelyek egyértelműen szó szerinti fordítások, nem támaszkodnak egy eredeti szöveg létezésére, sokkal inkább hagyatkoznak arra az olvasói felismerésre, hogy a nyelvi forma valahonnan máshonnan származhat” (144). A szöveg, amelyben az ismerős elidegenítő hatás alá kerül, az egynyelvű és a kétnyelvű olvasót is kizökkenti. Ez azonban ebben a jelenetben csak az olaszul beszélőkre igaz.

A fenti jelenetben Katrin németre fordítja a kifejezést. Özdamar korábbi két regényével és novelláskötetétől (Mutterzunge 1990) eltérően, amelyekben gyakran szó szerinti, hű fordításokkal találkozunk, csak az eredeti török szavak nélkül, itt viszont a kifejezés eredetiben és fordításban is megjelenik. Ez a jelenet továbbá nemcsak a kifejezés szemantikai átültetését kínálja fel (mint a korábbi írásokban), hanem materiális és performatív fordítást is. A „Donna baffuta, sempre piaciuta” fordítása szemantikailag hibás, akár idiomatikus, akár szó szerinti értelemben: a kifejezést szó szerint így fordíthatnánk: „egy bajszos nő mindig elégedett”. Ezzel arra utal, hogy egy kevésbé csinos nő mindig elégedett lesz partnerével, és nem fog panaszkodni, mivel külseje megakadályozza abban, hogy válogasson az udvarlók közt.³¹ Ez a félrefordítás, legyen bár tudatos vagy véletlen, szemantikailag fordítja le Katrin vágyvezérelte gondolkodását. Katrin szeretné visszaszerezni a férjét, és reméli, hogy a látogatás esélyt ad erre. Viselkedése azonban a szólás valódi jelentését tükrözi, amennyiben rossz külsejű, „bajszos” nőként gondol magára, hiszen elhagyták. Ezért hűtlen férjét az egyetlen lehetséges partnernek tekinti, és szeretné túltenni magát a megcsalaton.

Özdamar ezt a kifejezést materiálisan is lefordítja, amikor Sevgi Katrin szája feletti izzadságcseppekre utal. A „bajszos” szó materializálódik Katrin arcán, izzadság-bajusz formájában, így őt bajszos nőként aposztrofálja. A *Mütze*, *Müntzer* és *Münze* intralingvális hármasához nagyon hasonlóan, az olasz szavak nyelvközi és performatív fordítása működik együtt, hogy rámutasson a kifejezés többértékűségére és többdimenziós voltára.³² A testekké változtatás vonatkozásában, a metonimikus utalásokat más nyelvi elemekkel összekötő módon, vagy ahogyan performatívan működnek, Özdamar textuális elemei kikényszerítik, hogy legalább annyira képekként és testekként olvassuk, mint a jelentés hordozóiként.

³⁰ Az eredetiben: „Katrin ist sehr aufgeregt, Schweißperlen über ihrem Mund. Ich soll die beiden eine Nacht alleine lassen. ‘Donna baffuta, sempre piaciuta. Eine Frau mit Schnurrbart hat immer Chancen.’” (Nem egyértelmű, hogy ki mondja ezt a mondatot.)

³¹ Köszönet illeti Ricardo Arribast a Cornell Egyetemről, amiért segített tisztázni a kifejezés jelenését és használatát.

³² A szerző tisztában van azzal, hogy az intralingvális és interlingvális terminus azt feltételezik, hogy a nyelvek rögzített, homogén és zárt entitások. Ehelyütt a fogalmakat csupán azért használjuk, hogy hangsúlyozzuk Özdamar fordítási stratégiáinak széleskörű voltát, mind választott irodalmi nyelvében, a németben, mind pedig az írásaiban különböző módokon megjelenő egyéb nyelvekben.

KÖVETKEZTETÉS

Doric Bachmann-Medick a XXI. század eleji művészetben és irodalomban működő mozgás és tér új elméleti megközelítéseivel foglalkozó munkájában arra hívja fel a figyelmet, hogy a kortárs irodalmi szövegekben megjelenő sajátos „mozgásformákat” újra kell gondolni (258). Özdamar textuális alakzatainak mozgása, ahogy ez a tanulmány bizonyította, megköveteli annak megértését, hogyan működik az eltolódás (dislocation) a szöveg materiális dimenzióiban. Ez az elemzés különbözik azoktól a korábbi tanulmányoktól, amelyek az Özdamar műveiben és a török-német irodalomban megjelenő diszlokációval foglalkoztak, hiszen azokban a diszlokáció a migráció elvesztés témájára, a fordításbeli veszteségre, a „diaszporikus pátoszra”, és az eltörölt történetekre választ adó ellenemlékezetnek a katalizátor szerepére korlátozódik. A diszlokációnak mint produktív fenomennek, a hangok, szavak, képek és testek közötti transzformáció vagy a mozgás katalizátorának a szerepe gyakran volt figyelmen kívül hagyva. Özdamar textuális szóvilágaiban [wor(l)ds] a szöveg, amely szándékosan más dolgokat reprezentál (például szereplőket, történeteket) a három dimenzió között folyamatos mozgásban van.

Özdamar *Különös csillagok* szövegében a lefordított tárgyak, szövegek és valuták kihívják a csere, egyenértékűség és fordítás fogalmainak szándékos kétoldalúságát is, ahol az egyik elem egy az egyben áttevődik egy másikra. Özdamar játékosan újraalakítja a két oldal közti kapcsolatot, és egy olyan világot tár az olvasó elé, amelyben az egyik elem (egy szó, egy jel, egy szám, egy valutanem, egy test) váratlanul valami másba transzformálódik. Ez az irodalmi stratégia egy új olvasási módot kíván meg, amelyben egy írott szó, betű vagy szám a vizuális jelként, materiális tárgyként vagy testként értelmezendő. A *Különös csillagok* és annak olvasási módjai azokat az új nyelvi és térbeli konstellációkat kívánják feltárni, amelyek a mozgásban levő textuális elemek produktív dimenzióira hívják fel a figyelmet. Ezzel az olvasó figyelmét átirányítják a fordításból adódó veszteségről valami új megalkotására.

Fordította: Szabó Krisztina

(Gizem Arslan: *Animated Exchange: Transnational Strategies in Emine Sevgi Özdamar's Strange Stars Stare to Earth*. = *The Global South* 7, 2014/2, 191–209.)

IRODALOM

ADELSON, LESLIE A.: History by Proxy or Proximate Histories? Touching Tales of Turks, Germans, and Jews. = *Modern Language Association Annual Convention*. San Francisco. 1998. Address.

- —: *The Turkish Turn in Contemporary German Literature: Toward a New Critical Grammar of Migration*. New York, Palgrave Macmillan, 2005.
- —: Touching Tales of Turks, Germans, and Jews: Cultural Alterity, Historical Narrative, and Literary Riddles for the 1990s. = *New German Critique* 80, 2000, 93.
- AYTAÇ, GÜRSEL: Sprache als Spiegel der Kultur: Zu Emine Sevgi Özdamars Roman *Das Leben ist eine Karawanserei*. In: HOWARD, MARY (Hrsg. von): *Interkulturelle Konfigurationen: Zur deutschsprachigen Erzählliteratur von Autoren nichtdeutscher Herkunft*. München, Iudicium, 1997, 171–77.
- BACHMANN-MEDICK, DORIS: Fort-Schritte, Gedanken-Gänge, Ab-Stürze: Bewegungshorizonte und Subjektverortung in literarischen Beispielen. In: HALLET, WOLFGANG – NEUMANN, BIRGIT (Hrsg. von): *Raum und Bewegung in der Literatur: Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn*. Bielefeld, Transcript, 2009. 257–79.
- BOECKELER, ERIKA MARY: *The Dramatization of the Alphabet in the Renaissance*. Dissertáció. Harvard University, 2007.
- BÖHME, GERNOT: Die Stimme im leiblichen Raum. In: KOLESCH, DORIS – PINTO, VITO – SCHRÖDL, JENNY (Hrsg. von): *Stimm-Welten: Philosophische, medientheoretische und ästhetische Perspektiven*. Bielefeld, Transcript, 2009. 23–32.
- BRANDT, BETTINA: Schnitt durchs Auge: Surrealistische Bilder bei Yoko Tawada, Emine Sevgi Özdamar und Herta Müller. = ARNOLD, HEINZ LUDWIG (Hrsg. von): *Text + Kritik. Sonderband: Literatur und Migration IX 2006*, 74–83.
- BRINGHURST, ROBERT: *The Elements of Typographic Style*. Point Roberts, Hartley & Marks, 1992.
- ETTE, OTTMAR: Urbanity and Literature – Cities as Transareal Spaces of Movement in Assia Djebar, Emine Sevgi Özdamar and Cécile Wajsbrot. = *European Review* 19.3, 2011, 367–83. In: *EBSCOhost*. Web. Utolsó belépés: 2013. aug. 1.
- GHAUSSY, SOHELIA: Das Vaterland verlassen: Nomadic Language and „Feminine Writing“ in Emine Sevgi Özdamar’s *Das Leben ist eine Karawanserei*. = *German Quarterly* 72.1, 1999, 1–16. In: *JSTOR*. Web. Utolsó belépés: 2013. júl. 15.
- HUYSEN, ANDREAS: Diaspora and Nation: Migration into Other Pasts. = *New German Critique* 88, 2003, 147.
- JARVIS, SIMON: To the Letter. = *Textual Practice* 25.2, 2011, 233–43.
- KLOCKE, SONJA: Orientalisierung der DDR? Spuren von antifaschistischer Tradition und DDRLiteratur in Emine Sevgi Özdamar’s *Seltsame Sterne starren zur Erde* (2003). In: STEPHAN, INGE – TACKE, ALEXANDRA (Hrsg. von): *Nachbilder der Wende*. Köln, Böhlau, 2008. 141–60.
- KONUK, KADER: Taking on German and Turkish History: Emine Sevgi Özdamar’s *Seltsame Sterne*. = *GegenwartsLiteratur: Ein germanistisches Jahrbuch* 6, 2007, 232–56.
- KURUYAZICI, NILÜFER: Emine Sevgi Özdamars *Das Leben ist eine Karawanserei* im Prozeß der interkulturellen Kommunikation. In: HOWARD, MARY (Hrsg. von): *Interkulturelle Konfigurationen: Zur Deutschsprachigen Erzählliteratur von Autoren nichtdeutscher Herkunft*. München, Iudicium, 1997. 179–88.

- LITTLER, MARGARET: Cultural Memory and Identity Formation. In: TABERNER, STUART (Ed.): *Contemporary German Fiction: Writing in the Berlin Republic*. New York, Cambridge University Press, 2007, 177–95.
- MANI, B. VENKAT: *Cosmopolitical Claims: Turkish-German Literatures from Nadolny to Pamuk*. Iowa City, University of Iowa Press, 2007.
- MINNAARD, LIESBETH: Mein Istanbul, mein Berlin. Emine Sevgi Özdamar's Literary Re-negotiations of Turkish-German Division. GÖCKEDE, REGINA – KARENTZOS, ALEXANDRA (Hrsg. von): *Der Orient, die Fremde: Positionen zeitgenössischer Kunst und Literatur*. Bielefeld, Transcript, 2006. 83–100.
- Crown, n. Def. C2 „crown cap.” In: *OED Online*. Oxford University Press, June 2013. Web. 1 August 2013.
- ÖZDAMAR, EMINE SEVGI: *Das Leben ist eine Karawanserei hat zwei Türen, aus einer kam ich rein, aus der anderen ging ich raus*. Köln, Kiepenheuer & Witsch, 1992.
- —: *Die Brücke vom Goldenen Horn: Roman*. Köln, Kiepenheuer & Witsch, 1998.
- —: Living and Writing in Germany: Emine Sevgi Özdamar in Conversation with David Horrocks and Eva Kolinsky. In: HORROCKS, DAVID – KOLINSKY, EVA (Eds.): *Turkish Culture in German Society Today*. Providence, Berghahn, 1996. 45–54.
- —: Mein Berlin. In: *Der Hof im Spiegel: Erzählungen*. Köln, Kiepenheuer & Witsch, 2001. 55–61.
- PERLOFF, MARJORIE: *Unoriginal Genius: Poetry by Other Means in the New Century*. Chicago, University of Chicago Press, 2010.
- PIZER, JOHN: The Continuation of Countermemory: Emine Sevgi Özdamar's *Seltsame Sterne starren zur Erde*. In: GERSTENBERGER, KATHARINA – HERMINGHOUSE, PATRICIA (Eds.): *German Literature in a New Century: Trends, Traditions, Transitions, Transformations*. New York, Berghahn, 2008. 135–52.
- SEYHAN, AZADE: *Writing Outside the Nation*. Princeton, Princeton University Press, 2001.
- SHAFI, MONIKA: *Housebound: Selfhood and Domestic Space in Contemporary German Fiction*. Rochester, Camden House, 2012.
- THEILEN, INES: Von der nationalen zur globalen Literatur: Eine Lese-Bewegung durch die Romane *Die Brücke vom goldenen Horn* von Emine Sevgi Özdamar und *Café Nostalgia* von Zoé Valdés. = *Arcadia* 40.2, 2005, 318–37.
- WIERSCHKE, ANNETTE: Auf den Schnittstellen kultureller Grenzen tanzend: Aysel Özakın und Emine Sevgi Özdamar. FISCHER, SABINE – MCGOWAN, MORAY (Eds.): *Denn du tanzt auf einem Seil: Positionen deutschsprachiger MigrantInnenliteratur*. Tübingen, Stauffenburg, 1997, 179–94.
- YILDIZ, YASEMIN: *Beyond the Mother Tongue: The Postmonolingual Condition*. New York, Fordham University Press, 2012.

GYÖRKE ÁGNES

*A transznacionális feminizmus elméletei:
Empátia, affektus és a transzlokális tér¹*

Bár a transznacionális feminizmus fogalma még nemigen honosodott meg a magyar irodalomkritikai diszkurzusban, a terminus valójában már nagyon is túlterhelt. Akárcsak a posztmodernitás és a globalizáció különféle elméletei (mint például Saskia Sassen elgondolása a globális városról és Charles Landry elmélete a kreatív településekről),² a transznacionalizmus is a globalizáció korára reflektáló, térbeli különbségekre érzékeny kultúrkritikai elmélet. Pontosabban irodalmi, kulturális, antropológiai, társadalmi és gazdasági kérdéseket egyaránt feltérképező irányzat, amelyről lényegében ezt az interdiszciplináris keretet feltételezve lehet csak beszélni. Ezt teszem én is ebben a tanulmányban, amely egyrészt rövid összefoglalót kíván nyújtani a magyar olvasó számára a transznacionális feminizmus genealógiájáról és a terminus jelentéseiről, másrészt pedig arra is reflektál, hogy miért nem hagyhatja figyelmen kívül az irányzatot a magyar irodalomkritika.

A transznacionalista elméletek egyik legfontosabb megállapítása az, hogy a kulturális jelenségeket és a társadalmi folyamatokat nem elég egy szűk értelemben vett nemzeti paradigma keretein belül értelmezni. Nemcsak azért, mert az ilyen olvasatok figyelmen kívül hagyják az újabb elméleti irányzatokat, hanem azért is, mert ignorálják a globalizáció korának társadalmi és gazdasági változásait. Mint ahogy Virginia Woolf írta az 1920-as években, lássuk be, a világ megváltozott: nem szemlélhetjük úgy, mint ahogyan a realista írók szemlélték a XIX. században.³ Tulajdonképpen ezt teszik a transznacionalizmus elméletei is: megkérdőjelezzik azt, hogy a globalizáció korának társadalmi és kulturális jelenségei elgondolhatók abban a szűk keretben, amelyet egy nemzet határai jelölnek ki a számukra.

A transznacionális feminista írók is elsősorban a nemzetek határait feszegetik, bár ebben a diszkurzusban, mint ahogy a tanulmányom második részében rámutatok, a modern nemzet fogalma kevésbé játszik fontos szerepet. A feminizmus harmadik hullámának a részeként láttak napvilágot ezek az elméletek,⁴

¹ A kutatást a Debreceni Egyetem támogatta (RH/751/2015).

² SASSEN, SASKIA: *The Global City: London, New York, Tokyo*. Princeton, Princeton University Press, 1991; LANDRY, CHARLES: *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*. London, Earthscan Publications, 2000.

³ WOOLF, VIRGINIA: Mr Bennet and Mrs Brown. In: HOFFMAN, MICHAEL J. – MURPHY, PATRICK D. (Eds.): *Essentials of the Theory of Fiction*. Durham, North Carolina, Duke University Press, 1996, 24–39. Az esszét először 1924. május 18-án olvasta fel Woolf.

⁴ Ld. például GREWAL, INDERPAL – KAPLAN, CAREN: *Scattered Hegemonies: Postmodernity and Transnational Feminist Practices*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1994; KAPLAN, CAREN – ALARCÓN,

de a transznacionális feminizmus mégsem azonos a feminizmus harmadik hullámával. Ennek ugyanis része a harmadik világgal foglalkozó feminizmus is. Mindkét irányzat bírálja a feminizmus második hullámának általános érvényű kijelentéseit,⁵ és gyakran reflektál a dekonstrukció és a pszichoanalízis által inspirált szövegek univerzalista megállapításaira is, azonban míg a transznacionalista elméletek elsősorban a nemzetek határain átívelő női csoportok létrehozását tekintik célkitűzésnek, a harmadik világgal foglalkozó írások nem feltétlenül vetik el a nemzet kategóriáját.⁶ Ezeknek a munkáknak elsősorban az a céljuk, hogy a harmadik világbeli nők helyzetére és aktivizmusára reflektáljanak az adott lokális körülmények kontextusában.⁷

Tanulmányomban csak e szűk értelemben vett transznacionális feminizmussal foglalkozom. Az elméleti fogalmak és a főbb irányvonalak tisztázása után azokat a legújabb kutatásokat térképezem fel, amelyek a transznacionális hálózatokat az empátia és az affektív kapcsolatok szempontjából vizsgálják, és arra is kitérek, hogy miért részesítem előnyben a transzlokalizmus perspektíváját a transznacionalizmussal szemben. A transzlokálitás kontextusában olvasom Bánk Zsuzsa *Az úszó* című regényét, arra keresve választ, hogy milyen jelentőséggel ruházódnak fel a regényben megelevenedő terek az állandó mozgás következtében. Bánk írása kapcsán rámutatok, hogy a transzlokálitás elméleti kreatív párbeszédet folytatnak a Magyarországon játszódó német nyelven írt szöveggel, jelezve, hogy nem csupán egy „idegen”, Kelet-Közép-Európa irodalmától és kultúrájától független jelenségről van szó.

NORMA – MOALLEM, MINOO (Eds.): *Between Woman and Nation: Nationalisms, Transnational Feminisms, and the State*. Durham, Duke University Press, 1999; GREWAL, Inderpal: *Transnational America: Feminisms, Diasporas, Neoliberalisms*. Durham, Duke University Press, 2005.

⁵ Ld. például Chandra Talpade Mohanty híres esszéjét: MOHANTY, CHANDRA TALPADE: *Under Western Eyes: Feminism Scholarship and Colonial Discourses*. = *boundary 2* 12. 3, 1984, 333–358.

⁶ A transznacionalista feminizmus és a harmadik világgal foglalkozó feminizmus kérdéséről ld. HERR, RANJOO SEDOU: *Reclaiming Third World Feminism: Why Transnational Feminism Needs Third World Feminism*. = *Meridians: Feminism, Race, Transnationalism* 12.1, 2014, 1–30.

⁷ Gyakran emlegetett álláspont például az, hogy egy afrikai nőnek nem saját szobára és privát térre van szüksége, mint ahogy azt „a nyugati feministák” hangoztatják, hanem vízre, ételre, és a többi nő támogatására. Ezt írja Buchi Emecheta is, aki „nőistának” (womanist) vallja magát „Engem ne nevezzenek feministának, mivel az európai fogalom. Ez ilyen világos, én egyszerűen sértőnek találok [...] Nem szeretem, ha általuk vagyok meghatározva [...] Nem csak azért, mert nem belülről fakad, és én nem szeretem, ha az emberek diktálnak nekem. Az afrikai típusú feminizmusban hiszek. Ezt úgy hívják, hogy nőizmus, mert úgy az európaiak nem aggódnak a víz miatt, nem aggódnak az iskoláztatás miatt, mivel olyan jó körülmények között élnek. Ezért én földet vásárolok, és azt mondom: 'Rendben, nem tudok rá házat építeni, mivel nincs pénzem, ezért odaadom a nőknek, hogy megművelhessék.' Ez az én hitem szerinti feminizmus” (idézi MAKUCHI 1997, 7; Györke Ágnes fordítása – A szerk.). MAKUCHI, JULIANA NFAH-ABHENYI: *Gender in African Women's Writing: Identity, Sexuality, and Difference*. Bloomington, Indiana UP, 1997.

TRANSZNACIONALITÁS ÉS TRANSZLOKALITÁS

Mindkét fogalom rokon a posztmodernitással, a nomádizmussal és a diaszpórákat tanulmányozó számos más elmélettel, de nem csupán arról van szó, hogy ugyanannak a jelenségnek a leírására újabb és újabb terminusok látnak napvilágot. A legnagyobb különbség talán abban rejlik, hogy amikor a transznacionalizmus elterjedté vált, még igen dominánsak voltak a modern nemzetet foglalkozó olyan elméletek, amelyek az irodalom- és kultúratudományi diszkurzusokra is hatást gyakoroltak (például Benedict Anderson és Ernest Gellner írásai), így nem meglepő, hogy az ezeket meghaladni kívánó írások különféle prefixumokkal látták el a nemzet fogalmát (*transznacionalizmus*, *posztacionalizmus*). Később azonban egyre több kritikus ismerte fel a terminusra épülő elméletek korlátait, főként azt, hogy a transznacionalizmus a mobilitás, a fluiditás és a határátlépés trópusaira alapozva sokszor figyelmen kívül hagyta a lokális különbségeket.⁸ Így felmerült az igény a transznacionalizmusnál alaposabb („grounded”), a lokális tereket középpontba helyező elméletek megfogalmazására, mint amilyen például a mozgás transzlokális földrajza.⁹

Négy nevet emelek közül a teoretikusok közül, akik új keretek közé helyezték a nemzetállam fogalmát a kilencvenes évek elején. Masao Miyoshi például azt írta, hogy a nemzet mint területi alapon szerveződő egység már nem határozza meg a hatalom működését, mivel a gyarmatosítást ma transznacionális vállalatok végzik.¹⁰ Vagyis Miyoshi úgy véli, hogy a gyarmatosítás nem ért véget a gyarmatbirodalmak széthullásával, csupán más módon működik: nem területi alapon szerveződik, hanem nemzeteken átívelő, transznacionális formát ölt. Arjun Appadurai szintén hasonlóan vélekedett 1996-ban megjelent híres könyvében, amelyben Benedict Anderson elméletét felülbírálván azt írja, hogy a migráció és a média együttes hatásának következtében már nem a nemzet képzelődik el egy közösség kollektív azonosulási pontjaként, mint ahogy Anderson véli, hanem a diaszporikus nyilvános szférák.¹¹ Appadurait elsősorban az érdekli, hogy a mediáció és a mozgás következtében kialakuló fluid világban milyen szubjektivitások jönnek létre: „Amikor török vendégmunkások Németországban török filmet néznek német lakásaikban, a koreaiak Philadelphiában az 1988-as szöuli olimpiát nézik Koreából érkező szatellit adáson keresztül, pakisztáni taxisofőrök Chicagóban kazettán hallgatják a Pakisztánban vagy Iránban felvett szertartáso-

⁸ BRICKELL, KATHERINE – DATTA, AYONA (Eds.): *Translocal Geographies: Spaces, Places, Connections*. Farnham, Ashgate, 2011, 3.

⁹ Katherine Brickell és Ayona Datta szerint a transzlokálisizmus tulajdonképpen „megalapozott transznacionalizmus” („grounded transnationalism”). BRICKELL – DATTA, 7–11.

¹⁰ MIYOSHI, MASAO: *A Borderless World? From Colonialism to Transnationalism and the Decline of the Nation-State*. = *Critical Inquiry* 19.4, 1993, 726–751, 728.

¹¹ APPADURAI, ARJUN: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996, 4.

kat, láthatjuk, hogy miként találkoznak a mozgóképek a területi hovatartozástól független nézőkkel.”¹² Ezek az azonosulási minták diaszporikus nyilvános szférákat hoznak létre, és megkérdőjelezzik azokat az elméleteket, amelyek továbbra is a nemzetállamot tekintik a társadalmi változások elsődleges döntőbírójának.¹³ Appadurai, bár tisztában van azzal, hogy a területi szuverenitás továbbra is fontos célja számos etnikai csoportnak, úgy véli, hogy a nemzeti alapon szerveződő világrend utolsó napjait éli, mivel nincs felkészülve arra, hogy az egymáshoz ezer szállal kapcsolódó emberek és képek diaszporikus hálózatait kezelje.¹⁴

Hasonló következtetésekre jutott Michael Hardt és Antonio Negri is az *Empire* című igencsak vaskos könyvben. Akárcsak Appadurai, Hardt és Negri is központi szerepet tulajdonít a nem területi alapon szerveződő transznacionális áramlatoknak. A „Birodalom” szerintük nem rendelkezik központtal, sem rögzített határokkal; területe nyitott és állandóan változik.¹⁵ Hardt és Negri úgy véli, hogy ez a szuverenitás új globális formája, amely biohatalom, hiszen célja a társadalmi élet uralása.¹⁶ Nem csak gazdasági értelemben vett „gyarmatosításról” van szó; a szerzőpáros fontos szerepet tulajdonít annak a „virtualitásnak” is, amelyet a tudomány, a kommunikáció és az affektus együttese határoz meg: ezek a tényezők írják a „Birodalom” felszínét.¹⁷ Appadurai elméletéhez hasonlóan Hardt és Negri könyvének is a modern nemzetállam fogalma és kritikája a kiindulópontja, de ők egészen más eszmetörténeti hagyományra támaszkodnak; Benedict Anderson és az elképzelt közösségek gondolata sokkal kisebb szerepet játszik elméletükben (mindössze kétszer utalnak Andersonra a 478 oldalas könyvben), míg olyan gondolkodók kerülnek előtérbe, mint például Rousseau, Jean Bodin, Emmanuel-Joseph Sieyès és Edmund Burke.¹⁸ Ez a szál, vagyis a modern nemzetállam genealógiájának a boncolgatása és a kortárs világrendben betöltött szerepének újragondolása lényegesen kisebb szerepet kap a transznacionális feminizmus diszkurzusaiban.

¹² APPADURAI, ARJUN, 4. Az én fordításom.

¹³ APPADURAI, ARJUN, 4.

¹⁴ APPADURAI, ARJUN, 19.

¹⁵ HARDT, MICHAEL – NEGRI, ANTONIO: *Empire*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2000. xii.

¹⁶ HARDT – NEGRI, xv.

¹⁷ HARDT – NEGRI, 365.

¹⁸ GYÖRKE ÁGNES: *Rushdie posztmodern nemzetei: Az éjfél gyermekei, a Szégyen és a Sátáni versek*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. Természetesen sok más írás is született a modern nemzetállam fogalmának apóriáiról. A magyar olvasó számára ezek közül valószínűleg Homi Bhabha „Disszemináció” című esszéje a legismertebb, amely alapszövege lett a nemzetet újragondoló diskurzusoknak. Ebben a tanulmányban nincs arra lehetőségem, hogy ezeket részletesen kifejtsem, magyarul a *Rushdie posztmodern nemzetei* című könyvben írtam róluk („A modern nemzet”, 25–56.).

TRANZNACIONÁLIS FEMINIZMUSOK

A feminista írásokat elsősorban a transznacionalizmus következtében kialakuló, nemzethatárokat meghaladó közösségi formák és kommunikációs lehetőségek érdeklik, pontosabban az, hogy e feminista hálózatok miként írják újra a feminizmus második hullámának Nyugat-központú elméleteit. A nyolcvanas évek óta egyre több könyv és esszé látott napvilágot, amely a tudás megalkotásának problémáját vizsgálja, vagyis azt, hogy miként jöhet létre szituált, „objektív” ismeret a transznacionális feminista hálózatok segítségével. Donna Haraway például tudásokról beszél, vagyis többes számba teszi az alapvetően megszámlálhatatlan főnevet („knowledges”), ezzel is jelezve, hogy az angol nyelvet beszélőket eleve úgy beszéli el a nyelv, mintha nem léteznének plurális ismeretek.

A legtöbbet valószínűleg Inderpal Grewalnak köszönhet a transznacionalista feminizmus: a Caren Kaplannal közösen szerkesztett *Scattered Hegemonies* című könyv volt az a mű, amely megalapozta az irányzatot a kilencvenes évek közepén. A globális „világrendet” transznacionális szempontból újragondoló elméletekhez hasonlóan ez az iskola is amerikai egyetemek berkeiből származik: bár, akárcsak Appadurai, Grewal is az indiai szubkontinensen született, a Berkeley-n szerezte meg doktori fokozatát, jelenleg a Yale-en tanít. A szerkesztők számos különböző országból származó feminista írása révén megpróbálják feltérképezni az információ áramlását és az elméletek megalkotásának problémáit, valamint a teóriák befogadásának kérdéseit. A transznacionális feminizmus számukra tulajdonképpen ezt a közös munkát, a nemzeti határokon átívelő kollaborációt jelenti. Azonban a szerkesztők szemmel láthatóan nem törekszenek arra, hogy „lefedjenek” országokat, és bár több tanulmány foglalkozik nemzeti retorikával, ebben a diskurzusban a transznacionalitás jelentése közelebb áll a transzlokalitáshoz, mint például Hardt és Negri könyvében. A szerkesztőknek nem célja a modern nemzet fogalmának újragondolása, és az sem, hogy megindokolják a transznacionális paradigma létjogosultságát; adottnak veszik, hogy transznacionális korban élünk.¹⁹ Erre utal már a kötet címe is, amely a posztmodern elméletei által is megkérdőjelezett egységes „európai” szubjektum széthullásának gondolatára reflektál.²⁰

Már Grewal és Kaplan kötetében is elsődleges célként fogalmazódik meg a határokon, osztályokon és etnikai identitásokon átívelő együttműködés gondolata,

¹⁹ A transznacionális feminista írások közül a Caren Kaplan, Norma Alarcón és Minoo Moallem által szerkesztett *Between Woman and Nation: Nationalisms, Transnational Feminisms, and the State* című könyv foglalkozik a legtöbbet a nacionalizmus diskurzusával (főként Benedict Anderson és Homi Bhabha elméleteivel). A könyv szerkesztői felhívják a figyelmet a nemzet és a nő fogalmának esszencialista felhangjaira, és célként fogalmazza meg az ország, az otthon, a régió, a lokalitás és az etnikai identitások konstrukciójának vizsgálatát. Mint ahogy a cím is jelzi, a nemzetállam időbeliségének köztes terei érdeklik a szerzőket, vagyis azok az elhallgatott történetek, háttérbe szoruló identitások, amelyeket „a” modern nemzet narratívája elfed. KAPLAN – ALARCÓN – MOALLEM, 16.

²⁰ Inderpal – Kaplan, 7.

amely tulajdonképpen a transznacionális feminizmus alapelve: „Hiszünk abban, hogy együtt kell dolgoznunk annak érdekében, hogy transznacionális feminista szövetségeket hozzunk létre.”²¹ Vagyis az együttműködés célja olyan tudás megalkotása, amelyet ezek a különféle perspektívák együttesen alkotnak. Donna Haraway „szituált tudások”-nak nevezi ezt az ismeretet („situated knowledges”), amely szerinte a feminista objektivitás alapja; mint a kilencvenes évek elején publikált könyvében kifejti, olyan elméletben hisz, amely képes az egymásnak ellentmondó feminista projekteket kezelni, hiszen „a feminista objektivitás egész egyszerűen *szituált tudásokat* jelent.”²² Vagyis a transznacionális feminista írásokban világosan jelentkezett annak az igénye, hogy a feminista tudás *egyszerre* lépjen túl a nemzet (és etnikum, osztály, stb.) határain és legyen tekintettel a különbségekre, a lokális hangokra, színekre, terekre. Ez első hangzásra persze paradoxnak tűnik, de pont ezt az ellentmondást igyekeztek feloldani azok a nagyon kifinomult elméletek, amelyek a feminista hálózatok szerepét és a tudás foucault-i értelemben vett megalkotásának kérdéseit feszegették. G. C. Spivak híres argumentuma a szubalternitásról éppen arra világít rá, hogy a domináns hatalmon kívül elhelyezkedő populációk tudása, mint például az önmagukat elégető indiai özvegyek tudata, hogyan reprezentálódik domináns diskurzusokban,²³ és miként segíthetnek az olyan csoportosulások, mint például a dél-ázsiai kutatók által létrehozott „Subaltern Studies Group”, a nem hegemon pozíciók feltérképezésében.²⁴ Ez szembevető különbség a transznacionális feminizmus elméletei és például Hardt és Negri könyve között, amely lényegében csak elméletben fordít figyelmet a lokális különbségekre.²⁵

²¹ GREWAL, Inderpal – KAPLAN, Caren: Introduction: Transnational Feminist Practices and Questions of Postmodernity. In: *Scattered Hegemonies*, 1. Györke Ágnes fordítása – A szerk.

²² HARAWAY, Donna J.: *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York, Routledge, 1991, 183.

²³ SPIVAK, Gayatri Chakravorty: Can the Subaltern Speak? In: WILLIAMS, Patrick – Chrisman, Laura (Eds.): *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory: A Reader*. New York, Harvester Wheatsheaf, 1993, 66–111.

²⁴ Bár Spivak nem látja reményteljesnek a helyzetet (és magát a terminust is érte kritika európai eredete miatt, hiszen Antonio Gramscitól származik) a munkája kétségkívül nagy hatást gyakorolt mind a feminista, mind a posztkoloniális elméletekre.

²⁵ Hardt és Negri úgy véli, hogy a lokális is különféle áramlatok produktuma, így a lokális különbségek elemzésekor arra kell figyelniünk, hogy hogyan nyer teret a lokális momentum és kontextualizál újra egy helyet vagy területet, amelyet a globális áramlatok homogénné tettek. „Globalization, like localization, should be understood as a *regime* of the production of identity and difference, or really of homogenization and heterogenization. The better framework, then to designate the distinction between the global and the local might refer to different networks of flows and obstacles in which the local moment or perspective gives priority to the reterritorializing barriers or boundaries and the global moment privileges the mobility of deterritorializing flows.” HARDT – NEGRI, 45.

EMPÁTIA, AFFEKTUS ÉS A TRANSZLOKÁLIS TÉR

Bár úgy gondolom, hogy a transznacionalizmus genealógiájának és a transznacionális feminista diszkurzusok főbb irányainak az összefoglalása elengedhetetlen, ha fel akarjuk térképezni a globalizáció korában felmerülő feminista dilemmákat, a továbbiakban a transzlokálitás fogalmát fogom használni, több okból is. Egyrészt azoknak a történészeknek a munkái, amelyekre a transznacionalista elméletek reflektáltak a kilencvenes években (mint például Benedict Anderson és Ernest Gellner írásai), már kevésbé vannak hatással az irodalmi és társadalomtudományos diszkurzusokra. Akár abban hisz egy szerző, hogy a nemzet kategóriája elavult és már nem játszik jelentős szerepet a jelenlegi világrendben, akár abban, hogy nagyon is legitim tényező és a transznacionalista feministáknak is több figyelmet kellene szentelniük rá,²⁶ a nacionalizmus diszkurzusa mint kiindulópont, amely ellen érvelni kell, amelyet „dekonstruálni” kell, egyre ritkábban lelhető fel a globalizációra reflektáló írásokban. Másrészt a transzlokalizmus terminusa nincs túlterhelve azokkal az implikációkkal, amelyek például Appadurai és Hardt nagyhatású elméletei révén rakódtak rá a transznacionalizmus fogalmára, és amelyek nem minden esetben azonosak a feminista kritikusok törekvéseivel. Harmadrészt pedig a transzlokalizmus kategóriája jobban hangsúlyozza azt, hogy nem feltétlenül nemzeti határokat, pontosabban nem csak ilyen határokat szükséges átlépnünk ahhoz, hogy térbeli különbségekre érzékeny közösségeket és írásokat hozzunk létre. A transzlokalitással foglalkozó elméleteket nem egy elmélet megkérdőjelezése motiválja, vagyis nem arról van szó, hogy a lokalitások fontosságát és a globalizációban betöltött szerepét bírálja felül a „transz” prefixum, mint ahogy a modern nemzet teloszának vakfoltjaira mutat rá a transznacionalizmus elméleteiben. Éppen ellenkezőleg: ezek az írások a lokális különbségekre, lokális-lokális kapcsolatokra, a mindennapi életben való mozgás materiális voltára és a nemzet határain kívül történő interakciókra hívják fel a figyelmet, miközben a nemzet fogalmát sem feltétlenül vetik el.²⁷

Már Henri Lefebvre is írt arról a hetvenes években, hogy a lokális tér a társadalmi kapcsolatok térképe.²⁸ Ez nagyon fontos kiindulópont a transzlokális feminista elméletek számára is. Hiszen amikor a hálózatok és interakciók szerepéről beszélünk e diszkurzus kapcsán, nemcsak a városok, országok és kontinensek határain átívelő feminista közösségeket szükséges számba vennünk, hanem azokat a kapcsolati mintákat is, amelyeket egy adott tér olvasásakor térképezhetünk fel. Gondoljunk például a híres tereket meghatározó templomokra, domináns

²⁶ Ld. pl. HERR, RANJOO SEDOU: Reclaiming Third World Feminism: Why Transnational Feminism Needs Third World Feminism.

²⁷ BRICKELL, KATHERINE – DATTA, AYONA: *I. m.*

²⁸ LEFEBVRE, HENRI: *The Production of Space*. Translated by Donald Nicholson-Smith. Oxford, Blackwell, 1991. A könyv franciául 1974-ben jelent meg.

emlékművekre, a nők számára tiltott helyekre, mint például az Athosz-hegy Görögországban, de akár a „nem ajánlatos” terekre is, mint a kocsmák vagy a sötét, külvárosi utcák. Ezek mind kirajzolják azokat a társadalmi viszonyokat, amelyeket e terek őriznek és reprodukálnak a mindennapi életben.

Lefebvre könyvének megjelenése óta több kritikus és író is foglalkozott azzal, hogy milyen jelentőségre tesz szert a tér a migráció következtében, vagy másfajta mozgások és elmozdulások hatására, mint amilyen például a világ nagyvárosai között ingázó akadémikusok, írók, üzletemberek életformája.²⁹ A mozgás következtében a helyek és a terek fokozott materiális és fogalmi jelentőséggel ruházódnak fel, amelynek köszönhetően, mint ahogy Brickell és Datta is rámutat, a kapcsolódás és a kapcsolatok kulturális megértésének fontos terepévé válnak.³⁰ Salman Rushdie is írt erről egyik esszéjében, arra reflektálva, hogy miként alakulnak át Bombay terei az emlékezetében, hogyan válnak egyes részletek dominánssá, mint például a „Kolynos gyermek” egy fogkrémreklámon, és hogyan sikadnak el más dimenziók.³¹ A *Sátáni versek* pedig, ahogy számos más Londonban játszódó regény, mint például Monica Ali *Egy muszlim asszonya* (*Brick Lane*) vagy Buchi Emecheta *Másodrendű állampolgára*, olyan perspektívát tár fel az olvasó előtt, amelyből London terei ruházódnak fel a migráns főszereplő kultúrájának különféle elemeivel. Ali regényében például Banglades vidéki terei vetülnek rá a Docklands üzleti negyed felhőkarcolóira, amikor Nazneen először sétál egyedül a városban.³² Egyrészt tanúi lehetünk annak, hogy a lokális tér miként válik a társadalmi kapcsolatok térképévé: Nazneen érzi, hogy a felhőkarcoló forgóajtáján befelé és kifelé áramló fekete öltönyös férfiak uralják azt a világot, amelyben ő kívülálló marad, csupán az utcáról szemléli az impozáns épületet. Másrészt azt is láthatjuk, hogy miként kapcsolódik össze két helyszín, London üzleti negyede és a bangladesi gyerekkor emléképe: a terek fluktuálnak, nem „sterilek”, nem tartoznak egy városhoz, országhoz, vagy kultúrához. Ezt a többrétegű, állandó mozgásban lévő teret értem transzlokális tér alatt.

Brickell és Datta is utal rá, hogy nem pusztán arról van szó, hogy a mozgás következtében többletjelentéssel ruházódnak fel terek, hanem arról is, hogy ettől válnak annak az együttérzésnek a terepévé, amelyet a szerzőpáros kulturális megértésnek nevez.³³ Vagyis a transzlokális percepció egyfajta etikai viszonyulás is, akárcsak a nomádizmus Rosi Braidotti szerint, aki amellet érvel, hogy „minden nomádikus kapcsolat felajánlja annak az etikai nyitásnak a lehetőségét, hogy

²⁹ A nagyvárosok közötti életmódról ld. pl. HELEN JARVIS – PAULA KANTOR – JONATHAN CLOKE: *Cities and Gender*. London: Routledge, 2009.

³⁰ BRICKELL – DATTA, 6.

³¹ RUSHDIE, SALMAN: *Imaginary Homelands*. In: Uő.: *Imaginary Homelands: Essays and Criticism, 1981–1991*. London, Granta, 1992, 61–70. Magyarul: *Elképzelt szülőföldek*. Ford. Bényei Tamás. = *Pompeji* 1996, 3.

³² ALI, MONICA: *Brick Lane*. London, Black Swan, 2004., 53–57.

³³ BRICKELL – DATTA, 6.

mege erősítő kapcsolatot létesítsen az én a többi emberrel.”³⁴ Nagyon fontos gondolat ez: ha a nomádikus kapcsolat ajánlja fel az etikai nyitás lehetőségét, akkor az etika nem különféle elvek didaktikus rendszere,³⁵ hanem a transzlokális térben esetlegesen megszülető affektív reláció.

Carolyn Pedwell legújabb könyvében foglalkozik ennek a folyamatnak a dinamikájával, arra keresve választ, hogy miként formálódik az empátia olyan tereken keresztül, amelyekben a társadalmi igazságosság és a transznacionális politika kérdései dőlnek el.³⁶ (Pedwell transznacionálisnak nevezi a határokon átvívelő relációkat és Grewal elméletét tekinti irányadónak, de sokszor a traszlokalitás szinonimájaként használja a terminust.)³⁷ Az empátiát társadalmi és politikai *relációként* definiálja, amelyet kultúrákon átvívelő transznacionális morális és etikai imperatívuszoknak nevez.³⁸ Több szempontból is érdekes a feminizmus számára ez az új irány, amely tulajdonképpen az affektus feminista elméleteit (például Sarah Ahmed, Laurent Berlant és Eve Kosofsky Sedgwick írásait) állítja párbeszédbe a transznacionalizmus teoretikusaival. Pedwellt nemcsak az érdekli, hogy a transznacionális interakciók milyen etikai nyitásokra adnak lehetőséget, hanem főleg az, hogy miként cirkulál az empátia mint utazó fogalom a transznacionális térben: mit jelent a szubaltern empátia, a posztkolonális melankólia, hogyan működik az affektív fordítás, miként használják ki az empátiát a vállalatok a transznacionális versenyképesség érdekében, és így tovább.

Ezek a kérdések persze a magyar olvasó számára is rendkívül fontosak. Bár az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában nyilván jobban érezhető a transzlokálisizmus hatása a mindennapi életben, a kelet-közép-európai régióban sem hagyható figyelmen kívül a jelenség – sem társadalmi szinten, sem pedig a tudományos életben. Sajnos, mint ahogy Horváth Györgyi is rámutat, a magyar irodalomkritika igen nagy ellenállást tanúsít a feminizmus elméleteivel szemben, sőt, alapvetően az angolszász „politizáló” elméletekkel szemben.³⁹ Még mindig a marxista irodalomkritika traumája határozza meg számos irodalmár viszonyulását ezekhez az irányzatokhoz, ezért is használja Horváth a „politizáló” szót,

³⁴ BRAIDOTTI, ROSI: *Nomadic Theory: The Portable Rose* Braidotti. New York, Columbia University Press, 2011, 3. Györke Ágnes fordítása – A szerk. „[...] each nomadic connection offers at least the possibility of an ethical relation of opening out towards an empowering connection to others”.

³⁵ Mint azt például Elisabeth Porter véli: „Feminist ethics is a moral reasoning about goodness and badness, rightness and wrongness, desirable and undesirable practices that is directed toward the personal, social and political changes that feminism requires to end women’s subordination” (3.) PORTER, ELISABETH: *Feminist Perspectives on Ethics*, London, Longman, 1999.

³⁶ PEDWELL, CAROLYN: *Affective Relations: The Transnational Politics of Empathy*. London, Palgrave Macmillan, 2014.

³⁷ Pedwell szerint a transznacionalitás az a tereken keresztül ívelő összekapcsolódás és mobilitás, amely a közösségi életet jellemzi a globalizáció és a posztkolonialitás korában. PEDWELL, 22.

³⁸ PEDWELL, 5.

³⁹ HORVÁTH GYÖRGYI: *Utazó elméletek: Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban*. Budapest, Balassi Kiadó, 2014, 77–136.

bár az valójában persze nem politikaelméleti írásokra utal, hanem minden olyan elméletre, amely foglalkozik egy-egy irodalmi szöveg kontextusával és nem tekint a szépirodalmat ideológiai implikációktól mentes művészetnek. Nyilván a transznacionális feminizmus csak akkor jelenthet valamit az irodalomkritika számára, ha az irodalmi szöveget nem tekintjük függetlennek egy adott kor kulturális és társadalmi diszkurzusaitól.

Bánk Zsuzsa *Az úszó* című regénye rendkívül jól szemlélteti, hogy miért nem hagyhatjuk figyelmen kívül a transzlokalizmus elméleteit. A 2002-ben megjelent német nyelvű regényt Szalay Máttyás fordította magyarra, 2003-ban adta ki a Kosuth Kiadó. Mint ahogy Nagy Boglárka is megjegyzi, a regény szinte észrevétlenül jelent meg Magyarországon, holott kitűnő műről van szó.⁴⁰ Már az a pusztán tény, hogy magyar származású író nő német nyelven publikál egy olyan regényt, amelynek a színtere Magyarország, jelzi, hogy igen nehezen tudnánk besorolni az írást egy nemzeti kánonba, hasonlóan például Tibor Fischer angol nyelvű regényeihez, amelyek közül *A béka segge alatt* szintén Magyarországon játszódik. Így vélekedik Nádas Péter is, aki szerint *Az úszó* egy német nyelven írt „velejeig magyar regény.”⁴¹ *Az úszó* Fischer regényéhez hasonlóan az 1956 utáni éveket beszéli el, bár míg *A béka* egészen a rendszerváltásig terjedő időszakot feltérképezi, Bánk regénye az 1956 és 1969 közötti periódust eleveníti fel. Vagyis mindkét regény kortárs szöveg, de a vasfüggöny mögötti Magyarországra engednek bepillantást nyerni, ezért különösen fontos írások a térábrázolás szempontjából. Itt sajnos nincs lehetőségem arra, hogy részletesen írjak *Az úszóról*, csupán néhány elemzési szempontot vetek fel, amelyek segítségével bepillantást nyerhetünk a regény transzlokális narratív világába.

A regény szereplői állandó mozgásban vannak, mintha ezzel is tiltakozna a szöveg a vasfüggöny mögötti bezártság ellen: miután a főszereplő testvérpár édesanyja váratlanul Németországba emigrál, a család egyik városból a másikba vándorol, sehol sem találja a helyét. A helyek és az emlékképek összekeverednek, az elbeszélő (Kata) érzésekhez és impressziókhöz köti a tereket, így Budapestet is lényegében Mancival azonosítja, akinél néhány hónapot eltölt a család. Miután továbbutaznak az elbeszélő megállapítja, hogy „többé nem tértünk vissza Pestre. Sem Mancinhoz, sem, Erzsikehez, sem senki máshoz,”⁴² az olvasó pedig meglepetten konstatálja, hogy néhány bekezdéssel később mégis arról ír, hogy Manci halála után Budapestre utazott: „Csak évekkkel Manci halála után utaztam fel Pestre, hogy a Kerepesi temetőben elmenjek a sírjához.”⁴³ Akárcsak az édesanya figurája, aki hiányként kísérti a regényt, terek emlékképei is kísértik a szöveget: a gyere-

⁴⁰ NAGY BOGLÁRKA: Életet játszik. = *Holmi* 2004. augusztus. <http://www.holmi.org/2004/08/nagy-boglarka-eletet-jatszik-bank-zsuzsa-az-uszo>

⁴¹ NÁDAS PÉTER: A kettős látás dicsérete. = *Élet és Irodalom* 2002, 46 sz. 45.

⁴² BÁNK ZSUZSA: *Az úszó*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2003, 21.

⁴³ BÁNK, 21.

kek rengeteget időznek állomásokon, pályaudvarokon, miközben a Budapestre induló vonatok menetrendjét tanulmányozzák: „De mindenhol, bárhol voltunk is az országban, Isti és én kimentünk a pályaudvarra, hogy megnézzük a budapesti vonatok menetrendjét. Gyalog is kimentünk, vagy ha akadt, hát biciklin, s olykor motoron idegenekkel vitettük ki magunkat. Megmutattam Istinek, hogy néz ki a *Budapest* szó.”⁴⁴ A bekezdés nem a szürke és piszkos nagyváros szeretetéről árulkodik:⁴⁵ a Budapesthez való kötődés tulajdonképpen a Mancihoz való kötődés térbeli kivetülése, pontosabban az anya hiányának projekciója, hiszen Mancin már önmagában is az elveszített édesanyát pótolja.

Az anya, Katalin ugyanis úgy hagyta el a családot, hogy egy nap felszállt az Ausztria felé tartó vonatra. Az ő történetéről mit sem tud az olvasó egészen addig, ameddig a regény közepén a „Katalin” című fejezetben el nem meséli a nagymama Istinek. Az elbeszélő felvillantja, hogyan lépi át Katalin az osztrák határt; ebben a fejezetben is előkerül a vonat, mégpedig azok a vonatok, amelyekkel a disszidálni készülő emberek érkeznek a határ közelébe. Az érkező vonatokat egy helyi paraszt a nézőpontjából látjuk, aki pénzért viszi át az embereket Ausztriába: „A biciklije mellett állt egy bádogeresz alatt, kellő távolságban a néhány üléses váróterem ajtajától, a kalauzok által használt bejáratától, és napról napra várt, amióta feltűntek itt az első idegenek, akik leszállva a vonatról útnak eredtek ... Minden vonathoz kiment, mióta tudta, hogy Budapesten történt valami, aminek szele idáig elhatott, amióta hallotta, hogy kőfejeket törtek szét és lábbal taposták a kódarabokat [...]”⁴⁶ Egy vadidegen perspektívájából látjuk az anya érkezését (vagyis azt a pillanatot, amelyről a gyerekek csupán álmodoznak), ráadásul egy olyan idegen szemén keresztül, aki Katalint megfosztja az utolsó tárgytól, amely a családjára emlékezteti: a jegygyűrűjét kéri el, miután átsegíti a határon. Ez a perspektívaváltás is jelzi, hogy több értelemben is határsértésről van itt szó: Katalint idegennek látja valaki, akinek a nézőpontja az olvasó számára idegen, mintha szándékosan kizökkentene a szöveg a megszokott világból, jelezve, hogy a regény csak e határok feloldása által válik értelmezhetővé.

Bár Kiss Boglárka úgy véli, hogy a regény figurái szinte teljességgel kívül vannak a társadalmi szocializáció és viszonyrendszer keretein, szerintem éppen a regény nagyon személyes hangvétele, a terek és a szubjektív impressziók összekapcsolódása és a szöveg transzlokális perspektívája tiltakozik az ellen a viszonyrendszer ellen, amelyet direkt nem beszél el. Hiszen bár a regény a vasfüggöny mögötti bezártság időszakáról szól, a szövegben megjelenő terek állandóan kikezdik a fizikai határokat. Miután Katalint megfosztja a jegygyűrűjétől az idegen,

⁴⁴ BÁNK, 21.

⁴⁵ Korábban így jellemzi az elbeszélő Budapestet: „Egy sötét ház elé értünk, felnéztünk a magas homlokzatára. Piszkos ablaküvegek mögött pislákkolt valami fény. Valaki becsukott egy ablakot. Egy rádióból zene szólt. Apám gyufát gyújtott és a névjegyzéket böngészte. A csengők mellett drótok lógtak. A falról már lekopott a vakolat”. BÁNK, 13.

⁴⁶ BÁNK, 102.

vagyis az utolsó tárgyat is elveszíti, amely családjára emlékezteti, a nő, akárcsak otthonmaradt gyerekei, az ismeretlen térre vetíti ki az érzelmi kötődés vágyát: „Nem volt átmenet éjszaka és nappal között, csak a sötétség helyett jött valami szürkesség, és amióta beköszöntött a reggeli szürkület, anyám a tovaszaladó aszfaltot bámulta, a fehér csíkokat, melyek kettészelték az utat, a szürke és piros háztetőket, amelyek hasonlítottak az otthoniakra és az esőt, ahogy rákezdett megint és még csak nem is hasonlított az otthonira. Valamikor, talán az ország közepén, lekanyarodott a busz, lassított, világos kis házak előtt haladt el, melyek kertjei úgy néztek ki, mint amiket pontosan kicentiztek. Akárcsak nálunk, valaki itt is esőkabátban biciklizett, vagy esernyővel várt az utcán a buszra.”⁴⁷

Katalin nosztalgiával idézi fel azokat a tereket, amelyek ismerősek, miközben a tovaszaladó aszfaltot bámulja; megállapítja, hogy még az eső is más, nem tud mit kezdeni a házak kicentizett kertjeivel, míg az ismerős képeket megnyugvással nyugtázza. Annak a folyamatnak vagyunk itt a tanúi, amelyről Brickell és Datta is ír: a mozgás következtében a helyek fokozott jelentőséggel ruházódnak fel, és éppen ennek köszönhetően válnak a kulturális megértés színterévé. Az utat kettészelő fehér csík, a szürke és piros háztetők és a kicentizett kertek egymásra toluló képei révén az olvasó bepillantást nyer Katalin érzelmi világába, vagyis a mindennapi élet apró részleteinek a felvillantásán keresztül sejlik fel annak az etikai nyitásnak lehetősége, amelynek a transzlokális tér ad otthont.

⁴⁷ BÁNK, 107.

*Fogalomfossziliák, identitás-közületek:
a transznacionális poétika lehetőségei az individuális,
a kollektív és az idegen metszeteinek újragondolásában*

1. TRANSZNACIONALIZMUS, IDENTITÁSOK, KULTÚRÁK

Az utóbbi időben immár a humán tudományokban is egyre gyakrabban találkozni a transznacionalizmus fogalmával, amely korábban leginkább a társadalomtudományok bizonyos területein, mindenekelőtt a közgazdaságtan egyes ágazataiban jelentkezett. A történettudományban például a transznacionális megközelítésmód lehetősége már több, mint fél évtizede megjelent expliciten a hazai tudományos közegben is, külföldön pedig a posztkoloniális kutatások felvirágzását követően egyre gyakrabban merült fel az igény egy újfajta perspektívára. Olyan perspektívára, amely egyrészt segít kiküszöbölni a történettudomány hagyományos, megörökölt eurocentrizmusát, ám nem áll be abba az emancipatorikus játszárba sem, mely végső soron ugyanezt az eurocentrizmust termeli újra a centrum-periféria „versenyfutás” feltételeinek újráírása után. Emellett azonban azt is szem előtt tudja tartani, hogy a nagyelbeszélések a posztmodern vitái után nemigen használhatóak reflektálatlanul, ahogyan az olyan nagy, közös identitásképző makro-ágensek sem, amelyek egy globális emberiségtörténet alanyául szolgálhatnának. E nagy, humanista makro-ágensek ugyanis ismét csak az eurocentrizmus lineáris fejlődésmoelljéhez visznek minket, nemigen biztosítva lehetőséget – például – a posztkolonializmus által leírt hibriditás leírására.

Matthias Middellnek az *Aetas* folyóiratban 2009-ben vitaindítóként közölt tanulmánya² az elméleti megfontolások mellett a történettudomány olyan pragmatikus tapasztalatokra támaszkodó irányaira hívja fel a figyelmet, mint például a kulturális transzferek kutatása, a *Verflechtungsgeschichte* vagy különösen a migrációkutatás. Ezek az irányzatok, írja, a korábbi egyetemes történetet (melynek gyakori jellemvonása volt az eurocentrizmus) globális történetként igyekeznek újraérténi, ahol azonban a globalitás nem egy történetfilozófiailag elgondolt és megalapozott világegységet jelent; sokkal inkább összefonódások és összeköttetések révén létrejövő nagyon is gyakorlati egységet, mely azonban egyáltalán nem jelent egyöntetűséget. Épp ellenkezőleg: e konnektivistá szemlélet kiemeli, hogy „éppen a kapcsolatok növekvő mértékű egymásba fonódása hívja életre a lehető-

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének munkatársa.

² MIDDELL, MATTHIAS: Transznacionális történelem mint transznacionális projekt? = *Aetas* 2009, 2. sz., 134–139.

ségek, az autonómia és a szuverenitás iránti igényt azon feltételek meghatározásában, amelyek lehetővé teszik az összefonódások feltárását”³. A transznacionális szemléletmód egyrészt segíthet összekapcsolni a kulturális transzferek kutatását és a globális történelem iránti újfajta, a megváltozott társadalmi, politikai, gazdasági és mediális viszonyokra tekintettel lévő igényt. Másrészt historizálni és konkretizálni tudja a globalizáció sokszor elnagyolt fogalmát, rámutatva azokra a jelenségekre, kapcsolatokra, intézményekre, amelyek révén a globalizálódás ténylegesen megvalósul. Emellett azonban képes megvilágítani régóta a kutatás középpontjában álló nemzeti jelenségek mindeddig mellőzött transznacionális dimenzióit is.

E gondolatokból kirajzolódik néhány fontos kiindulópont a transznacionalizmus fogalmával kapcsolatban. Mindenekelőtt az, hogy a transznacionalitás nem jelent homogenizálást: épp ellenkezőleg, különbségek megjelenítésére törekszik, elsősorban épp a nagyon határozottan homogenizáló, mindenfajta különbséget a nemzethez tartozó/nemzettől idegen különbségére redukáló nacionalista leírás által elfedett különbözőségeket megjelenítésére. A transznacionalitás ebből következőleg nem jelent de-nacionalizálást, nemzettelenítést sem: a nemzetként történő leírást egy lehetséges szempontként érvényesíti, ám emellett meglátat egyéb szempontokat is, amelyek a nemzethez tartozás szempontjaival igen változatos viszonyban állhatnak. Lényeges az is, hogy a transznacionális megközelítésmód nem fejlődéselvű abban az értelemben, hogy célja egy nemzetektől a nemzetek felé felé vezető fejlődés realitásának leírása volna. Sokkal inkább perspektívaváltásról, hangsúlyáthelyezésről van szó, a nemzethez tartozás szempontját kívülről (mert az egyedi identitások sokfélesége felől megrajzolódó) megfigyelő pozíció elfoglalásáról.

A transznacionális leírás egyik nagy előnye lehet ugyanis, hogy rámutat az egyéni identitásnarratívumok fragmentáltságára, hibrid jellegére, illetve arra, hogy azok akár egymással összeegyeztethetetlen elbeszéléselemekből is állhatnak, s ezt a sokféleséget mégis át tudja emelni egy elméletibb, kollektivitásokat is megragadni tudó megfigyelői szintre. A kollektivitást így nem kezeli automatikusan homogenitásként – se nemzeti, se vallási, osztályszempontú, nemi vagy egyéb homogenitásként –, s ezáltal lehetőséget biztosít azon kritikai elméletek tanulságainak beépítésére, amelyek épp a hatalmi viszonyok hangján megfogalmazódó identitások egységességének, egyöntetűségének tarthatatlanságára hívták fel a figyelmet.

Másik jelentős hozadéka, hogy átalakítja a tér fogalmát és új jelentőséget kölcsönöz neki. A térbeli struktúrák kialakulására és működésére – a territorializációs folyamatokra – figyelve rámutat, hogy e struktúrák közül a nemzetállamok csak egy lehetséges változatot jelentenek, melyekkel párhuzamosan (akár a nemzeti egység fogalmával összeegyeztethetetlenül) folyamatosan fennálltak egyéb

³ MIDDELL: *I. m.*, 135.

territoriális struktúrák is, például birodalmi keretek, regionális egységek, amelyek alapvető módon befolyásolhatták a nemzetállam létét. E párhuzamos, kettős vagy többes kötődések bonyolult, ám annál nagyobb jelentőségű működésének vizsgálata nem is igen lehetséges a transznacionális nézőpont figyelmen kívül hagyásával. Holott nyilvánvaló, hogy (például) a 20. századi magyar történelem esetében sok esetben egyidejűleg releváns a nemzeti, a birodalmi és a regionális diskurzus is, és ezek nem feltétlenül válnak szét közösségekre, pártokra vagy érdekcsoportokra. Sokkal inkább valamiféle sajátos konglomerátumot képeznek, amelynek működtetésében mindhárom diskurzus részt vesz még akkor is, ha látószög összeegyeztethetetlen és ellenérdekeltek esetleg.

A megfigyelés szempontjainak bővülése és finomodása azonban jól láthatóan együtt jár bizonyos kihívásokkal, ami a hagyományosabb megközelítésmódok legváltozatosabb és sokszor legalapvetőbb elemeit illeti. A nemzeti szempontú történeti leírások logikájába beíródó dominanciaelv, a hegemonia és a legitimációs célokat is szolgáló tudományos leírások összefonódásai és az ezekből adódó taxonómiák, illetve érvelési, következtetési, kontextualizációs minták megnevezhetik a transznacionális kutatási szempontok érvényesítését.

2. A NEMZET MINT AZ IRODALOM VONATKOZTATÁSI KERETE ÉS A TRANSZNACIONÁLIS POÉTIKA

Transznacionális poétika: a szókapcsolat szinte oximoronnak tűnhet, legalábbis a magyar olvasó számára. A nemzet, identitás, nyelv, költészet kölcsönös, oda-vissza kapcsolata, összetartozása olyan alapja irodalomról való gondolkodásunknak, amelyre még csak rákérdezni sem igen szoktunk. Ha irodalomról beszélünk, nem vizsgáljuk, hogyan változott például a nemzet fogalma (vagy a nyelv, vagy az identitás) az elmúlt évtizedekben – még akkor sem, ha az irodalommal kapcsolatos vélekedéseinkben nagymértékben építünk ezekre a fogalmakra, hallgatólagosan feltételezve, hogy e jelentésváltozások nem tartoznak az irodalomtudomány horizontjára, s követésük lényegében felesleges is lenne. A nemzet (illetve ennek ideájaként és ideáljaként a nemzeti kultúra) magától értetődő és elsődleges vonatkoztatási keret a magyar irodalomkutatás, mindenekelőtt az irodalomtörténeti kutatások és leírások számára.

Ez az elsődlegesség nemigen hagy teret például annak a belátásnak a szisztematikus érvényesítésére (amely pedig régóta jelen van a hazai szakirodalomban), hogy a nemzet, a nyelv, a kultúra és az identitás fogalmainak összekapcsolódása meglehetősen új keletű, s összekapcsolódása után néhány évtizeddel ez a szoros és eltéphetetlen összeépítettség már inkább gátjává lett az irodalmi élet és a kritikai-irodalomtudományos diskurzus szabad működésének, amint azt a XX. század elejének modernizációs vitái jól mutatják. Ez pedig nem csak annyit jelent, hogy a magyar irodalom és irodalomtudomány jóval kitettebb maradt a politika

mindenkori intervenciók törekvéseinek, hanem azt is, hogy roppant nehezzé vált a nemzeti kereteken átnyúló problémák tudományos tárgyalása. Ezeket az „átnyúlásokat” ugyanis csak olyan viszonypárok segítségével lehet ily módon leírni, amelynek egyik tagja mindig a „magyar”: a magyar és a világirodalom kapcsolatai, a magyar és a határon túli irodalmak kapcsolatai, a magyar és a környező országok irodalmi kapcsolatai, stb. E viszonypárok pedig leggyakrabban vagy a XIX. század végi komparatista filológia érvkészletére alapulnak (átvétel, forrás, valahonnan valahová irányuló hatás, stb.), vagy, az előzővel sokszor összefonódva, a centrum-periféria modell fejlődésével és aszimmetrikus értéklogikája alkotja kontextusukat.

Nem képzeltető el például, hogy a „magyar” pusztán territoriális jelölő legyen, a politikatörténetről aktuálisan leválasztva, s ne meghatározó identitáskeresőt is jelentsen egyszersmind. Ahogy az sem, hogy regionális keretben az irodalom történeti vizsgálata ne a magyar irodalomtörténet nemzetállami kánonján alapuljon illetve oda vigyen vissza, hanem, mondjuk, a társadalmi modernitás és a művészeti modernség transznacionális vizsgálati szempontjain, amelyeken belül a magyar nem automatikusan és homogén módon mi-tudatként jelenik meg. Transznacionális perspektívából például a „felvidéki magyar”, a „magyar zsidó” vagy a „magyar női” irodalom nem az összmagyar alkategóriái, hanem olyan territorialitások, amelyekben a számtalan lehetséges jellemvonás közül e kettő releváns az adott, aktuális probléma vizsgálata szempontjából.

Ebből az is következik, hogy a transznacionális megközelítésmód sokféle, egy más mellett létező irodalomtörténet írását teszi lehetővé, problémaközpontúsága ugyanis kifejezetten igényli minél változatosabb territorializációk megfigyelését. Az irodalom esetében emellett a poétikai vizsgálat számára is egyértelműen releváns lehet a transznacionális szemlélet, hiszen például egy vers szinte soha nem lokalizálható egyértelműen, különböző kultúrákból, különböző terekből tartalmaz képeket, formaelemeket, szimbólumokat, utalásokat.

A *Transnational Poetics* című, jelentős kritikai visszhangot kiváltó és számos kutatási projektet iniciáló könyvében például Jahan Ramazani⁴ abból indul ki, hogy a verseknek roppant messzire nyúlik a formaemlékezetük, és a versek formai szerkezete, még ha a lokális vagy a nemzeti viszonyoknak megfelelően átalakítódik és adaptálódik is, gyakran egészen más (vagy több más) kultúrából származik. Ramazanit főként az érdekli, hogyan köt össze egy vers anyaga különféle kultúrából származó formákat, kifejezéseket, trópusokat, hagyományokat. Véleménye szerint a globalizálódás korában még sokkal jellemzőbbé vált ez a korábban is meglévő vonás: a modern költészet olyan képviselőitől kezdve, mint Yeats, Eliot vagy Ezra Pound, akik számára meghatározó volt a dél- és kelet-ázsiai kultúrákkal való találkozás, egészen Dél-Ázsia, Afrika a Karib-térség (illetve a „globális Dél” egyéb részeitől származó) szerzőiig nagy nehézségekbe ütközik, ha

⁴ RAMAZANI, JAHAN: *A Transnational Poetics*. Chicago, University of Chicago Press, 2009.

nem egyenesen lehetetlen, a modern és a kortárs költészetet egy bizonyos nemzeti kultúra határain belüliként leírni. Hiszen ezek a szerzők (különösen a volt gyarmatokról származók) gyakran Észak és Dél kultúrái között éltek, szocializálódtak és írtak, s ez a sokarcú, egyedi kapcsolatrendszer művészetüknek is meghatározó vonásává vált.

Ramazani, ahogy látni fogjuk, az angolszász modernizmus XX. század eleji képviselőin kívül elsősorban a XX. század közepi és kortárs posztkoloniális szerzőkkel foglalkozik, ám ez nem jelenti azt, hogy következtetései ne lennének jóval általánosabb szinten is érdekesek és megfontolandóak. Nyilvánvaló, hogy az angol nyelvű irodalom esetében szembeötlőbbek lehetnek a kultúrákon átvívelő hatások, jelenségek, és talán könnyebben megkérdőjelezhető az a Ramazani által T. S. Eliottól idézett vélekedés, amely szerint a költészet „makacsul nemzeti”, vagy, ahogy Wystan Hugh Auden fogalmazott, „a művészetek legprovinciálisabbika”. Hiszen elég csak néhány olyan XX. századi irodalmi jelenségre utalni, mint az észak-amerikai modernizmus vagy a Harlem Renaissance, az 50-es évek amerikai avantgárdjának is jelentős színfoltját alkotó Black Mountain-költők, a posztkoloniális vagy a fekete brit írók, az angolul író benszülött (indian) amerikai szerzők illetve a kortárs migráns, angol nyelvterületen élő és alkotó szerzők változatos csoportjai, amelyek nélkül a modern és kortárs angol nyelvű irodalom elképzelhetetlen lenne, s amelyek csak igen nagy nehézségek árán lennének egyetlen nemzet keretei közé szoríthatók.

Ramazani hangsúlyozza, hogy a fentiekhez hasonló jelenségek túlnyúlnak a nemzeti irodalmi paradigmák hatókörén, ahogy a nemzeti határokon is, ám legalább ilyen fontos, hogy véleménye szerint nem arról van szó, hogy a „tények ereje” szükségessé teszi a perspektívaváltást – vagyis hogy a posztkoloniális és globális jelenben nem biztos, hogy a nemzetállamok és gyarmatbirodalmak idejéből maradt kollektivitás- és territorialitásfogalmak a leírás legalkalmasabb eszközei. Véleménye szerint az olyan transznacionális minták, mint a globalizálódás, migráció, utazás, műfaj, hatás, modernség, dekolonizáció vagy diaszpóra, folyamatosan felkínálják a megfigyelőnek az irodalom transznacionális vizsgálati szempontjait. Éppen ezért az olyan szerzők mellett, mint Elizabeth Bishop, Agha Shahid Ali, Lorna Goodison, Christopher Okigbo vagy Kamai Braithwaite, a klasszikus XX. századi modernizmus olyan képviselőit is újra szemügyre veszi, mint T. S. Eliot, Ezra Pound vagy William Butler Yeats. Mielőtt röviden rátekintenénk azokra a konkrét poétikai jelenségekre, amelyeket részletesebben tárgyal, szükségesnek látszik néhány olyan előfeltevést kibontani, amelyek alapjául szolgálnak annak a vélekedésnek, hogy az irodalommal kapcsolatban végső soron csak a nemzeti kulturális kereteken belüli (bármit jelentsen is ez) leírás lehet valóban releváns.

A legfontosabb ilyen vélekedés, hogy a kollektív identitás problémamentesen részévé válik a szocializáció során az egyéni identitásnak, méghozzá oly módon, hogy annak legértékesebb, legmagasabb rendű részét alkotja, és a kollektivitás

mindenekelőtt a nemzethez tartozást jelenti. A nemzethez a nemzeti kultúra el-sajátításán, a vele való teljes azonosuláson keresztül csatlakozhat az individuum, bár a nacionalista ideológia szélsőséges válfajában ez önmagában nem elég: a rasszizmus számára csak a vérségi-leszármazási kapcsolat legitimálja a nemzethez tartozást, a kultúrához való asszimiláció önmagában nem. (Természetesen felesleges megjegyezni, hogy ez a vérségi-leszármazási kapcsolat valójában szimbolikus és igazolhatatlan.) Maga az identitásszerkezet azonban itt is ugyanaz: legértékesebb a kollektív rész, az individuum annak mintegy megtestesítője, szocializáció és közösségi rítusok során emelkedik fel a kollektív tudatig.

Mivel a kultúra alapja a nyelv, az a nemzet legvégső zálogaként magasztalódik fel – ahogyan ezt a modern nacionalizmusokat mindenütt megelőző nyelvi normalizációs mozgalmak jól illusztrálják: ezek során a korábban regionális és szociális változatok sokféleségében létező nyelvek „a” nemzet egyetlen, homogén nyelvvé, szimbolikus talajává válnak a leírásban. A nyelv művelése a nemzet korábban fegyverrel történő védelmének modern kori utódjává válik, a „nyelvrontás” a nemzet területébe való erőszakos beavatkozással lesz egyértelmű – szimbolikusan és metaforikusan.

A homogenizált és normatív nemzeti nyelv további művelése (a latin cultura szót a korban tökéletes allegóriaként használva) az irodalomra vár: az írók ápolják, fejlesztik a nyelvet, általuk szökken szárba és borul virágba a nemzeti kultúra (ezért lesz a tudomány illetve kultúra ápolásának nemzeti csúcsszervei, az akadémiák első osztálya a nyelv és az irodalom művelése), amelyet egy valódi kerthez hasonlóan művelni kell – táplálni, védeni az idegen befolyásoktól és romboló hatásokról, kigyomlálni az oda nem illő fejleményeket, megnyesni a túlbujánzó törekvéseket, hogy termékenyek, gyümölcsözőek legyenek a nemzet számára, melyet kultúrája tart el és fenn.

Ebben az allegóriában (mely a XIX. század magyar nyelvű művelő röpiratirodalmából is igen jól ismert) nem férnek el a nemzetet a nyelvtől elválasztó jelenségek, ahogyan a kultúrát nem kizárólag egyetlen homogén nemzet közös, mindenki számára ugyanazt jelentő és ugyanúgy hozzáférhető vagyonaként, örökségeként való felfogások sem. Így például nem kedvez a nemzeti kultúra e fogalma a konnektivizmus gondolatának vagy a kultúrát fordítások, kommunikációs aktusok soraként, transzferek rendszereként való leírásoknak sem.

Hogyan érthető meg egy olyan irodalmi alkotás, mely „birtokon kívüli” pozícióból születik, melynek nem „öröksége” a kultúra szimbolikus területe? Hogyan tartozhat az irodalomhoz? Hiszen például a volt gyarmati területek Ramazani által tárgyalt szerzői idegenek a gyarmatosító kultúra számára, amely ugyanakkor a költői megszólalás egyetlen releváns tere volt számukra. A kérdés abszurditása jól mutatja, hogy a nemzeti kultúra általában semleges háttérnek gondolt allegóriája hogyan billenti ki észrevétlenül az irodalom autonómiáját, önmeghatározása lehetséges voltát a helyéről.

Ramazani egyik fő témája a transznacionalitás és a modernség összefüggése. Nemcsak a társadalmi, hanem a művészeti modernség kérdéseit is vizsgálja. Kiindulópontja az az Anthony Giddens által is megfogalmazott vélemény, amely szerint a modernség alapvetően globalizáló. Globalizáción azonban félrevezető a világ egyirányú homogenizálását és nyugatiasítását érteni. Ezzel a modellel szemben, amely a gazdaság és a politikai hatalom máig fennálló aszimmetriáját hangsúlyozzák, a transznacionális költészet asszimiláció és ellenállás jóval komplexebb mintáit mutatja. Ahogy Arjun Appadurai fogalmaz, a mai globális interakciók egyik legfőbb problémája a feszültség a kulturális homogenizáció és a kulturális heterogenizáció között⁵. A globális tendenciákat nagyon hamar „honosítási”, lokalizációs folyamatok módosítják a konkrét esetekben, a kulturális importjelenések sajátos dialektusokká alakulnak, s ebben az átértelmező, sokszor átértékelő folyamatban olyan sajátos, egyéni jelenségek jönnek létre, amelyekről már nem állítható egyértelműen, hogy őriznék az eredeti hatalmi hierarchikus viszonyokat.

A társadalmi modernség éppúgy, mint az irodalmi modernség az Európán és Észak-Amerikán kívüli területekre uralmi diskurzusokként érkeznek, elidegeníthetetlen részük a birodalmi, hódító, és bizonyos fokig erőszakos jelleg, idézi Ramazani többek közt Fredric Jameson, Bill Ashcroft és John Salter véleményét. A gyarmatok illetve a későbbi „harmadik világ” a társadalmi modernizálódás fónakját tapasztalja meg elsőként, azt, amit Rita Felski nyomán a modernség árnytapasztalatának nevezhetnénk. A folyamatnak azonban így is elkerülhetetlenül részeseivé váltak. Ramazani azt is vizsgálja, hogy hogyan használják a modern irodalom poétikai eszközeit az erre a tapasztalatra adott válaszok során. Kiemeli, hogy az ambivalens viszony ellenére nem fordulnak az irodalom premodern eszközeihez, mivel, írja, az nem biztosítja számukra, hogy láthatóvá tegyék azt a transzkulturális, vallások közti, poliglott, kevert teret, amely tapasztalataik keretét adja.

A költői formák, képek és metaforák olyan nemzetek határain túlnyúló, transzlokális tereket hoznak létre, amelyeken belül megvalósul az átjárás térben és időben távoli kulturális jelenségek közt. Ezek az egyedi terek azok, amelyek, ismét Appadurai-t idézve, „drámaian delokalizálják a világot”⁶. A delokalizált világ az irodalomban azonban így inkább transzlokalizáltnak bizonyul: a lokális sajátosság igénye és a megteremtésére való törekvés távolról sem tűnik el, s a műalkotásokban jól meg is figyelhető; csak éppen az őket identifikáló sajátosságok nem a hagyományos etnikai, nemzeti, nyelvi vagy vallási csoportleírásokkal kompatibilisek. A versekben megjelenő közösségek nem-homogén kollektivitások, s nem az eredet mítoszai, mint inkább a megtett, határokat átvágó út egyedi tapasztalatai határozzák meg őket.

⁵ APPADURAI, ARJUN: *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, University of Minnesota Press. 1996, 32.

⁶ APPADURAI: *I. m.*

3. MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET TRANZNACIONÁLIS NÉZŐPONTBÓL

Vajon miféle párbeszédbe léphet a magyar irodalmi gondolkodás, különösen pedig az irodalomtörténet-írás a transznacionalitás szempontjaival? Miben különbözik ez a megközelítés például az interkulturális poétika vagy a komparatisztika javaslataitól? A kérdés több okból is nagyon érdekesnek és termékenynek tűnik.

Ramazani több helyen is hangsúlyozza, hogy a transznacionális szemlélet segíthet (ha nem is problémamentesen) annak az alapvető aszimmetriának és a belőle következő, mintegy mechanikusan adódó logikai utaknak, kritikai perspektíváknak és fejlődésmintáknak meghaladásában is, amely a posztkoloniális megközelítésmódnak is sajátja maradt (tekintve, hogy annak egyik fő célja épp az említett aszimmetriára és következményeire való erőteljes rámutatás volt). Valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy egy ehhez hasonló aszimmetria a magyar irodalom diskurzusaira is nagyon jellemző, különösen a történeti nézőpont-ra. A centrum/periféria modell megkérdőjelezhetetlennek tűnő volta (ha másért nem, azért, mert az irodalom honi önleírásaira és legitimációs elbeszéléseire olyan alapvetően jellemző tudott maradni a látszólag legváltozatosabb társadalmi és politikai viszonyok közepette) önmagában jelzi ezt – a felzárkózás, a lépéstartás, a lépéskényszer, a lépéshátrány narratívái pedig folyamatosan újra tartalommal töltik fel e különbségtételt. Látnunk kell ugyanakkor azt is, hogy e különbségtétel maga is egy következő ellentétpár egyik tagja: *ha* nem centrum/perifériában és felzárkózáskényszerben gondolkodunk, *akkor* viszont a „saját út megtalálásának”, más, radikálisabb megfogalmazásban a „magyar út követésének” narratívája adódik logikai szervezőelvként. Az aszimmetrikus dominanciaviszony által előrajzolt mozgástér másik oldala tehát egy nagyon erőteljes leírás a kollektív identitás alapvetően és meghatározó módon nemzeti jellegéről. Ez meglehetősen gyorsan elzárja a további kutatások és kérdések útját: ha az irodalom fejlődésének, alakulásának kontextusa végső soron csak a homogén politikai közösséget legitimáló transzcendens tényezőként felfogott nemzeti kultúra lehet, akkor minden egyéb identitáselem, identitásfajta ab ovo „alacsonyabb szinten” helyezkedik el a nemzeti hovatartozáshoz képest, kevésbé hangsúlyos. Kielezett helyzetben pedig (mely a magyar kultúra történetében oly igen elterjedt állandó fenyegetettségtudat vagy védekezéskényszer narratívái miatt gyakorlatilag állandósul) kevésbé releváns vagy egyenesen elítélendő. Ennek egyik közismert példája a kanonizálódván az eredeti szoros kontextusából kikerült, a magyar irodalom kollektivistá poétikájának alapverseként tanított Petőfi-költemény, *A XIX. század költői*, mely igen határozottan áll ki amellett, hogy a költő nemzetének kollektív lelkiismerete (kellene, hogy legyen). A mindnyájunk által jól ismert sorok (Ha nem tudsz mást, mint eldalolni /Saját fájdalmod s örömed: / Nincs rád szüksége a világnak, / S azért a szent fát félretedd.) jelen szempontunkból azért érdekesek, mert lényegében vegytisztán mutatják fel az irodalomnak azt az új legitimációs diskurzusát, amely a felvilágosodás individuális fejlődések során át megvalósul

közösségi csinosodás-narratívájára, illetve a még korábbi horatiusi *utile/dulce* – elv (egyéni) lelki tökéletesedést, fejlődést ígérő modelljére íródott rá. Ez az új, a költészet és a (nemzeti) kollektív identitás közt roppant szoros kapcsolatot felrajzoló modell sokkal adósa a XIX. századi nacionalizmusnak – e kapcsolatokat itt nincs mód feltárni, s nem is szükséges, hiszen a szakirodalomban sokan megtették már ezt. Mint minden legitimációs modell, kötelező programból prioritássá, majd választható, esetleg kifejezetten divatjamúlt lehetőséggé vált az általa propagált irodalomművelési út, ám ez távolról sem jelenti azt, hogy az irodalom társadalmi legitimációját biztosító tényezőként is elvesztette volna erejét. Ez mi sem mutatja jobban, hogy az irodalom rendszerét más rendszerekkel (mindenekelőtt a gazdasággal és a politikával) összekötő kapcsolatok instabilitása, kialakulatlansága, esetleg problematikussá válása esetén az irodalom és az irodalomtudományos leírásain „a társadalom” mint „megrendelő” azonnal számon kéri a legitimációs diskurzusban szereplő társadalmi feladatainak – nevezetesen a nemzeti identitás kifejezésének, a nemzeti kollektívum kulturális megalapozásának teljesítését.

A probléma az, hogy a nemzeti kultúra (mint identitáspolitikai „végső hivatkozási alap”) logikai gravitációs mezeje magához hajlíthatja és gyakran hajlítja is a tőle elvileg teljesen eltérő elvek alapján működő szakmai diskurzusokat is. Hiába valljuk például, hogy magyar irodalom nemcsak a nemzeti kollektívizmus elvárásai szerint szerveződő alkotásokat, irányzatokat értjük, hanem mindent, ami (mondjuk) magyar nyelven íródik és az irodalmiság mindenkori kritériumainak megfelel, következtetéseink végső kontextusa mégis a nemzeti kollektívizmus identitásmintája lesz, mely egyfajta látens hegemoniaként súlyozza újra leírásainkat, újra meg újra visszaírva az irodalomtörténeti struktúrákba a mainstream/partikuláris illetve a centrum/periféria kánonmeghatározó relevanciaszempontjait. Sem az egyéni identitásminták változatossága – ami pedig épp a modernség esztétikai elvárásainak egyik legfontosabbika –, sem a kollektív identitások inhomogenitása nem mutatható fel így. Nincs módunk territoriális egységeket képezni sem földrajzi-regionális, sem, mondjuk, társadalmi nemi, vallási vagy etnikai alapon, mert az eredendő dominanciaszerkezet (amely szerint legfontosabb, összekötő, közös halmaz a magyarság, ezen belül képzelhetők el hierarchikusan az egyéb kollektivitások aktuális társadalmi tekintélyüknek megfelelően – a vallás, az etnikum vagy a társadalmi csoporthoz-osztályhoz tartozás például mindig előkelőbb helyet foglal el ebben az identitáselem-hierarchiában, mint a társadalmi nem vagy, *horribile dictu*, a szexuális orientáció) partikulárisaként súlytalanítja el a „nemzeti alatti” kategóriákat.

Pontosan ezen a helyzeten változtat a transznacionális megközelítésmód. Azáltal, hogy kiemeli, hogy (az irodalom esetében) az egyes művek létrejötte nemzeti nyelvekhez-kultúrákhoz való kötődésüket tekintve meghaladhatatlanul és természetszerűleg sokgyökerű, hangsúlytalanítja azokat a vindikációs törekvéseket, amelyeket a nemzeti kultúra identitáspolitikai diskurzusa támaszt irányában. Annál is inkább, mivel a transznacionális elemzések épp arra mutatnak rá,

hogy a művek poétikai vizsgálatában nem feltétlenül elsődlegesek az „egy bizonyos nemzeti kultúrához tartozás” szempontjai, sőt, sokszor épphogy a kevertség, a transzlokalitás felismerése visz közelebb az értelemadáshoz. Nehéz nem azt mondani, hogy a nyelv sem kritériuma egy (homogén kultúraként felfogott) nemzeti irodalomhoz való tartozásnak. A Ramazani által tárgyalt „másik angol” használó jamaicai szerzők például nem „rosszul” beszélnek angolul, hanem egy bizonyos territorialitás saját, hagyományos nemzeti keretek közé nemigen illeszthető nyelvét beszélik. Semmivel nem relevánsabb (és érdekesebb) aszerint értelmezni egy műalkotást, hogy milyen szerepet tölthet be egy meghatározott nemzeti kultúrában, mint aszerint, hogy mennyiféle kultúra elemeiből építkezik, esetleg egyenesen aszerint, hogy mennyire problematikus a viszonya egy meghatározott, domináns nemzeti kultúrával. Ez pedig irodalomtörténeti kontextusok és narratívák hihetetlen sokféleségét teheti valóban elérhetővé számunkra, nem beszélve arról, hogy általa elfoglalhatjuk azt a Virginia Woolf tudományoszményére, a Kívülállók Társaságára emlékeztető kritikai pozíciót is, amelyet irodalomtudósként, irodalomtörténészként diszciplináris szabályaink elvileg előírnak számunkra.

Mindemellett számos olyan konkrét probléma is létezik a magyar irodalomban, amelyek a homogén, hegemon nemzeti kultúra kontextusában mindaddig igen nehezen volt tárgyalhatóak. Kézenfekvő mindenekelőtt a határon túli magyar irodalmak kérdése ebből a szempontból, amelyek vizsgálatának újabban a posztkoloniális elmélet hibriditásfogalma adott új impulzust. Ahogy azonban a posztkolonialitás elméletének is továbblépési lehetőséget biztosíthat a transznacionális nézőpont, úgy a határon túli irodalmak illetve a diaszpórákban létrejövő magyar irodalmak esetében is megfontolandóak a fentebb már vázolt tanulságok. Hiszen míg a volt gyarmatok esetében a hibriditás egyértelműen erőteljesen aszimmetrikus uralmi viszonyok terében jött létre, ezt nemigen állíthatjuk például a határon túli területek magyar irodalma esetében: a gyarmatosító és az általa létrehozott illetve uralt nyelv és nyilvánosságfórumok, kényszerű modernizációs minták ebben a régióban nem meghatározói a kultúrák közti viszonyoknak, legyen az bár politikailag esetleg aszimmetrikus is. A határon túli irodalmakat sokkal inkább a Ramazani által is használt transzlokalitás fogalma segíthet leírni, mint a posztkoloniális hibriditásé. E leírásnak ráadásul az a haszna is meglenne, hogy láthatóvá tenné a közös, regionális territorialitások egyedi útjait, változatait anélkül, hogy a kultúra kizárólagosan homogén nemzeti kódoltsága miatt ellenséggé tenné kényszerülne leírni környezetét. A kultúra transzlokális fogalma emellett nemcsak a konkrét, regionális keveredések saját arcát tudja megrajzolni, de azon belül rá tud mutatni tőle térben-időben távoli territorialitások meghatározó voltára is anélkül, hogy a megfigyelés aktusában egyértelműen és kizárólagosan el kellene köteleznie magát egyik vagy másik jellemvonás mellett, megőrizve identitása folyamatos alakulásban, mozgásban létének realitását: szabadságát.

MÉSZÁROS ZSOLT

Határközvetítők.

A transznacionális memoárirodalom elméleti megközelítései

Sandra Brück a kisebbségkutatások (Minority Studies) megindulását az amerikai irodalom területén az 1960-as évekre teszi, amikor a klasszikus kánonok legitimitását vitatni kezdték.¹ Korábban az etnikai, nő- és élet-írásokat (ethnic writing, women's writing, life-writing) alsóbbrendűnek tartott kifejezőmódjuk miatt utasították el, majd a tudományos világ szakmai figyelme és érdeklődése fokozatosan feléjük irányult. Az egyik ilyen kevésbé becsült műfajnak számított a bevándorló önéletrajz (immigrant autobiography). Az ázsiai amerikai irodalom szakértője Sau-ling Cynthia Wong az elhanyagolás okát abban látja, hogy a kritikusok nem az amerikai kultúra egyik alapvető aspektusát ismerték (fel) a bevándorló-tapasztalatban: ahogy magukat a bevándorlókat, úgy önéletrajzaikat sem tekintették teljes mértékben amerikaiinak, hanem az autobiográfiai vizsgálódások perifériáihoz rendelték.² A helyzetet megváltozott, és az első nagy elméleti hullám az 1980-as és 1990-es években bontakozott ki. Petra Fachinger 2001-es tanulmányában az etnikai szakirodalom két fő irányzatát különíti el: a kulturális pluralista megközelítés, amely az etnikai csoportok tapasztalatának a társadalmi mainstream-től való különbözőségét vallja, és azt, hogy ez a különbség a szövegekben is tükröződik; a másik megközelítés pedig azt feltételezi, hogy az etnikai irodalom kollektív tapasztalatot közvetít.³

Ez utóbbi vonulathoz tartozik William Boelhower *Immigrant Autobiography in the United States: Four Versions of the Italian American Self* (1982) című könyve, amelyet a bevándorló önéletrajz-kutatás egyik alpműveként értékelnek, mivel az amerikai bevándorló önéletrajz átfogó koncepciójára tett kísérletet. Boelhower egy adott, nevezetesen az olasz közösséggel foglalkozik egy adott időszakra, a XX. század első felére vonatkozóan, és elemzésének eredményeit általános modellként terjeszti ki a műfajra. Közös makroszöveget állapít meg, amelynek narratív logikája kollektív tapasztalaton nyugszik. Nem zárja ki az egyéni, illetve etnikai csoportonkénti változatokat (mikroszövegek), de a makroszöveget állandónak véli: az elbeszélések középpontjában a főhős átalakulása, vagyis amerikanizálódása

¹ BRÜCK, SANDRA: Jerzy Durczak: Selves Between Cultures: Contemporary American Bicultural Autobiography. = *Amerikastudien / American Studies*, 1998/4, 712.

² WONG, SAU-LING CYNTHIA: Immigrant Autobiography: Some Questions of Definition and Approach. In: EAKIN, PAUL JOHN (Ed.): *American Autobiography: Retrospect and Prospect*. Madison, University of Wisconsin Press, 1991, 142.

³ FACHINGER, PETRA: Lost in Nostalgia: The Autobiographies of Eva Hoffman and Richard Rodriguez. = *MELUS*, 2001/2 [Identities], 113.

áll. A régi és az új világ ellentétpár felállításával és az utópisztikus mozzanat beemelésével azt kívánja demonstrálni, hogy az „amerikai álom”, Amerika, mint az „Ígéret földje” retorikája paradigmatis szerepet játszik a bevándorló önéletrajz narratív sémájában. További fő karakterjegyként említi a kettős ént. A főszereplő-elbeszélő egyszerre kivándorló és bevándorló, menekült és felfedező. Ő a *fabula* mozgó eleme, aki az egyik rögzített kulturális környezetből másikba kerül. Az identitás problémáját ebből a helyváltoztatási folyamatból vezeti le, valamint kitér a második születés, azaz egy másik országban, egy másik nyelvben való újjászületés retorikájára. Úgy fogalmaz, hogy a bevándorló önéletrajzot a jelen és a jövő, illetve az emlékezet kultúrája szervezi.⁴

Sau-ling Cynthia Wong kipróbálta Boelhower tipológiáját kínai- és más ázsiai-amerikai bevándorlók autobiográfiáira, és arra jutott, hogy ezek a szövegek eltérnek Boelhower rendszerétől (pattern), más szóval az európai és az ázsiai bevándorlók tapasztalata nem ugyanaz.⁵ Werner Sollors az amerikai irodalmat polietnikai irodalomként értelmezi, és így megértéséhez elengedhetetlennek tartja az összehasonlító módszerek használatát.⁶ Fachinger pedig a komparatív szemlélet mellett a kulturális különbségek alaposabb, mélyebb megfigyelését hangsúlyozza.⁷ Erre törekednek Azade Seyhan árnyalt elemzései is, nem mossák el a különbségeket, hanem egymás kölcsönhatásaiban kívánják megragadni azokat. A következőkben megnézzük közelebbről 2001-ben megjelent *Writing Outside the Nation* című könyvének harmadik, *Autobiographical Voices with an Accent* című fejezetét, amely az autobiográfia kultúraközi kontextusban való újrafogalmazásait mutatja be (szülők életrajzai, önéletrajzi fikciók, kulturális önéletrajzok). Ismertetésünkben jelezzük Seyhan argumentációjának azon pontjait is, amelyeket az azóta született eset tanulmányok, és elemzések továbbgondoltak vagy éppen kimozdítottak.

NEMZETI KÁNONOK KÖZÖTT

Azade Seyhan germanisztikai egyetemi, majd doktori tanulmányai befejezése után a pennsylvaniai Bryn Mawr College nagymúltú intézményébe került, ahol a mai napig, mintegy harminc éve tanít. Kutatásai a német és európai romantika, a német filozófiai hagyomány és kritikai elmélet mellett kiterjednek a regény- és

⁴ William Boelhower ebben az 1982-es munkájában négy olasz-amerikai önéletrajzot vizsgált: Panunzio: *The Soul of an Immigrant* (1922), D'Angelo: *Son of Italy* (1924), *The Autobiography of Emanuel Carnevali* (sajtó alá rend. Kay Boyle, 1967), Mangione: *Mount Allegro* (1942). Elméletének vázlatos ismertetése a könyv nyitófejezetén alapul, amelyet egyébként ugyanabban az évben újraközöltek ld. Uő: *The Brave New World of Immigrant Autobiography*. = *MELUS*, 1982/2, 5–23.

⁵ WONG: *I. m.*, 155.

⁶ SOLLORS, WERNER: *Nine Suggestions for Historians of American Ethnic Literature*. = *MELUS*, 1984/1, 96.

⁷ FACHINGER: *I. m.*, 114.

fordításelméletekre, valamint a száműzetés- és diaszpóra-elbeszélésekre (exile and diaspora narratives). Magyarországon is megfordult először 2013 májusában, a budapesti Central European University (CEU) által szervezett *Transnational Women's Literature in Europe* című konferencia egyik résztvevőjeként, majd 2014 februárjában ugyanezen intézmény vendég professzoraként a *Transnational/Translational Writing* programon.

A *Writing Outside the Nation* (2001) című átfogó és összegző igényű könyve transznacionális keretbe helyezve, komparatív módon vizsgálja a helyváltoztatás (displacement), az emlékezet és a nyelv dinamikus viszonyát olyan kulcsszavak mentén, mint az irodalmi és kulturális kétnyelvűség, a veszteség, a tanúság, a fordítás, az identitás, a kirekesztés. Elemzései hasznosítják és továbbgondolják a II. világháború után kibontakozó, bevándorlással, menekültekkel, népmozgásokkal interdiszciplinárisan foglalkozó Exile studies és társtudományok (pl. posztkolonializmus) eddigi szakmai meglátásait, kutatási eredményeit. Ezen belül ahhoz az 1980-as években meginduló elméleti vonulathoz illeszkedik, amely a migráció jelenségének kulturális, irodalmi aspektusait tanulmányozza. Seyhan figyelmének homlokterében a nem anyanyelvükön alkotó szerzők narratív és poétikai eljárásai állnak: hogyan próbálják visszaszerezni az elvesztettnek hitt személyes és nemzeti történelmet; hogyan kapcsolódnak aktuális tartózkodási helyüktől eltérő, távoli kulturális hagyományokhoz. Seyhan a diaszpóra-irodalmakat a nyelvi és kulturális emlékezet olyan sűrített (condensed) archívumaiként értelmezi, amelyek visszavezethetik az egyént a kivándorlás következtében megszakadt múltjához, más szóval, helyreállítják az egyén és múltjának egységét. Az általa tárgyalt munkákban azonban sokkal inkább a helyreállítás nosztalgikus vágya és az idegenség közti folytonos ingamozgás figyelhető meg, és az a tapasztalat, hogy az elvesztett otthon/múlt visszaszerzése nem tud megvalósulni. Az újabb transznacionalista elemzők, köztük Gizem Arslan továbblépnek, és az elvesztett nyelv/történelem/nemzet rekonstrukciójának bizonyítása helyett a kritikai figyelmet a szövegbeli tényezők folyton változó, transzformatív és produktív jellegére irányítják.⁸

A jelenkor történelmében megnőtt a kényszerű vagy önkéntes migráció, az ingázások és áttelepedések száma a kultúrák között, ezek pedig mind a háború utáni, posztindusztriális, posztkoloniális tapasztalat részeit képezik. Seyhan szerint az ezzel együttjáró válságok és változások kiváltják az amnézia és a túl sok mindenre emlékezés egymással ellentétes irányba ható, ugyanakkor egyidejű folyamatait, amelyek új inter- és transzkulturális párbeszédet hoznak létre többek között a regény műfajában. Az 1980-as és 1990-es évek transznacionális migráció irodalmából kiválasztott visszaemlékezésekben górcső alá veszi ezeket az új kul-

⁸ Ld ARSLAN, GIZEM: Animált váltások. Fordítási stratégiák Emine Sevgi Özdamar *Különös csillagok merednek a földre*. Ford. Szabó Krisztina. = *Helikon* 2015/2. [Transznacionális perspektívák az irodalomtudományban], 201–220.

túraközi (cross-cultural) identitásokat. Nem osztja azt a felfogást, hogy a migráció- vagy a száműzetés-történetekben kizárólag a posztmodern széttördelt tudata tükröződne, mivel több esztétikai és irodalmi örökségből merítenek. Érvelésében a diaszpóra-tapasztalat kifejezhetőségének sokféleségét egyébként is lehetetlen volna értelmezni a posztmodernben, ha azt a késő XX. századi nyugati világ szociokulturális korszakának, vagy filozófiai vagy esztétikai iskolájának tételezzük.

Monográfiája bevezetőjében tisztázza az elemzései során alkalmazott elméleti fogalmakat. A száműzetés-, diaszpóra- vagy etnikai irodalmat nem szigorúan technikai értelemben, hanem a két vagy több nyelvvel, és kulturális örökséggel való összefüggéseiben használja. Így az ide sorolt műveket olyan innovatív és szuverén irodalmi hangokként írja le, amelyek a szélesebb, nevezetesen az észak-amerikai és a német nemzeti kultúra részei is. Transznacionális irodalom alatt a nemzeti kánonon kívül, pontosabban több nemzeti kánon kölcsönhatásában létrejövő műfajt ért. Az etnicitás fogalmát pedig nyelvi módként, kulturális idiómaként és diszkurzív gyakorlatként értelmezi.

NYELV(EGYÜTT)JÁRÁSOK

Seyhan autobiográfiával foglalkozó könyvfejezetét két mottó vezeti be, az egyik Hélène Cixous az emlékezetéről és az élet-írásról (life-writing) szóló *Photos de racines* (1994) című Mireille Calle-Gruberrel közös könyve angol fordításából (*Rootprints*, 1997) kölcsönzött aforizmatikus mondat, a másik Ian Chambers *Migrancy, Culture, Identity* (1994) című munkájából kivett hosszabb idézet.⁹ Ez utóbbi részlet azt fejtegeti, hogy a rabszolgák, parasztok szegények migrációja, valamint a volt gyarmatok világa a modernitás rejtett történeteit alkotják. Ugyanakkor különösen időszerű lehet a nomád-léttapasztalat érvényességének kiterjesztése napjaink társadalmára, ahogy képszerűen fogalmaz: „Most, hogy a kriticismus, a történetírás és az intellektuális bizonyosság kívénhedt hajléka romokban hever, mindannyian az utakon találjuk magunkat”.¹⁰ Az „eredetiség” és „hitelesség” bizonytalanná válásával, megkérdőjeleződésével, hovatartozásunk, nyelvünk és mítoszaink, hangokban, emlékekben, morajlásokban élnek tovább.

Chambers ötvözve a filozófiai reflexiót, az antropológia- és irodalomelméletet, a kultúrákritikát és a társadalommagyarázatot, arra keresi a választ művében, hogy a földrajz és az identitás fogalmai hogyan mozognak és formálódnak a különböző nyelveken és kultúrákon keresztül. Seyhan szerint Chambersnél az elmélet költészettel telítődik, és könyvét a szerző életrajzának változataként,

⁹ A mű részlete magyarul is olvasható ld. CHAMBERS, IAN: Vándorlás, kultúra, identitás. Ford. Marno Dávid. = *Helikon*, 2002/4. [A multikulturalizmus esztétikája], 433–474.

¹⁰ Uo., 450. (Idézi SEYHAN, AZADE: *Writing Outside the Nation*. Princeton – Oxford, Princeton University Press, 2001, 65.)

egyfajta Bildungsromanként is olvashatónak véli a műfaj német koraromantika értelmében, amely a főszereplő fejlődését meséli el utazásának különböző állomásain át prózában, versben, dalban, anekdotában, levélben, filozófiai gondolatmenetben, valamint az álom és az emlékezet szabad asszociációiban. A migrációban írt kortárs visszaemlékezések nem egyszólamúak – állapítja meg Seyhan. Éppen ezért a diaszpórákban alkotott élettörténetekre Françoise Lionnet és Michael M. J. Fischer nyomán az önéletrajznál vagy a visszaemlékezésnél pontosabb kifejezésnek gondolja az „önéletrajzi hangok”-at, mivel explicit vagy implicit módon sugallja a párbeszédet az író és a közösség, az ősök vagy a család között.¹¹

Fischer szerint „az önéletrajzi hangok” elnevezés abban segít, hogy az autobiográfiát ne kezeljük olyan egyértelmű műfajként, amelyben a szubjektum helymeghatározásának kérdése összefonódik a személyes narratívákkal és önéletrajzi fikciókkal. Az amerikai antropológus egyik korai, etnikai önéletrajzokkal foglalkozó cikkében az álomértelmezés és emlékezetkonstrukció pszichoanalitikai keretébe illesztve, újradefiniálja az etnicitás koncepcióját.¹² Elutasítva annak esszencialista felfogását, az etnicitás fogalmát a kulturális identitás részeként képzelel el, amelyet minden nemzedék újraalkot és -értelmez. Az etnicitás dinamikus erő, az identitás mélyen gyökerező érzelmi komponense, amely nem tudatos nevelés eredménye. Ebből a nézőpontból közvetítőközege sokkal inkább az álom, mint a kognitív tanulás. Fischer az etnikai identitás konstrukciójának alpműveként elemzi Maxine Hong Kingston *The Woman Warrior* (1976) című regényét, amelynek narratív rendje az álom fragmentált logikáját követi. A szöveg önreflexív hangneme arra bátorítja az olvasót, hogy párbeszédet kezdeményezzen vele, és maga is részt vegyen az értelemadásban, eltérően az önéletrajz korai, morális-didaktikus konvenciójától. Továbbá felébreszti bennük a vágyat a másokkal való közösségre, ezáltal inkább megőrizve, semmint eltörölve a különbségeket.¹³ A modern antropológia érdeklődése megnőtt ezen írások irodalmi dimenziója iránt, és az elemzések fókuszsa elmozdult a személyes elbeszélés pontosságától és igazságtartalmától a szélesebb politikai és szociokulturális vonatkozások felé. Már nem pusztán egy individuális élet rögzítésének, hanem külön történelemben ágyazódott élettörténetnek tekintik. Fischer megkockáztatja azt a feltételezést, hogy az etnikai önéletrajz és önéletrajzi fikció talán éppúgy feltárja a plurális, iparosodás utáni, késő XX. századi társadalmat, mint ahogy a néprajz a „primitív” világot vagy, mint a realista regény a pol-

¹¹ LIONNET, FRANÇOISE: *Autobiographical Voices: Race, Gender, Self-Portraiture*. Ithaca, Cornell University Press, 1989.; FISCHER, MICHAEL M. J.: *Autobiographical Voices* (1, 2, 3) and *Mosaic Memory: Experimental Sondages in the (Post)modern World*. In: ASHLEY, KATHLEEN – GILMORE, LEIGH – PETERS, GERALD (Eds.): *Autobiography and Postmodernism*. Amherst, University of Massachusetts Press, 1994, 79–129.

¹² FISCHER, MICHAEL M. J.: *Ethnicity and the Post-Modern Arts of Memory*. In: CLIFFORD, JAMES – MARCUS, GEORGE E. (Eds.): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1986, 194–233.

¹³ Uo., 232–233. (Idézi SEYHAN: *I. m.*, 67.)

gári szokásokat és az ént.¹⁴ Ugyanakkor Fischer ellene van az etnikai önéletrajz sztenderd osztályozásának, mivel a diaszpóra-életek sokfélék.

Françoise Lionnet arra mutat rá, hogy több nem-nyugati nő önéletrajza használja a *métissage* (keveredés, keresztezés) koncepcióját: a személyes és történelmi körülmények közötti relációkat előtérbe helyezik, tanulmányozzák és illusztrálják a nyelvi hibridizációt, látszólag egyszerű, lineáris narratív technikákkal többjelentéseket mozgatnak. Lionnet az önéletrajzi szöveg kritikai dimenziójának felmutatására Édouard Glissant (1928–2011) Martinique szigeti költő-novellista és teoretikus *métissage*-fogalmát idézi: kulturális formák összefonódása a szóbeli hagyomány újra felértékelődésén és a Nyugat-eszme újraértékelésén keresztül. Rögzítetlen történeteket visszاسzerzése segít az íróknak papírdokumentumok (hardcopy) hiányában elképzelni a múltat, kiigazítani az ideológiai torzításokat, és – teszi hozzá Seyhan – kiszabadítani őseiket a csend katakombáiból.¹⁵

Seyhan arra hívja fel a figyelmet, hogy nagy számban írnak kortárs autoetnográfákat antropológusok, filozófusok, irodalomkritikusok, regényírók, akik jártasak az elmélet és az emlékezet művészetében. A 3. fejezetben tárgyalt szerzők is ehhez a népes csoporthoz tartoznak. Libuše Moníková (1945–1998) cseh születésű író, kritikus és germanista saját élettörténetének írásakor a nemzeti irodalomtörténettel folytatva párbeszédet, a nemzeti identitás kérdéséhez és a nyelvi különbözőséghez szól hozzá. A fentiekben már említett Maxine Hong Kingston (1940), illetve Eva Hoffman (1945) akadémiai tudományossággal és poétikailag egyaránt megalapozva nyújtanak komoly és felelősségteljes kultúrakritikát személyes elbeszéléseikben. Előbbi a Kaliforniai Egyetemen (Berkeley) kreatív írást oktató professzor, utóbbi a Harvardon doktorált, és újságíróként, irodalmárként tevékenykedik. Oscar Hijuelos (1951–2013) a kubai-amerikai irodalmi szcéna termékeny és művelt regényírója pedig a kulturális és nyelvi emlékezet fogalmait költői tartalommal telíti. Seyhan értelmezésében Moníková, Kingston, Hoffman és Hijuelos önéletrajzi hangjai se nem etnikai, se nem hagyományos autobiográfiai, mindazonáltal az írás politikai és elméleti gyakorlatával mindkettőre rezonálnak. A négy memoár bensőséges önabrázolás, nyelvi utazás és vajúdás, helyváltoztatás, emlékezet és emberi cselekvőképesség kereszteződése. Az időrendet nem követő én-megalkotás folyamatát az álom, az álmodozás, a mitológiai és történeti víziók és irodalmi szövegek keretezik, megszakítják, értelmezik.

A Seyhan által elemzett szerzők életútjai a migráns lét több változatát példázzák. Hijuelos, Kingston és Hoffman számára a kivándorlás nem választás kérdése volt, mert szüleik hozták meg erről a döntést. Kingston és Hijuelos az Egyesült Államokban születtek, Hoffman 13 évesen került szüleivel és nővérével Kanadába. Moníková pedig felnőtt korban hagyta el Csehszlovákiát, és telepedett le Nyugat-Németországban. Bár műveik ebből kifolyólag különböző írás-stratégiá-

¹⁴ Uo., 195. (Idézi SEYHAN: *I. m.*, 67.)

¹⁵ LIONNET: *I. m.*, 4. (Idézi SEYHAN: *I. m.*, 67.)

kat működtetnek, közös bennük, hogy a nosztalgia, az emlékek feltárása révén újraalkotják a hazát, amelynek azonban már nincs köze a földrajzhoz. Kingston Kínája őseinek emlékhelye, Moníková Prágája pedig Heinrich Heine gúnyos metaforája nyomán, amellyel az irodalomtörténetet illetve, hullaházhoz hasonlít. Hijuelos Kubája édesanyja és kisebb részben édesapja életrajzához szolgálat ürügyet/szöveget [(pre)text].

William C. Spengemann *The Forms of Autobiography: Episodes in the History of a Literary Genre* (1980) című munkájában a következő önreprezentációs eljárásokat különböztette meg az önéletrajz genealógiájára vonatkozóan: történeti önmagyarázat (historical self-explanation), filozófiai önvizsgálat (philosophical self-scrutiny), költői önkifejezés (poetic self-expression), költői önmegalkotás (poetic self-invention).¹⁶ Ezek a stratégiák a diaszpóra-írás különféle szintjeire beépülve, új szereposztást kínálnak, annak performatív aktus értelmében, mint, ahogy egy kórus játszik a közönségnek. Moníková, Kingston, Hoffman, Hijuelos önéletrajzainak hangjai esetében Seyhan a következő aspektusokat veti fel: tanúságtevő/vallomások/életrajzi dimenzió, kétnyelvűség és a poliglott identitások ünneplése, a földrajz és a genealógia újratemtése (reimagination), a szerzőség kollektív természetű, amely a bemutatott csoport érzelmeire, törekvéseire és politikájára utal.

ELSŐ ÉS MÁSODIK NEMZEDÉK

Kingston és Hijuelos regényei olyan önéletrajzok, amelyek egyúttal a családi múlt és a szülők életrajzának rekonstruálására tesznek kísérletet. Műveiket mindketten szüleik emlékének ajánlották.¹⁷ A kínai származású Kingston *The Woman Warrior: Memoirs of a Girlhood Among Ghosts* (1976) című műve az autoetnográfia egyik legismertebb, legtöbbet elemzett szövege, amely az elbeszélő felnővekedését mutatja be – gyerekkorától kezdve, kamaszkorán át, fiatal felnőtt koráig – az Egyesült Államokban.¹⁸ A könyv a közösségi emlékezeten, a családi hagyományok és történetek újratemtésén alapul. Kingston önéletrajzi szövege dialógusok sorozata a szülőkkel, a névtelen nagynénivel (no-name woman) és az ősök szellemével. A főhős édesanyjától hall Fa Mu Lanról, a női harcosról, és ebben

¹⁶ SPENGEMANN, WILLIAM C.: *The Forms of Autobiography: Episodes in the History of a Literary Genre*. New Haven, Yale University Press, 1980, XVI. (Idézi SEYHAN: I. m., 69.)

¹⁷ Egyébként maga Seyhan is, kapcsolódva az önreflexív, akadémiai autoetnográfiai sorához, édesanyjának ajánlotta könyvét: Édesanyámnak, Hazime Seyhannak, mesék vegyészének és alkimistájának (To my Mother Hazime Seyhan Chemist and Alchemist of Tales)

¹⁸ A regényről magyarul ld. BOLLOBÁS ENIKŐ: *Az amerikai irodalom története*. Budapest, Osiris, 2006, 717–718.; TÚRY GYÖRGY: *Amerikai etikai kritika. Irodalom- és kultúratudományi vizsgálódások a késő huszadik századból*. Budapest, Kijárat, 2009.; PATAKI HANNA TINA: *Az önéletrajzi megnyilatkozások kortárs formái – Bevándorlók önéletírása*. Wladimir Kaminer és Maxine Hong Kingston műveinek elemzése. = *Jelenkor*, 2011/3, 278–287.

a legendás figurában találja meg a kapcsot ősei kultúrája és az amerikai élete között, továbbá a női harcos alakján keresztül új történetet adományoz édesanyjának és nagynénjének. A kínai és a női mivolt kettős marginalitásként jelenik meg: egyfelől a nőelnyomó kínai diaszpóra, másfelől a befogadó ország patriarchális rendszerének megkülönböztetéseként. Továbbá az elbeszélői kommentár érinti a nemzedékek közötti kommunikációs törést, a közösségi emlékezet megtartó erejét és a nyelv elvesztésének problematikáját. A gyerek és a szülők közötti szakadék eltérő helyzetükből adódik: a főhős számára már sok minden érthetetlen, dekódolhatatlan a kínai kultúrában, a szülők pedig nem tudnak beilleszkedni az új nyelvi, kulturális és társadalmi környezetbe, ezt az is nehezíti, hogy kivándorlásukkal elvesztették barátaikat, magasabb státuszukat, a stabilitást. Kingston a kollektív hang megértése, elsajátítása és radikális újraértelmezése révén, mese- és álomszerűen rendezi át a családi sztorikat, és az így megidézett elfelejtett múltat, jelenné teszi. Ebben a re-prezentációban oldja fel önmeghatározásának kötőjeles (kínai-amerikai, lány-gyerek) helyzetét.

Jerzy Durczak szerint Kingston önéletrajzával nemcsak amerikaivá válását mutatja be, hanem megpróbálja kibékíteni egymással az etnikai és az amerikai énjét.¹⁹ Seyhan ugyanezt az írást nemcsak a család, a közösség és a történelem részét képező élettörténetként fogja fel, hanem az én megalkotásaként is. A regényen végighúzódnó önéletrajz és újraalkotott sors dialektikája az önéletrajzi gyakorlat eredeti konceptualizációját nyújtja, amelyet Seyhan a fordítással von párhuzamba: ahogy a fordítással második életet kap a mű, úgy kap a kétnyelvűséggel (kínai-angol) második életet az elbeszélő. Maga a fordítás egyébként a többi itt tárgyalt szerzőnél is központi szerepet játszik; a túlélés zálogaként jelenik meg.

Hijuelos első regénye az *Our House in the Last World* (1983) szüleinek állít emléket, akik fiatal párként a kubai Holguín városából New Yorkba települtek át.²⁰ A kivándorlással az ő életük is kizökken, karrierjük kettétörik. A pár két fia közül a fiatalabbik, a szerző alteregójának tekinthető Hector beszéli el a történetet. Az egyik központi alak, Mercedes, az édesanya, megbomló elmével elhunyt családtagok lelkeivel társalog. Seyhan arra mutat rá, hogy számos bevándorlás-történetben a hang elvesztése fordítja a női szereplőt/narrátort a szellemek víziói és hangjai felé. Mercedes látomásait, próféciait, képzeletét fiának adja át. Hijuelos írói stratégiájában a szellem a látható múlt láthatatlan jelölőinek egyfajta éteri metaforájaként működik, és ezen keresztül alakul ki a főhős érzelmi kötődése Kubával.

Libuše Moníková *Pavane für eine verstorbene Infantin* (1983) című regénye hozta meg számára az ismertséget.²¹ Ez a kísérleti autobiográfiai írás az irodalmi ön-

¹⁹ DURCZAK, JERZY: *Selves Between Cultures: Contemporary American Bicultural Autobiography*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej W Lublinie, 1994. (Idézi BRÜCK: I. m., 714.)

²⁰ A szerzőről magyarul ld. BOLLOBÁS: I. m., 715.

²¹ Szövegei magyar nyelven ld. MONÍKOVÁ, LIBUŠE: Témánk: A kastély. Hogyan születik meg kivétésekből a hatalom. Ford. Szaszovszky József. = *Holmi*, 1990/júl., 757–765.; Uő.: Csehek és németek. Ford. Rózsahegyi Edit. = *Magyar Lettre*, 1994/14, 12–17.; Uő.: Ellenségek. Ford. Király Edit. = *Magyar*

újraformálásra (self-refashioning) vállalkozik különböző művészeti, irodalmi és kulturális utalások, allúziók bevonásával. Maga a főhős is arról beszél, hogy élete filmes, irodalmi jelenetek, esetleges idézetek halmaza, amit nem tud összerendezni. Ezt támasztja alá poétikai szinten a szöveg töredezett szerkezete. Az elbeszélés nem követ logikai rendet, folyamatosan mozog Göttingen és Prága, az egyetemi előadó és a katakombák között: álom, ábrándozás, film pastiche-ok, televízió screen-ek, keverednek irodalmi életrajzokkal, nemzeti legendákkal (Libuše királynő), Kafka-történetekkel. A főszereplő, Francine Pallas a német irodalom kutatója és Kafka-specialista az 1968-as „prágai tavasz”-t követő szovjet bevonulás után hagyja el Csehszlovákiát, és költözik Nyugat-Németországba. A művet a freudi értelemben vett gyász munka (Trauerarbeit) szervezi, amely a Csehszlovákiából való indulással veszi kezdetét. A mély melankólia és az elszigeteltség megtapasztalása összekapcsolódik a fogyatékos képzetével, amely a szubjektum kettős marginalizációját hozza létre. Az elbeszélést mindvégig a veszteség és helyreállítás dialektikája mozgatja, amely egyfajta terápia folyamatként is felfogható.

Paul John Eakin fejt ki a *Fictions in Autobiography: Studies in the Art of Self-Invention* (1985) című könyvében, hogy az önéletrajzás a nyelv második megszerzését (acquisition), az én második létrejöttét, öntudatos öntudatosságot (self-conscious self-consciousness) jelent.²² Az olyan írók, mint Kingston vagy Hoffman másik nyelvi környezetben születtek, mint amilyen nyelvű országban élnek, és arról a vágyukról írnak, hogy birtokolják a nemzeti nyelvet. Hoffman arra emlékeztet, hogy a befogadó ország nyelvének uralása belépés a láthatóságba, a jelenvalóságba, a hatalomba. Meggyőződése, hogy a nyelv a legjobb stratégiai eszköz az előítélet, a kirekesztés és az elnyomás ellen. Salman Rushdie brit-indiai szerző irodalmi kifejező eszközének szintén az angolt választotta, és ő úgy nyilatkozott, hogy talán annak meghódítása fejezte be önmaga felszabadítását.²³

A lengyel-zsidó származású Hoffman *Lost in Translation: A Life in a New Language* (1989) című regénye nemcsak az 1960-as és 1970-es évek Észak-Amerikáját, hanem a háború utáni Krakkó emlékét, tapasztalatát is megragadja. A szülőváros elveszett paradicsomként jelenik meg, ahová szüntelenül visszavágyik. Az új kultúra és nyelv elsajátítása során arra jön rá, hogy lengyel énjét nem tudja adaptálni az amerikai életéhez. Durczak megfigyeli azt a szerzői stratégiát, ahogy az új nyelven (angol) próbálja összeegyeztetni a kettőt, és azon keresztül megérteni kettős énjét.²⁴

Lettre, 1995/16, 66.; Uő.: *A homlokzat: M.N.O.P.Q.* Regény. Ford. Király Edit. Budapest, Európa, 1997.; Uő.: *A foganatosítható gyanúsítás művészetéről.* Ford. Breier Zsuzsa. = *Magyar Lettre*, 1997/24, 47–49.

²² EAKIN, PAUL JOHN: *Fictions in Autobiography: Studies in the Art of Self-Invention: Studies in the Act of Self-Invention.* Princeton, Princeton University Press, 1985, 9.

²³ RUSHDIE, SALMAN: *Imaginary Homelands: Essays and Criticism 1981–1991.* London, Penguin-Granta, 1991, 17. (Idézi SEYHAN: *I. m.*, 89.)

²⁴ DURCZAK: *I. m.* (Idézi BRÜCK: *I. m.*, 715.)

Seyhan úgy véli, hogy Hoffman szövege konceptuális elmélkedés a fordításról, amely a közöttiség/köztesség megtapasztalását hordozza magában: egyszerre élni a centrumban és a periférián. Hoffman a fordítás analógiájaként mozgósítja a pszichoanalízis metaforáit és az álommunka (Traumarbeit) kódjait. Értelmezésében a fordítás nemcsak szavak, mondatok átültetését, hanem érzéseknek, jelentés- és tudásrendszereknek, a kultúra bonyolult szemiotikai térképének az átkonvertálását is jelenti. Az elbeszélés intertextuális utalásai a következő művekhez vezetnek az olvasót: Vladimir Nabokov *Speak, Memory* (1951/1966),²⁵ amelyben az orosz író 1903-tól 1940-ig, az amerikai emigrációjáig számol be életéről; az orosz-zsidó származású Mary Antin naplója (*The Promised Land*, 1912), aki 13 évesen édesanyjával és nővérével megy ki apja után Bostonba; a 6. amerikai elnök John Quincy Adams történetész-unokájának az önéletrajza *Education of Henry Adams* (1907)²⁶, amely az ő eszmélésén kívül bemutatja a XIX. századi Amerika történelmének, társadalmának változásait. Hoffman ezen eljárása a családi felmerek mellett másfajta őskéket is bevon a párbeszédbe.

Seyhan elemzéseiben visszatérően megjegyzi, hogy az autoetnográfikában a szubjektum sokszor válik intertextuális ágenssé. Az elbeszélésekben többszörös narrátort (szülők, ősök, irodalmi és történelmi alteregók), és többszörös műfaji határátlépést (legenda, kritika, irodalmi fikció, anekdota, vendégsszöveg) regisztrál, és arra hívja fel a figyelmet, hogy a szerzők gyakran a domináns kultúrától eltérő gyakorlatokkal dolgoznak. Meglátása szerint, az önreprezentációknak múlthoz való hozzáférést az emlékezés, az elmélkedés, az egyéni és csoportos lélektan fogalmi apparátusa keretezi. Ezek mellett, Seyhan összefoglalásának másik tanulsága az én, a nemzet és az etnikai csoport közötti dinamikus és kritikai kölcsönhatás (exchange), amelynek eredményeképpen a kortárs autobiográfia és autoetnográfia különböző összetételekben vagy éppen egyszerre használja a valomásos formát, a szülők, a család, az ősök és a közösség életrajzeit.

EPILOGUS

Az amerikai irodalomtudósok az 1980-as években az addig feltáratlan bevándorló önéletrajz felé fordultak, amely a nemzeti kanonizáció szempontjait is je-

²⁵ Megjelent magyarul: NABOKOV, VLADIMIR: *Szólj, emlékezz!* Ford. Pap Vera-Ágnes. Budapest, Európa, 2006. ld. a kötetéről szóló recenziót HETÉNYI ZSUZSA: Alliteráljunk! = *Holmi*, 2007/1, 105–110.; illetve ld. még TOMPA ANDREA: Szerepek és maszkok Nabokov élet/művében. *Ex Symposion*, 2005/51, 63–71.

²⁶ A szerzőről magyarul ld. BOLLOBÁS: I. m., 230–235.; KODOLÁNYI GYULA: Henry Adams. In: ADAMS, HENRY: Thomas Jefferson első elnöksége 1801–1805. Ford. Pap Mária et al. Budapest, Európa, 1986, 517–548.; KODOLÁNYI GYULA: Henry Adams és a modernség. In: Uő.: *Amerika ideje*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 79–105.

lentősen befolyásolta.²⁷ Ugyanakkor ritkán kísérelték meg definiálni annak „metastruktúráját”. Ezt a téma szakértői azzal magyarázzák, hogy a műfaj általános elméletének kialakítását nem teszi lehetővé a bevándorló önéletrajzírók sokfélesége: etnikai származás, nem, vallás, osztály, származási ország politikai helyzete, érkezéskor az Egyesült Államok társadalmi és politikai viszonyai, életpasztya. Ide sorolhatjuk még a generációs kérdést is, ahogy Pataki Hanna Tina Wong nyomán hangsúlyozza: „az első és második generációs bevándorlók által írt szövegek sok tekintetben különböznek egymástól, más narratív minták szerint épülhetnek fel, és a kultúrák közötti különbségek és feszültségek ábrázolása is sokkal komplexebb formában jelenhet meg. A második generáció képviselői a tradíciókkal általában közvetve, mások elmondása alapján találkozhatnak.”²⁸

A transznacionális feminista kutatások vezéralakja, Caren Kaplan szerint a transznacionális írás egyik fő hozadéka, az önéletrajz, mint az individualizmus nyugati örökségének a lebontása.²⁹ Az olyan „törvényen kívüli” (out-law) műfajok, mint a nőbörtön-irodalom, a tanúvallomás (testimonio), a néprajz, a leszbikus irodalom, a kulturális önéletrajz és a pszichobiográfia kihívás elé állítja a nyugati kritikai gyakorlatot, és arra készíti, hogy elmozduljon az önéletrajzi szubjektum individualitásától a még bizonytalanabb kollektív identitás felé.³⁰ Seyhan maximalisan osztja ezt a nézetet, és ő is arra mutat rá, hogy a kortárs autoetnográfia, illetve száműzetés-memoárok bár alkalmaznak irodalmi konvenciókat, radikálisan átalakítják az önéletrajz olvasói elvárásait. A saját narratívák más képzeletbeli, dokumentarista, irodalmi mű utalásaival keverednek. A száműzetés-memoárok/bevándorló önéletrajzok többszörös, ambivalens és egymással versenyző hangokból állnak, amelyek azzal a vággyal egészülnek ki, hogy újradefiniálják a költői önreflexivitás gyakorlatát. Közös nevezőjük a személyes, családi, közösségi, politikai, mitológiai és költői szövegek egymásba fonódása.

Seyhan elemzései az elveszett történetek helyreállítására és a fordítás zavaraira összpontosítanak. A fentiekben már hivatkozott Gizem Arslan-tanulmány viszont arra emlékeztet, hogy a fordításról szóló elméleti szövegeket főleg a referencia és a jelentés érdekli, így nem tudnak kielégítő magyarázatot adni az olyan fordítási stratégiákra, amelyek az írás materialitását alapulnak. A hangsúlyt az ekvivalencia struktúráról áthelyezi a teremtésre, a gazdagodásra, vagyis a folytonos transzformációk, transzponálások és előadások (performances) hozzák létre a fordítás eljárásait.³¹ További eltérés a korábbi transznacionális megközelítésekhez képest,

²⁷ A kortárs amerikai irodalmi kanonizáció és a multikulturalizmus viszonyáról ld. KOVÁCS ÁGNES ZSÓFIA: Szempontok a kortárs amerikai irodalom olvasásához. = *Hid*, 2006/június–július, 82–95.

²⁸ PATAKI: *I. m.*, 281.

²⁹ KAPLAN, CAREN: Resisting Autobiography: Out-Law Genres and Transnational Feminist Subjects. In: SMITH, SIDONIE–WATSON, JULIA (Eds.): *De/Colonizing the Subject: The Politics of Gender in Women's Autobiography*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1992, 132. (Idézi SEYHAN: *I. m.*, 95.)

³⁰ KAPLAN: *I. m.*, 134. (Idézi SEYHAN: *I. m.*, uo.)

³¹ ARSLAN: *I. m.*, 203–204.

hogy Arslan az iróniának, az abszurd humornak és a komikumnak kitüntetett szerepet tulajdonít. A tanulmányában körvonalazódó új elemzési szempontrendszer a bevándorlás/száműzetés-elbeszélések nyelvi megoldásaiban a diaszpóra kollektív emlékezetéhez kapcsolódó keresési, előhívási és visszaszerzési folyamatok, valamint a veszteség-tapasztalat helyett éppen azt vizsgálja, hogy mi az, ami újonnan/hozzájárulásként jön létre.

SZEMLE

FÖLDES GYÖRGY¹

Posztkoloniális és etnikai fikciók narratológiai vetületben

(*Analyzing World Fiction. New Horizons in Narrative Theory. Ed. Frederick Luis Aldama, University Texas Press, 2011.*)

A kulturális globalizáció intenzívebbé válásával két olyan jelenség is érzékelhetővé vált, amely hatott az irodalomtudomány átalakulására, és előkészítette a transznacionális irodalomelmélet kialakulását és térhódítását, amelyről Shelley Fisher Fishkin² egyenesen mint „transznacionális fordulatról” beszél: egyfelől a tudományág egyik legmeghatározóbb szeletét tekintve, azaz angol nyelvterületen etnikailag egyre sokszínűbb a jelenleg gyakorló írók csoportja, másfelől a kutatók amúgy is egyre inkább tágitják vizsgálataik földrajzi kereteit, és egyre nagyobb hangsúlyt helyeznek a másságra.

A transznacionalista irodalomelmélet úgy beszél nyelvről, nyelvi közösségekről és fordításról mint a narratíváknak a nemzeti és kulturális határokon átvélt mozgásáról; ennek alapja részben akár Goethe világirodalomfogalma is lehet, ámde a XIX. század elejének szemléletéhez képest a transznacionális teória az irodalomra a nyelv, a nemzet, a közösség, a kultúra, a globális hierarchia fogalmainak teljes átértelmezésével tekint (Kristeva érvelése szerint például a transznacionalizmus annyit tesz, hogy ösztönözzük és korszerűsítjük a „nemzeti” jelenségről szóló vitákat).³

Ennek egy szegmensére láttat rá az *Analyzing World Fiction. New Horizons in narrative Theory* című tanulmánygyűjtemény, amely 2011-ben jelent meg a University Texas Press kiadásában, Frederick Luis Aldama szerkesztésében, aki az Ohio State University professzora, egyetemének angol és spanyol/portugál tanaszékén latina-amerikai (USA), mexikói és latin-amerikai posztkoloniális irodalmat, filmművészetet, illetve képregénytörténetet tanít, továbbá narratológia-, és kognitív megközelítésű kultúratudomány kurzusai is vannak. Mint ahogy az elő-

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének munkatársa.

² FISHKIN, SHELLEY FISHER: “Crossroads of Cultures: The Transnational Turn in American Studies.” Presidential Address to the American Studies Association, November 12, 2004. = *American Quarterly* 57/1, 2005, 17–57.

³ KRISTEVA, JULIA: *Nations Without Nationalism*. Translated by Leon S. Roudiez. New York, Columbia University Press, 1993, 50. Vö. még: <http://sydney.edu.au/arts/research/transnationalism/about/index.shtml>

szóból megtudhatjuk, a kötet összeállítását egy 2007-es szimpózium inspirálta, amelyre a világ minden tájáról érkeztek előadók, számos terület – a narratológia, az etnikatudomány, az angol és anglofón irodalomtudomány, a nyelvészet, a feminista és kritikai rasszelmélet, a kognitív irodalomtudomány és a kreatív írás – szakértői; olyan jelentős alakok is, mint Gerald Prince vagy James Phelan. A könyvben mindazonáltal szerepelnek olyan írások is, amelyek kiegészítik ezen szimpózium előadásait: ezek a szövegek többnyire az afroamerikai, ázsiai-amerikai, filippinó-amerikai, indiai, egyesült államokbeli latina-amerikai irodalom alkotásairól szóló elemzések, de néhányuk a kínai, francia vagy karib-szigeteki frankofon irodalom berkein belül vizsgáltnak egyes műveket – sőt, a kötet tartalmaz mozifilmek és tévésorozatok analízisét végző cikkeket is.

A szerkesztő „használati utasítás”-nak szánt bevezetőjében megállapítja, bár különböző megközelítésű tanulmányok sorakoznak a könyvben, a szerzők mindannyian fontosnak tartják, hogy elméleteiket szövegeken próbálják ki és támaszszák alá, és osztják azt a meggyőződést, hogy az ideologikus dogmatizmus erősen gátolja a narratív fikcióalkotásban és -receptióban jelentkező szabályszerűségek és mechanizmusok vizsgálatát.

Brian Richardson a *U. S. Ethnic and Postcolonial Fiction: Toward a Poetics of Collective Narratives* című munkájában a mi-elbeszéléseket és más, viszonylag szokatlanak számító hangok elemzését végzi el több regényben (Salman Rushdie: *Az éjszaka gyermekei*, Ngugi wa Thiong'o: *Egy szem búza*, Jamaica Kincaid: *A Small Place*, Nuruddin Farah: *Maps*) egy viszonylag nagy eszköztár felhasználásával, hiszen olyan eszközöket, kategóriákat mozgat meg tanulmányában mint elbeszélés, történet és cselekmény, narratív időhasználat, szereplő, „receptió és olvasó”. Célja, hogy a többes és megosztott hangok jelenlétének nagy skáláját bemutatva felfedje, milyen feszültségek húzódnak meg az egyén, a közösség és a domináns társadalom között. Ilyen új hangokat teremthet például a kevésbé hagyományos narrátori formák keresése: többek között a te(you)-elbeszélést Jamaica Kincaid *A Small Place* című regényében, amely egyszerre bír kényszerítő erővel politikai és narratológiai szempontból is; ez a már Michel Butor és Italo Calvino által is alkalmazott narrációs megoldás itt megváltozik, annyiban tudniillik, hogy a megszólított a rassz és a nemzeti szempontjából egyaránt jelölést kap. Ennél is több szerző – Indiától a Karib-tengerig, Kelet-, Nyugat- és Dél-Afrikában – használja a mi(we)-narrációt, amellyel a gyarmatosítás elleni harc kollektív jellegét akarják megteremteni – így ez a forma a posztkolonialista narratív hang megteremtésének egyik alapvető stratégiai eszközévé válik. A „mi” emellett egy olyan kommunális hang is, amely a mítoszok, legendák és a történelem hordozója, sőt, egyes afrikai törzsi nyelvben használatos a mindennapokban is; ezen kívül egyfajta transzgenerációs „mi”-ként képes a rabszolga ősök és a mai afroamerikaiak összekapcsolására is, mint például Richard Wright nem fikcionális művében, a *12 Million Black Voices*-ban. A történet és a cselekmény is gyakran módosul, kitágul a megszokotthoz képest; egy egész közösség életét mondják el, mint például Patrick Chamiseau

Texaco című műve, vagy olyan afroamerikai drámákban, amelyek képesek egy vagy több évszázadon átívelő cselekménnyel szolgálni, s úgy ráfókuszálni valamely szempontból párhuzamba állítható sorsokra (például Amiri Baraka: *Slave Ship* 1967 vagy Leslie Lee: *Colored People's Time: A History Play* 1983); vagy egy egészen extrém eset Caryl Phillips *Crossing the River* című munkája, amely nem csak hogy kétszázötven évet ölel fel, de – az afrikai diaszpóra kiterjedtségének köszönhetően – három kontinensen játszódik.

Brian Richardson áttekintésében kitér majd a történetkezdetek és -lezárások Edward Said által említett sajátosságaira is (az abszolút kezdés lehetetlennek íté-lése, *in medias res*-nyitás, a lezárás felrobbanása, befejezetlenség stb.); ismétlések, egymásra halmozott, látszólag el nem mesélt jelenetek összevisszaságával való indítás (Ngugi: *Egy szem búza*, Arundhati Roy: *Az apró dolgok istene*, Toni Morrison: *A kedves*), illetve a mágikus realizmus gyakori jelenlétére. A szereplőhasználatot tekintve – mint az voltaképpen várható is – Richardson arra mutat rá, hogy az anti- és posztkolonális szerzők igyekeznek kikezdeni a gyarmati és rasszista sztereotípiákat: Ralph Ellison *Invisible Man*-je és Tayeb Saleh *Season of Migration to the North* című regénye – noha teljesen más karakterű könyvekről van szó – azt dokumentálja, hogy a fekete szereplők személyisége nem érzékelhető vagy nem elképzelhető az őket körülvevő európai vagy amerikai fehér emberek felől. De hasonlóan sztereotipizálják az angolok az íreket, mint például George Bernard Shaw *John Bull's Other Island* című darabjában. A már említett mi-elbeszéléseknek köszönhetően is sajátosságosan alakulhat a szereplőalkotás, máshol pedig a szereplők fragmentálódnak, inkompatibilis self-ekre osztoznak szét, miközben – például Rushdie-nál – ezek az eljárások más posztmodern technikákkal is összekapcsolódnak, megjelenítik az indiai mítoszok alakjait is. Az *Éjszaka gyermekeinek* főszereplője féltudatosan (később megbízhatatlanul) kötődik a történelemhez, jelzi, hogy a fontos események mennek végbe; s miközben részben más szereplőkből tevődik össze az alakja, allegorikusan Indiát is jelenti. Mindez utalást hordoz Krishnára is, aki egyúttal Vishnu avatárja is, s ez az avatár-jelleg végigvonul a művön: teljesen különálló szereplők hasonló személyiségeket hordoznak magukban a regényben. A szerző tanulmányában ezen túl még a recepció és általában, az olvasó szerepéről is beszél: a kisebbségi és posztkolonális íróknak régen heterogén, sőt, megosztott, ellenkező állásponttal bíró közönséggel kellett számolniuk, s ez a kétféle olvasótábor közötti szakadék félreértést is okozott néha a befogadásban; nem is beszélve arról, hogy olykor a cenzúra kijátszása miatt a szövegek is kétféle – egy közvetlen és egy rejtett – üzenettel bírnak.

A *Voice* című fejezet további szövegei ugyancsak a narratív technikák és a hang működésének megértését szolgáló kísérleteknek tekinthetők; Dan Shen *Language Peculiarities and Challenges to Universal Narrative Poetics* című munkájában azt kívánja bebizonyítani, hogy az angol és a kínai igeidők nyelvészeti jelölésének különbségei miféle eltéréseket eredményeznek a hang kategóriáját illetően a narratív fikcióban; mármint hogy narratív hangot tekintve bizonyos igeidőjelek hiánya

azt eredményezi Mao Dun *The Shop of the Lin Family* és Cao Hszüe-Csin *A vörös szoba álma* című regényében, hogy az olvasónak az igeidő szempontjából kétértelmű kevert befejezett alakot is figyelembe kell vennie. A tanulmány szerzője végül hangsúlyozza, hogy a különböző kultúrák narratívái ugyan sokban hasonlítanak egymásra, mélyszerkezeti cselekménystruktúráktól kezdve a felszíni retorikai eszközökig, de egyedi jellegzetességekkel is bírhatnak, amely kihívások elé helyezi az univerzális narratív poétikát: a narratológusoknak ezért szerintem egyfelől ugyan törekedniük kell az egységes narratív poétika kidolgozásán is, másfelől azonban ajánlatos odafigyelniük a multikulturális egyediségekre is.

Gerald Prince hasonlóan nyelvi jelenségeket vizsgál a *beur* (a második generációs franciaországi emigráns, Észak-Afrikából származó frankofón) írónál, különösképpen pedig Azouz Begag *Le Gone du Chaâba* (*Shantytown Kid*) című ön-életrajzi ihletésű regényében: a sztenderd és a lyoni francia, illetve az algériai arab közötti kódváltások sokat elárulnak abból, ami a narrátor főhősben – akinek sok jellemzője voltaképpen azonos a szerzőével – végbemegy a környezetével, iskolájával, városával kapcsolatban (amúgy már a sztenderd franciát beszélő számára érthetetlen, de francia szavakat is tartalmazó cím is része ennek a nyelvi stratégiának: a Chaâba Lyon arab bevándorlók lakta, koszos, egészségtelen, erős testiesség jellemezte külvárosa amúgy, s a deviáns lét egyik heterotópiájaként jelenik meg a regényben). Az algériai származású fiatal fiú hatvanas évekbeli asszimilációs útját mutatja be a regény, amelyet egyszerre szokás multikulturális, posztkoloniális, frankofón alkotásnak, s a francia irodalomhoz tartozónak is tekinteni. Szintén érdekes az idő nyelvtani értelemben vett időkezelése, tudniillik, hogy a narráció jelen időben és *passé composé*-ban történik, mely utóbbi – az irodalmiasabb *passé simple*-lel ellentétben – a múltat a kimondás idejével köti össze, ezzel az elbeszélés pedig elkerülhetetlenül emlékezésjellegűvé és személyessé válik. A történet négy évet ölel fel, ebből két év (a konszolidáltabb lyoni lakásba való költözés előtt) kétszer akkora terjedelmű, mint a második két év, hiszen a Chaâbában töltött idő sokkal meghatározóbb jellegű a fiú számára, mint a későbbi időszak. Gerald Prince végül arra a következtetésre jut, hogy a regény nem tekinthető excentrikusnak vagy anomáliákat tartalmazónak narratológiai szempontból (nem lép át ontológiai határokat, nem mozditja el a narrátori kereteket, nincsenek benne fokalizációs érdekességek, nem regresszív vagy hurkolódó benne az időbeliség, nem fordítódik fel a kronológia, nem ellentmondásos a szereplőkezelés); ebből következik, hogy egy multikulturális vagy posztkoloniális szövegnek nem kell feltétlenül formai szempontból kísérleteznie, nem mindig jellemzője vagy integráns része a technikai innováció vagy a narratív kísérletezés – a szerző talán szeretné, ha megértenék, szeretne közelebb állni az olvasóihoz.

Robyn Warhol az igeidőcsúszások, a narrátor-címzett konfigurációk, és az időbeli szakadások tekintetében nézi végig Bharati Mukherjee *Jasmine* című regényét (*Jasmine Reconsidered: Narrative Structure and Multicultural Subjectivity*), amelyet számos kifogás ért eddig, különösen posztkoloniális perspektívából:

a kritikusok gyakran nem értik, miként lehetséges, hogy ez a mű, melyet egy alsó középosztálybeli, Indiából származó író jelentetett meg, egy olyan alkotás, amely (az Edward Said-i értelemben) orientalizálja és sztereotipizálja egy vidéki, indiai nő tapasztalatait, ezáltal megszilárdítva a nyugati előítéleteket és dicsőítve az egyesült államokbeli nők pozícióját. A mű narrátor-főszereplője, Jasmine (vagy másképp: Jyoti, Jase, Jane) nem integer szubjektumként nyilatkozik meg, neveit és identitásait állandóan változtatja férjeinek és nemzetiségeinek változása szerint. Ráadásul, szemben Jane Eyre-rel, aki monokulturális szubjektum, és akinek mint narrátornak az értékrendje össze van hangolva a narráció címzettjével (narratee), itt más a helyzet. A multikulturális szubjektumnak tekinthető Jasmine teljesen másnak mutatkozik, mint a regény világának középosztálybeli amerikai szereplői, illetve a címzett (vagy másképp, az implicit olvasó), akit szintén csak ehhez a világhoz tartozóként identifikálhatunk, s aki szinte semmit nem tud Indiáról, ezért egyrészt mindent elmagyaráz a narrátor neki (bemutatja neki a szokásokat, hagyományokat), másrészt minden valószínűség szerint nem is értheti a főhősnő földrajzi és kulturális értelemben vegyesnek mutatózó tapasztalatait. Ráadásul míg Jane Eyre énje szétválasztható egy tapasztaló és egy ennél sokkal idősebb, érett tudással rendelkező elbeszélő énrre, addig a jelen idejű narrációjú Mukherjee-regényben Jasmine egyszerre tapasztal és beszéli el élményeit. Szemben a XIX. századi angol Brontë-művel, ez nem fejlődési/nevelődési regény, hanem éppen a *Bildungsroman* kritikája – egy új, annál nyitottabb végű, feminocentrikus fikció (Jane Eyre és társai a történet végére stabil identitásra tesznek szert, ezt Jasmine soha nem teszi meg). Egyszóval a tanulmány szerzője úgy látja, hogy a posztkolonialista másodhullámos posztfeministák ugyan joggal lehetnek elégedetlenek a vidéki indiai nőnek a regényben megrajzolt, karikatúraszerű képével, azzal a feledékenységgel, amelyet a kollektív cselekvés lehetősége iránt tanúsít, és azzal az függőséggel, amelyet a hősnő heteroszexuális románcai idején kialakít az általa szeretett férfiakkal, s amely identitáscsúszásait is irányítja; ámde Mukherjee stratégiája egy multikulturális hősnő megalkotására utat nyithat egy olyan fikcionális szubjektivitás irányába, amely szakít a nyugati individualista énnel.

James Phelan a „bevezetést” (initiation) mint narratológiai eszközt vizsgálja (azaz a bevezető retorikai ide-oda mozgásokat szerző, narrátor és befogadók között), illetve a „kilövéseket” (launch), az elbeszélésbeli ugrást az általános instabilitás létrejötte esetén. Szerinte Zora Neale Hurston *Their Eyes Were Watching God* című művének megnyitásában ilyen a szerzői narrátor szerepeltetése, amely aztán összehangolódik az olvasó érdeklődésével a két szereplő, Janie és Phobey iránt, és az egész elbeszélői szituációval. Egyes dialógusoknál Phelan szerint kollektív hangú, mégis monologikus diskurzusblokkokat találunk, negatív etikai ítéletalkotással, s ez vetélkedik az olvasóban az egyik szereplő pozitív ítéleteivel.

A könyvben nem csak irodalmi szövegek elemzéseivel találkozhatunk, a televíziós narratív műfajok elemzése is helyet kap; nevezetesen Hillary Dannenberg

tanulmányában, aki dokumentumfilmekben, sitcom-okban és vígjátékokban gondolja át fekete és ázsiai britek identitástanulmányait, amelyek eltérőnek mutatkoznak a tisztán brit identitásokhoz képest.

A második nagyfejezet (*Érzelem*) középpontjában az a kérdés áll, hogy a szerkezeti sajátosságok és narratív technikák miként játszhatnak szerepet a narrátorok és a szereplők érzelmeiről való meggyőzésben, illetve a befogadói érzelmek kiváltásában. Sue J. Kim arról szeretne meggyőzni, hogy Maxine Hong Kingstone regénye, a *The Woman Warrior* azoknak az egymást követő érzelmeknek a sorát próbálja megragadni, amely bevezetheti az olvasót az ázsiai-amerikai tapasztalatba, továbbá pedig emlékezteti őket arra a kritikus távolságtartásra, amely a szerző, illetve narrátora és szereplői között fennáll.

Narayan *The Guide* című regényével kapcsolatban Lalita Pandit Hogan úgy érvel, hogy a sablonosabb posztkoloniális olvasatok általában valamilyen posztkoloniális nyelvhasználatot feltételeznek a szerző részéről. Narayan például „szinkretista” módon ír, számos narratív konvenciót követve: más indiai írókhoz hasonlóan a *The Guide*-ban egyszerre folyamidegy nyugati esztétikai mintákhoz és narratív trópusokhoz, illetve a szakszkit, tamil és arab-perzsa hagyományokhoz, amely integratív modell – mintegy a posztkoloniális kritika részeként – beindítja az érzelmi memóriát is.

Patrick Colm Hogan az érzelem, az elbeszélés és a metafora közötti kapcsolatokra világít rá az indiai moziiról szóló tanulmányában (*The Narrativization of National Metaphors in Indian Cinema*) a nacionalista gondolat beiródását, megkonstruálódását nézi „családi” metaforák (rokonság, házasság, otthon) révén.

A kognitív szemlélet és a neurobiológia eredményeit használja fel Arturo J. Aldama annak elemzésére, hogy miként reagál a közönség a *Children of Men* című mexikói filmben bemutatott kínzásokra, kegyetlenkedésekre (rendező: Alfonso Cuarón, 2006). A menekülttáborok hangulata – másfajta utalásokkal egyetemben – a futurisztikusnak bemutatott Angliában a nézőkre erős kognitív és emotív hatást tesz a nézőre például azzal, hogy a bagdadi Abu Ghraib börtön, Guantánamo, a náci koncentrációs táborok, Ruanda, Albánia és a latin-amerikai halálosztagok képét idézi fel – a közönség pedig, miközben egy, a közeljövőben játszódó antiutópiát néz valójában, reagál saját korának realitására (az amerikaiak társadalmi érzéketlensége, az európaiak bevándorlóellenessége), s a jelenkori politikai elnyomórendszerek nyomasztó valóságára is. A szerző egy kísérletet hajt végre: kérdése egyetemi diákjaihoz az, hogy miként hatnak a látott kegyetlen jelenetek rájuk érzelmileg, s következménnyel van-e mindez a bennük élő ideológiai-politikai meggyőződésekre, pozíciókra; hogy befolyással van-e a film által kiváltott érzelmi hatás a Susan L. Feagin által „kognitív tárnak” nevezett együttesre, azaz valaki hitére, meggyőződéseire, beivódott gondolataira, vagy megint másképp, pszicho-logikai állapotára és feltételrendszerére. Következtetése szerint Cuarón

filmjének jól érzékelhető politikai hatása van, képes a menekült, illetve a bevándorlók mint másíkok elleni fasisztoid paranoia csillapítására.

A harmadik nagyfejezet, amely az *Összehasonlítások és kontrasztok* (*Comparisons and Contrasts*) címet viseli, narratív világokat vet össze különböző szempontok alapján.

Ilyen például az az eset is, amikor a populáris regiszterhez tartozó, könnyen emészthető regényben, Alisa Valdes-Rodriguez *Dirty Girls Social Club*-jában és az összetettebb, nehezen olvasható Sandra Cisneros-műben, a *Caramel*-jében Ellen McCracken a paratextusok (borító, hirdetés, fülszöveg stb.) és a hozzájuk társítható egyéb eszközök figyelembevételével nézi meg szöveg és olvasó viszonyát.

Catherine Romagnolo – többek között Julia Alvarez, Zora Neale Hurston, Toni Morrison szövegeit a középpontba helyezve – elbeszélések felütéseit nézi végig, hogy miként képesek ezek megvalósítani egy etnikai és gender-nézőpontú tapasztalat szövegbe íródását. Például Julia Alvarez *How the Garcia Girls lost Their Accents* című művében a regénykezdetben bemutatott családfa mintegy beindítja a szöveg egészének a működését.

Sue-Im Lee azt bizonyítja be *'It's Badly Done': Redefining Craft in America is in the Heart* című, az etnikai kisebbség alkotásainak művészetpolitikájára rákérdező tanulmányában, hogy Carlos Bulosan regénye – amely egy fikcionális autobiográfia egy filippinó bevándorló tollából a 30-as évek Amerikájáról – nem egy elhibázott, ügyetlenül szerkesztett mű, hibái egy ravasz szerzői fogásból következnek. Látszólagos logikátlanságai ugyanis ennek köszönhetők: egyetlen narrátor beszél el a történeteket, de pozíciói folytonosan billegnek; néha naivnak mutatkozik („tapasztaló én” – *experiencing self*; az Amerikába érkező tizenhárom éves fiú tudáshorizontjával, ahistorizmusával és nyersségével indítunk, ő tapasztalja meg az új környezetet), hol pedig komolyabb tudással és történelmi attitűddel felruházott énnel, aki utólag ezt elbeszéli, kommentálja, kontextusba helyezi (elbeszélő én – *narrating self*). Márpedig ebből a váltogatásból komoly társadalmi és politikai jellegű implikációik következnek: a fiatal gyerek tapasztalata támogatást, magyarázatot nyer, a posztkolonializmus, a neokolonializmus kontextusába emelkedik, a politikai és gazdasági vezetés korrump rendszere láthatóvá lesz – ez vezet oda, hogy felnővén a főhős lázad és Amerikába költözik. Csakhogy olykor „kilóg a lóláb”, ahol a tapasztaltabb elbeszélő én különösen, disszonáns módon fedi le a tapasztalati ént: ahol az olvasó hibásnak érzékeli a szöveget, ott valójában egy öngeneráló eszközrendszer lép működésbe, egy véletlenszerűen, randomnesszerűen, előzetes tervek nélküli szövegépítkezés megy végbe, egyfajta avantgárd vagy experimentális jelleggel – miközben a szerző alapvetően mégiscsak követi az irodalmi konvenciókat, műfajokat, formákat, és általában a kanonikus irodalmi munkákat. Ez egy olyan eljárás, amely általában is társítható az etnikai kisebbségi alkotásokhoz, állítja Lee, mert láthatóvá teszi az idealizált, túl optimistán elkép-

zelt Amerika olykor erősen művi voltát; pontosabban azt a mozaikszerű képet, amelyet a kettő együtt kiadni képes.

Két regény, egy afro-amerikai (Raph Ellison) és egy japán-amerikai szerző (John Okada) műve a tárgya Josephine Noch-Hee Park tanulmányának: ő valószínűleg nem is összehasonlíja a két szöveget, hanem az előbbit, az *Invisible Man* címűt (1952) mintegy kulcsként használja az utóbbi, a *No-No Boy* (1957) értelmezéséhez. Mindkét főszereplő esetében egy rassz alapján elkülönülő kívülállóról van szó, aki „láthatatlan emberként”, „nem-nem fiúként” van jelen az amerikai társadalomban. Senkiségük, láthatatlanságuk abból fakad, hogy a többségi társadalom nem fogadja el őket a nemzet részeként; ők pedig szubjektivitásukat illetően egyfajta ellenállási stratégiát alakítanak ki (nem szolgálni a hadseregben és felmondani a nemzethez tartozást, helyette vállalni a börtönt), amely egyrészt a cselekmény alakításában, másrészt magában a narratív formában is megmutatkozik, a határozottan nem realista, a „valószínűtlen fikcióban”, „egy üres közép-pont köré szőtt rémmesében”.

Paul Breslin pedig az *Intertextuality, Translation, and Postcolonial Misrecognition in Aimé Césaire* című tanulmányában a francia nyelven író, martinique-i író két fontos művének, az *Une Tempête*-nek és a *La Tragédie du roi Christophe*-nek fordítási lehetőségeiről ír: mivel az olvasók azokat a szövegeket kedvelik inkább, amelyek nem állnak ellen a nyelvi átültetésnek (holott a fordíthatatlanság gyakran a nagyfokú komplexitás jele), a *La Tragédie du roi Christophe*-ban elutasítják, amit a posztkoloniális eseményekkel kapcsolatban nem óhajtanak meghallani, míg az *Une Tempête*-ben azt kapják, amit várnak.

A transznacionális fordulat alá sorolható posztkoloniális és etnikai – itt lényegileg: az USA-beli etnikumokra vonatkoztatott – irodalom- (és média)értés egyik fontos dokumentuma ez a könyv, amelynek újdonsága, hogy eredetileg szövegimmanensnek tudott elméleteket is beépít módszerébe, például a narratológiáét vagy a retorikáét, miközben természetesen továbbra is nyitottnak mutatkozik a politikatudományok és a kulturális antropológia felé is. Mint ahogy a szerkesztő is elmondja bevezetőjében, a narratív technikák 1950-es évektől megfigyelhető intenzív fejlődésében jelentős szerepet vállaltak az etnikainak vagy posztkoloniálisnak tekinthető írók, akiknek alkotásai bizonyos értelemben ebből a konstrukciós stratégiai szempontból is elkülönülnek a többségi irodalmi termékektől, ezért vizsgálatuk gyümölcsöző módon egészítheti ki az egyéb, alapvetően ideológiai és szociohistorikus megközelítéseket.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- ACIMAN, ANDRÉ (Ed.): *Letters of Transit: Reflections on Exile, Identity, Language, and Loss*. New York, The New Press, 1999.
- ADELSON, LESLIE: *The Turkish Turn in Contemporary German Literature: Toward a New Critical Grammar of Migration*. New York, Palgrave Macmillan, 2005.
- AHMED, LEILA: *A Border Passage. From Cairo to America, a Woman's Journey*. New York, Farrar, 1999.
- AHMED, SARA – CASTANEDA, CLAUDIA – FORTIE, ANNE-MARIE (Eds.): *Uprootings/Re-groupings. Questions of Home and Migration*. Oxford, Berg, 2004.
- ALARCÓN, NORMA – KAPLAN, CAREN – MOALLEM, MINOO (Eds.): *Between Women and Nation: Nationalism, Transnational Feminism, and the State*. Durham, N. C. Duke UP, 1999.
- AL-BAGDADI, NADIA: Registers of Arabic Literary History. = *New Literary History* (39) 2008/3., 437–461.
- ALDAMA, FREDERICK LUIS: *Analyzing World Fiction. New Horizons in Narrative Theory*. USA, University Texas Press, 2011.
- ALTIERI, CHARLES: What Theory Can Learn from New Directions in Contemporary American Poetry. = *New Literary History* (43) 2012/1., 65–87.
- ANZALDUA, GLORIA: *Borderlands/La frontera. New Mestiza*. US, Aunt Lute Books, 1987.
- APPADURAI, ARJUN: *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996.
- APPIAH, KWAME ANTHONY: *Cosmopolitanism. Ethics in a World of Strangers*. New York, Norton, 2006.
- APTER, EMILY: *The Translation Zone. A New Comparative Literature*. Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2006.
- APTER, EMILY: *Against World Literature. On Politics of Untranslatability*. New York, Verso, 2013.
- APTER, EMILY: Untranslatables. A World System. = *New Literary History* 39.3 (2008) 581–598.
- APTER, EMILY: *Comparative Exile. Competing Margins in the History of Comparative Literature*. In: HAUN SAUSSY (Ed.): *Comparative Literature in an Age of Globalization*. Baltimore, MD, John Hopkins UP, 2006.
- ASHLEY, KATHLEEN – GILMORE, LEIGH – PETERS, GERALD (Eds.): *Autobiography and Postmodernism*. Amherst, University of Massachusetts Press, 1994.
- AYTAÇ, GÜRSEL: *Sprache als Spiegel der Kultur: Zu Emine Sevgi Özdamars Roman das Leben ist eine Karawanserei*. In: HOWARD, MARY (Ed.): *Interkulturelle Konfigura-*

- tionen: *Zur deutschsprachigen Erzählliteratur von Autoren nichtdeutscher Herkunft*. München, Iudicium, 1997.
- BACHMANN-MEDICK, DORIS: *Fort-Schritte, Gedanken-Gänge, Ab-Stürze: Bewegungshorizonte und Subjektverortung in literarischen Beispielen*. In: HALLET, WOLFGANG – NEUMANN, BIRGIT (Eds.): *Raum und Bewegung in der Literatur: Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn*. Bielefeld, Transcript, 2009.
- BAMMER, ANGELIKA (Ed.): *Displacements. Cultural Identities in Question*. Bloomington, Indiana UP, 1994.
- BAMMER, ANGELIKA (Ed.): *Displacements. Cultural Identities in Question*. Bloomington, Indiana UP, 1994.
- BASSNETT, SUSAN: *Comparative Literature. A Critical Introduction*. London. Blackwell, 1993.
- BAUMAN, ZYGMUNT: *Europe. An Unfinished Adventure*. Cambridge, Polity Press, 2004.
- BECK, ULRICH: The European Crisis in the Context of Cosmopolitization. = *New Literary History* (43) 2012/4., 641–663.
- BEMONG, NELE – TRUWANT, MIRJAM – VERMEULEN, PIETER (Eds.): *Re-Thinking Europe. Literature and (Trans)National Identity*. Amsterdam–New York, NY, 2008.
- BENVENUTI, GIULIANA – REMO, CESERANI: *La letteratura nell'età globale*. Bologna, Il Mulino, 2012.
- BERMAN, ANTOINE: *L'épreuve de l'étranger, culture et traduction dans l'Allemagne romantique*. Paris, Gallimard, 1984.
- BERMAN, JESSICA: *Modernist Commitments. Ethics, Politics, and Transnational Modernism*. New York. Columbia UP, 2011.
- BERMANN, SANDRA – WOOD, MICHAEL: *Nation, Language and the Ethics of Translation*. Princeton N. J., Princeton UP, 2005.
- BERRY, ELLEN E. – EPSTEIN, MIKHAIL N.: *Transcultural Experiments. Russian and American Models of Creative Communication*. New York, St. Martin's Press, 1999.
- BIEGER, LAURA – Saldívar, RAMÓN – VOELZ, JOHANNES (Eds.): *The Imaginary and Its Worlds. American Studies After the Transnational Turn*. Hanover, Dartmouth College Press/University Press of New England, 2013.
- BIEGER, LAURA: No Place Like Home; or, Dwelling in Narrative. = *New Literary History* (46) 2015/1., 17–39.
- BLEICH, DAVID: Globalization, Translation, and the University Tradition. = *New Literary History* (39) 2008/3., 497–517.
- BOELHOWER, WILLIAM Q.: The Immigrant Novel as Genre. = *MELUS* (8) 1981/1., 3–13.
- BOELHOWER, WILLIAM Q.: The Brave New World of Immigrant Autobiography. = *MELUS* (9) 1982/2., 5–23.
- BOLDRINI, LUCIA: Összehasonlító irodalomtudomány a XXI. Században Európából és az Egyesült Királyságból nézve. = *Helikon* (60) 2014/4., 517–527.
- BÖHME, GERNOT: *Die Stimme im leiblichen Raum*. In: KOLESCH, DORIS – PINTO, VITO – SCHRODL, JENNY (Eds.): *Stimm-Welten: Philosophische, medientheoretische und ästhetische Perspektiven*. Bielefeld, Transcript, 2009.

- BRANDT, BETTINA: *Schnitt durchs Auge. Surrealistische Bilder bei Yoko Tawada, Emine Sevgi Özdamar Und Herta Müller*. In: ARNOLD, HEINZ-LUDWIG (Hrsg. von): *Literatur und Migration. Text + Kritik. Sonderband. IX/* 2006. München, Kartoniert, 2006.
- BREGER, CLAUDIA: *An Aesthetics of Narrative Performance. Transnational Theater, Literature and Film in Contemporary Germany*. Columbus, OH, Ohio State University Press, 2012.
- BRENNAN, TIMOTHY: The Cuts of Language: The East/West of North/South. = *Public Culture* (13) 2001/1., 39–63.
- BRENNER, RACHEL FELDHAJ: *Inextricably Bonded. Israeli Arab and Jewish Writers Re-Visioning Culture*. Madison, University of Wisconsin Press, 2003.
- BRETTEL, CAROLINE B.: Anthropology, Migration, and Comparative Consciousness. = *New Literary History* (40) 2009/3., 649–671.
- BRICKELL, KATHERINE – DATTA, AYONA (Eds.): *Translocal Geographies. Spaces, Places, Connections*. Farnham, Ashgate, 2011.
- BROWN, J. DILLON: Exile and Cunning. The Tactical Difficulties of George Lamming. = *Contemporary Literature* (47) 2006/4., 669–694.
- BRÜCK, SANDRA – DURCZAK, JERZY: *Selves Between Cultures. Contemporary American Bicultural Autobiography*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej W Lublinie, 1994.
- BUDICK, SNFORD – ISER, WOLFGANG (Eds.): *The Translatability of Cultures*. Stanford, Stanford University Press, 1996.
- CASANOVA, PASCALE: *La République mondiale des Lettres*. Paris, Seuil, 1999.
- CASTILLO, DEBRA A. – CÓRDOBA, MARIA SOCORRO TABUENCA: *Border Women. Writing from La Frontera*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 2002.
- CHAKRABARTY, DIPESH: Postcolonial Studies and the Challenge of Climate Change. = *New Literary History* (43) 2012/1., 1–18.
- CHAMBERS, IAIN: *Migrancy, Culture, Identity*. London, Routledge, 1994.
- CHAMBERS, IAIN: Kivándorlás, kultúra, identitás. Ford. Marno Dávid. = *Helikon* (48) 2002/4., 433–474.
- CHEAH, PHENG: The Material World of Comparison. = *New Literary History* (40) 2009/3., 523–545.
- CHOW, REY: *Writing Diaspora. Tactics of Intervention in Contemporary Cultural Studies*. Bloomington, Indiana UP, 1993.
- CHOW, REY: The Old/New Question of Comparison in Literary Studies: A Post-European Perspective. = *ELH* (71) 2004/2., 289–311.
- CHOW, REY: Translator, Traitor; Translator, Mourner (or, Dreaming of Intercultural Equivalence). = *New Literary History* (39) 2008/3., 565–580.
- COHEN, MARGARET – DEVER, CAROLYN: *The Literary Channel. The Inter-National Invention of the Novel*. Princeton, Princeton UP, 2002.
- COLMER, ROSEMARY: „This is a pen.” Writing in Maps. In: WRIGHT, DEREK (Ed.): *Emerging Perspectives on Nuruddin Farah*. Trenton-Asmara, Africa World Press, 2002.

- CONNELL, LIAM – MARSH, NICKY (Eds.): *Literature and Globalization. A Reader*. London–New York, Routledge, 2011.
- CORNIS-POPE, MARCEL – NEUBAUER, JOHN (Eds.): *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries (1–3)*. Amsterdam. John Benjamins Publishing, 2004.
- CSÚRI KÁROLY – MIHÁLY CSILLA – SZABÓ JUDIT (Szerk.): *Határátlépések*. Budapest, Gondolat, 2009.
- DAMOSCH, DAVID: *What is World Literature?* Princeton N. J., Princeton UP, 2003.
- DAMOSCH, DAVID: Toward a History of World Literature. = *New Literary History* (39) 2008/3., 481–495.
- DAVIES, CAROL BOYCE: *Black Women, Writing and Identity. Migrations of the Subject*. London, Routledge, 1994.
- DAWSON, BRENT: Making Sense of the World. Allegory, Globalization, and the Faerie Queene. = *New Literary History* (46) 2015/1., 165–186.
- DE COURTIVRON, ISABELLE: Introduction. In: ISABELLE DE COURTIVRON (Ed.): *Lives in Translation: Bilingual Writers on Identity and Creativity*. Basing stoke. Palgrave Macmillan, 2003.
- DERRIDA, JACQUES: *The Other Heading: Reflections on Today's Europe*. Bloomington, Indiana UP, 1992.
- D'HAEN, THEO: *The Routledge Concise History of World Literature*. London – New York, Routledge, 2012.
- D'HAEN, THEO – DAMOSCH, DAVID – KADIR, DJELAL (Eds.): *The Routledge Companion to World Literature*. Abingdon–New York, Routledge, 2012.
- DHARWADKER, VINAY (Ed.): *Cosmopolitan Geographies. New Locations in Culture and Literature*. New York, Routledge, 2001.
- DIMOCK, WAI CHE: The Egyptian Pronoun. Lyric, Novel, the Book of the Dead. = *New Literary History* (39) 2008/3., 619–643.
- DOYLE, LAURA – WINKIEL, LAURA (Eds.): *Geomodernisms. Race, Modernism, Modernity*. Bloomington, Indiana University Press, 2005.
- EAKIN, PAUL JOHN (Ed.): *American Autobiography: Retrospect and Prospec*. University of Wisconsin Press, Madison, 1991.
- ECKERMANNN, [JOHANN PETER]: *Beszélgetések Goethével*. Ford. Győrffy Miklós. Budapest, Európa, 1989.
- EDWARDS, BRENT HAYES: *The Practices of Diaspora. Literature, Translation, and the Rise of Black Internationalism*. Cambridge, Massachusetts – London, England, Harvard UP, 2003.
- EDWARDS, BRIAN T. – GAONKAR, DILIP PARAMESHWAR (Eds.): *Globalizing American Studies*. Chicago – London, University of Chicago Press, 2010.
- ELIAS, AMY J.: Interactive Cosmopolitanism and Collaborative Technologies. New Foundations for Global Literary History. = *New Literary History* (39) 2008/3., 705–725.

- ELIÁŠOVÁ, VĚRA: A Cab of Her Own. Immigration and Mobility in Iva Pekárková's „Gimme the Money”. = *Contemporary Literature* (47) 2006/4., 636–668.
- ENGLISH, JAMES F. (Ed.): *A Concise Companion to Contemporary British Fiction*. Oxford, Blackwell, 2006.
- EVEN-ZOHAR, ITAMAR: The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem. (Trans. Pascale-Anne Brault and Michael Naas.) = *Poetics Today* (11) 1990/1., 45–51.
- FACHINGER, PETRA: Lost in Nostalgia. The Autobiographies of Eva Hoffman and Richard Rodriguez. = *MELUS* (26) 2001/2.
- FALLON, ANN MARIE: *Global Cruise. Comparative Literature, Postcolonial Theory and Transnational Aesthetics*. USA, Portland State University, Ashgate, 2011.
- FERGUSON, FRANCES: Planetary Literary History. The Place of the Text. = *New Literary History* (39) 2008/3., 657–684.
- FLUCK, WINFRIED – PEASE, DONALD E. – ROWE, JOHN CARLOS (Eds.): *Re-Framing the Transnational Turn in American Studies*. Hanover, Dartmouth College Press, 2011.
- FREUD, SIGMUND: *A kísérteties*. (Ford. Bókay Antal – Erős Ferenc.) In: ERŐS FERENC (Sor. szerk.): *Sigmund Freud Művei*. IX. *Művészeti írások*. Budapest, Filum, 2001.
- FRIDMAN, SUSAN STANFORD: *Mappings. Feminism and the Cultural Geographies of Encounter*. Princeton, Princeton UP, 1998.
- FRIDMAN, SUSAN STANFORD: Modernism in a Transnational Landscape. Spatial Poetics, Postcolonialism, and Gender in Césaire's Cahier/Notebook and Cha's Dictée. = *Paideuma* (32) 2003/1., 39–74.
- FRIDMAN, SUSAN STANFORD: Bodies on the Move. A Poetics of Home and Diaspora. = *Tulsa Studies in Women's Literature* (23) 2004/2., 189–212.
- FRIDMAN, SUSAN STANFORD: *Migrations, Diasporas, and Borders*. In: NICHOLLS, DAVID (Ed.): *Introduction to Scholarship in Modern Languages and Literatures*. New York, MLA, 2006.
- FURST, LILIAN R.: Memory's Fragile Power in Kazuo Ishiguro's „Remains of the Day” and W. G. Sebald's „Max Ferber”. = *Contemporary Literature* (48) 2007/4., 530–553.
- GAONKAR, EDWARDS: *Globalizing American Studies*. Chicago, University of Chicago Press, 2010.
- GEORGE, ROSEMARY MARANGOLY: Traveling Linght. Of Immigration, Invisible Suitcases, and Gunny Sacks. = *Differences* (4) 1992/2., 72–99.
- GERSTENBERGER, KATHARINA – HERMINGHOUSE, PATRICIA (Eds.): *German Literature in a New Century. Trends, Traditions, Transitions, Transformations*. New York, Berghahn, 2008.
- GHAUSSY, SOHELIA: Das Vaterland verlassen. Nomadic Language and „Feminine Writing” in Emine Sevgi Özdamar's *Das Leben ist eine Karawanserei*. = *German Quarterly* (72) 1999/1., 1–16.
- GILES, PAUL: *Transnationalism in Practice. Essays on American Studies, Literature and Religion*. UK, Edinburgh University Press, 2010.

- GILES, PAUL: *Global Remapping of American Literature*. Princeton – Oxford, Princeton UP, 2011.
- GILLESPIE, GERALD: *By Way of Comparison: Reflections on the Theory and Practice of Comparative Literature*. Paris, Honoré Champion, 2004.
- GILROY, PAUL: *After Empire. Melancholia or Convivial Culture?* London, Routledge, 2004.
- GIKANDI, SIMON: Globalization and the Claims of Postcoloniality. = *South Atlantic Quarterly* (100) 2001, 627–658.
- CLINGMAN, STEPHEN: *The grammar of identity. Transnational Fiction and the Nature of the Boundary*. Oxford – New York, Oxford UP, 2009.
- GOCKEDE, REGINA – ALEXANDRA KARENTZOS (Eds.): *Der Orient, die Fremde. Positionen zeitgenössischer Kunst und Literatur*. Bielefeld, Transcript, 2006.
- GREEN, ROLAND: Not Works but Networks. Colonial Worlds in Comparative Literature. In: SAUSSY, HAUN (Ed.): *Comparative Literature in the Age of Globalization*. Baltimore, John Hopkins UP, 2006.
- GREENBLATT, STEPHEN (Ed.): *Cultural Mobility. A Manifesto*. UK, Cambridge UP, 2010.
- GREWAL, Inderpal – KAPLAN, CAREN (Eds.): *Scattered Hegemonies. Postmodernity and Transnational Feminist Practices*. Minneapolis, University of Minnesota P, 1994.
- GUMBRECHT, HANS ULRICH: Shall We Continue to Write Histories of Literature? = *New Literary History* (39) 2008/3., 519–532.
- GYIMESI TÍMEA: *Szökevszonalak. Diagrammatikus olvasatok Deleuze nyomán*. Budapest, Kijarat, 2008.
- HALLET, WOLFGANG – NEUMANN, BIRGIT (Eds.): *Raum und Bewegung in der Literatur. Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn*. Bielefeld, Transcript, 2009.
- HANDLER, RICHARD: The Uses of Incommensurability in Anthropology. = *New Literary History* (40) 2009/3., 627–647.
- HARGREAVES, ALEC G. – FORSDICK, CHARLES – MURPHY, DAVID (Eds.): *Transnational French Studies. Postcolonialism and Litterature-monde*. Liverpool, Liverpool University Press, 2010.
- HARDT, MICHAEL – NEGRI, ANTONIO (Eds.): *Empire*. Cambridge, MA, Harvard UP, 2000.
- HART, MATTHEW: *Nations of Nothing but Poetry. Modernism, Transnationalism, and Synthetic Vernacular Writing*. Oxford, Oxford UP, 2010.
- HASSAN, WAÏL S.: World Literature in the Age of Globalization: Reflections on an Anthology. = *College English*, 63.1, 2000, 38–47.
- HAYOT, ERIC: Immigrating Fictions. Unfailing Mediation in Dictée and Becoming Madame Mao. = *Contemporary Literature* (47) 2006/4., 601–635.
- HERR, RANJOO SEDOU: Reclaiming Third World Feminism. Why Transnational Feminism Needs Third World Feminism. = *Meridians: Feminism, Race, Transnationalism* (12) 2014/1., 1–30.
- HICKS, EMILY D.: *Border writing. The Multidimensional text*. Minneapolis, U of Minnesota P, 1991.

- HITCHCOCK, PETER: *The Long Space. Transnationalism and Postcolonial Form*. Stanford, CA., Standford UP, 2010.
- HITES SÁNDOR: Komparatiztika és emigráció. = *Helikon* (60) 2014/4., 560–576.
- HOFFMAN, EVA: The New Nomads. In: ACIMAN, ANDRÉ (Ed.): *Letters of Transit: Reflections on Exile, Identity, Language, and Loss*. New York, The New Press, 1999.
- HORVÁTH GYÖRGYI: *Utazó elméletek. Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban*. Budapest, Balassi Kiadó, 2014.
- HUYSEN, ANDREAS: Diaspora and Nation. Migration Into Other Pasts. = *New German Critique* (88) 2003, 147–164.
- HUYSEN, ANDREAS: Geographies of Modernism in a Globalizing World. = *New German Critique* (100) 2007, 189–207.
- JAMESON, FREDRIC: Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism. = *Social Text* (15) 1986, 65–88.
- JAMESON, FREDERIC: New Literary History after the End of the New. = *New Literary History* (39) 2008/3., 375–387.
- JAY, PAUL: *Global Matters. The Transnational Turn in Literary Studies*. Ithaca-London, Cornell University Press, 2010.
- KANG, LAURA HYUN YI: *Compositional Subjects. Enfiguring Asian/American Women*. Durham, NC, Duke UP, 2002.
- KARNI, REBECCA: Made in Translation. Language, „Japaneseness”, „Englishness”, and „Global Culture” in Ishiguro. = *Comparative Literature Studies* (52) 2015/2., 318–348.
- KHADER, JAMIL: *Cartographies of Transnationalism in Postcolonial. Feminism. Geography, Culture, Identity, Politics*. Lanham Md., Lexington Books, 2013.
- KRAUSS, ANDREA: Talisman – „Tawadische Sprachtheorie”. In: BLIOUMI, AGLAIA (Hrsg. von) *Migration und Interkulturalität in neueren literarischen Texten*. München, Iudicium, 2002, 55–77.
- LAYOUN, MARY N.: Endings and Beginnings. Reimagining the Tasks and Spaces of Comparison. = *New Literary History* (40) 2009/3., 583–607.
- LE BRIS, MICHEL – ROUAUD, JEAN (Dir.): *Pour une littérature-monde en français*. Paris, Gallimard, 2007.
- LIONNET, FRANÇOISE: *Autobiographical Voices. Race, Gender, Self-Portraiture*. Cornell University Press, Ithaca, 1989.
- LITTLER, MARGARET: *Cultural Memory and Identity Formation*. In: TABERNER, STUART (Ed.): *Contemporary German Fiction. Writing in the Berlin Republic*. New York, Cambridge UP, 2007, 177–95.
- LOOMBA, ANIA: Race and the Possibilities of Comparative Critique. = *New Literary History* (40) 2009/3., 501–522.
- MABANCKOU, ALAIN: *Le chant de l'oiseau migrateur*. In: LE BRIS, MICHEL – ROUAUD, JEAN (Dir.): *Pour une littérature-monde en français*. Paris, Gallimard, 2007.
- MANI, VENKAT B.: *Cosmopolitical Claims. Turkish-German Literatures from Nadolny to Pamuk*. Iowa City, University of Iowa Press, 2007.

- MARCUS, SHARON: Same Difference? Transnationalism, Comparative Literature, and Victorian Studies. = *Victorian Studies* 45.4 (2003) 677–686.
- MARDOROSSIAN, CARINE M.: From Literature of Exile to Migrant Literature. = *Modern Language Studies* 32.3 (2003) 15–33.
- MCCULLOH, MARK – SCOTT, DENHAM (Eds.): *W. G. Sebald. History – Memory – Trauma. Interdisciplinary German Cultural Studies* 1. Berlin, De Gruyter, 2006.
- MCDONALD, PETER D.: Ideas of the Book and Histories of Literature: After Theory? = *PMLA* (121) 2006, 214–228.
- MENGOZZI, CHIARA: *Narrazioni contese. Vent'anni di scritture italiane della migrazione*. Roma, Carocci, 2013.
- MICHAEL, JOHN: Transnational American Studies or, Tainted Love. = *New Literary History* (42) 2011/3., 409–417.
- MINER, EARL: *Comparative Poetics. An Intercultural Essay on Theories of Literature*. Princeton N. J., Princeton UP, 1990.
- MINNAARD, LIESBETH: *Mein Istanbul, mein Berlin. Emine Sevgi Özdamar's Literary Re-negotiations of Turkish-German Division*. In: GOCKEDE, REGINA – KARENTZOS, ALEXANDRA (Eds.): *Der Orient, die Fremde. Positionen zeitgenössischer Kunst und Literatur*. Bielefeld, Transcript, 2006.
- MIYOSHI, MASAO: A Borderless World? From Colonialism to Transnationalism and the Decline of the Nation-State. = *Critical Inquiry* (19) 1993/4., 726–751.
- MOHANTY, CHANDRA TALPADE: Under Western Eyes. Feminism Scholarship and Colonial Discourses. = *boundary 2* (12) 1984/3., 333–358.
- MORETTI, FRANCO: Conjectures on World Literature. = PENDERGAST, CHRISTOPHER (Ed.): *Debating World Literature*. London, Verso, 2004.
- MORETTI, FRANCO: *Graphs, Maps, Trees. Abstract Models for a Literary History*. London, Verso, 2005.
- MUKHERJEE, BHARATI: Immigrant Writing. Changing the Contours of a National Literature. = *American Literary History* (23) 2011/3., 680–698.
- NEUBAUER, JOHN – TÖRÖK, ZSUZSANNA BORBÁLA (Eds.): *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium*. Berlin, De Gruyter, 2009.
- NEUBAUER, JOHN: A globalizáció otthon és a szomszédoknál kezdődik. Megjegyzések a Közép-kelet európai irodalmi kultúrák története című munkához. = *Helikon* (60) 2014/4., 528–540.
- O'BRIEN, SUSIE: Serving a New World Order: Postcolonial Politics in Kazuo Ishiguro's *The Remains of the Day*. = *Modern Fiction Studies* (42) 1996/4., 787–806.
- OLANIYAN, TEJUMOLA: *Scars of Conquest / Masks of Resistance. The Invention of Cultural Identities in African, African-American, and Caribbean Drama*. Oxford, Oxford University Press, 1995.
- OWEN, STEVEN: What is World Poetry? = *New Republic* 1990, Nov. 19., 28–32.
- PARKER, ADELE – YOUNG, STEPHANIE: *Transnationalism and Resistance. Experience and Experiment in Women's Writing*. Amsterdam, Rodopi B. V., 2013.

- PATAKI HANNA TINA: Az önéletrajzi megnyilatkozások kortárs formái – Bevándorlók önéletírása. Wladimir Kaminer és Maxine Hong Kingston műveinek elemzése. = *Jelenkor* (54) 2011/3., 278–287.
- PATTERSON, ANITA: *Race, American Literature and Transnational Modernisms*. Cambridge, Cambridge UP, 2008.
- PEASE, DONALD E.: The Imaginary and the Second Narrative. Reading as Transfer. In: BIEGER, LAURA – SALDÍVAR, RAMÓN – VOELZ, JOHANNES (Eds.): *The Imaginary and Its Worlds. American Studies After the Transnational Turn*. Hanover, Dartmouth College Press/University Press of New England, 2013.
- PEDWELL, CAROLYN: *Affective Relations. The Transnational Politics of Emphaty*. London, Palgrave Macmillan, 2014.
- PENDERGAST, CHRISTOPHER (Ed.): *Debating World Literature*. London, Verso, 2004.
- PERLOFF, MARJORIE: *Unoriginal Genius. Poetry by Other Means in the New Century*. Chicago, University of Chicago Press, 2010.
- PETTERSON, ANDERS: Transcultural Literary History. Beyond Constructing Nations of World Literature. = *New Literary History* (39) 2008, 463–479.
- PHELAN, JAMES: *Voice, Politics, and Judgments in Their Eyes Were Watching God: The Initiation, the Launch, and the Debate about the Narration*. In: ALDAMA, FREDERICK LUIS (Ed.): *Analyzing World Fiction. New Horizons in narrative Theory*. USA, University Texas Press, 2011.
- PIZER, JOHN: The Continuation of Countermemory: Emine Sevgi Özdamar's *Seltsame Sterne starren zur Erde*. In: GERSTENBERGER, KATHARINA – HERMINGHOUSE, PATRICIA (Ed.): *German Literature in a New Century. Trends, Traditions, Transitions, Transformations*. New York, Berghahn, 2008.
- PIZER, JOHN: *Johann Wolfgang von Goethe: Origins and Relevance of Weltliteratur*. In: D'HAEN, THEO – DAMROSCH, DAVID – KADIR, DJELAL (Eds.): *The Routledge Companion to World Literature*. Abingdon – New York, Routledge, 2012.
- POSTER, MARC: Global Media and Culture. = *New Literary History* (39) 2008/3., 685–703.
- PRADEAU, CHRISTOPHE – SAMOYAU, TIPHAINE (Eds.): *Où est la littérature mondiale?* Paris, Presses Universitaires de Vincennes, 2005.
- PRINCE, GERALD: *Reading Narratologically. Azouz Begag's Le Gone du Chaâba*. In: ALDAMA, FREDERICK LUIS (Ed.): *Analyzing World Fiction. New Horizons in narrative Theory*. USA, University Texas Press, 2011.
- PROCTOR, JAMES: *New Ethnicities, the Novel, and the Burdens of Representation*. In: ENGLISH, JAMES F. (Ed.): *A Concise Companion to Contemporary British Fiction*. Oxford, Blackwell, 2006.
- RAMAZANI, JAHAN: *A Transnational Poetics*. Chicago, University of Chicago Press, 2009.
- RIGNEY, ANN: Transforming Memory and the European Project. = *New Literary History* (43) 2012/4., 607–628.

- RICHARDSON, BRIAN: *U. S. Ethnic and Postcolonial Fiction: Toward a Poetics of Collective Narratives*. In: ALDAMA, FREDERICK LUIS (Ed.): *Analyzing World Fiction. New Horizons in narrative Theory*. USA, University Texas Press, 2011.
- RITIVOI, ANDREA DECIU: *Yesterday's Self. Nostalgia and the Immigrant Identity*. Lanham, Rowman, 2002.
- ROBBINS, BRUCE: Chomsky's Golden Rule: Comparison and Cosmopolitanism. = *New Literary History* (40) 2009/3., 547–565.
- ROMAN-ODIO, CLARA –SIERRA, MARTA (Eds.): *Transnational Borderlands in Women's Global Networks. The Making of Cultural Resistance*. USA, Palgrave Macmillan, 2011.
- ROMAGNOLO, CATHERINE: *Initiating Dialogue: Narrative Beginnings in Multicultural Narratives*. In: ALDAMA, FREDERICK LUIS (Ed.): *Analyzing World Fiction. New Horizons in narrative Theory*. USA, University Texas Press, 2011.
- RUSHDIE, SALMAN: *Imaginary Homelands. Essays and Criticism, 1981–1991*. London, Granta Books, Penguin Books, 1991.
- RUSHDIE, SALMAN: Elképzelt szülőföldek. Ford. Bényei Tamás. = *Pompeji* 1996/ 3–4., 20–31.
- SAID, EDWARD: *Reflections on Exile and Other Essays*. Cambridge, MA, Harvard UP, 2000.
- SASSEN, SASKIA: *Globalization and Its Discontents. Essays on the new mobility of people and money*. New York, New Press, 1998.
- SAUSSY, HAUN (Ed.): *Comparative Literature in the Age of Globalization*. Baltimore, John Hopkins UP, 2006.
- SAUSSY, HAUN: *Exquisite Cadavers Stitched from Fresh Nightmares. Of Memes, Hives, and Selfish Genes*. In: SAUSSY, HAUN (Ed.): *Comparative Literature in the Age of Globalization*. Baltimore, John Hopkins UP, 2006.
- SEYHAN, AZADE: *Writing Outside the Nation*. Princeton, N. J., Princeton UP, 2001.
- SINOPOLI, FRANCA: Dall'universalismo letterario alle forme attuali della mondialità letteraria. In: GNISCI, A. – SINOPOLI, F. – MOLL, N. (Eds.): *La letteratura del mondo nel XXI secolo*. Milano, Bruno Mondadori, 2010.
- SISKIND, MARIANO: *Cosmopolitan Desires. Global Modernity and World Literature in Latin America*. Cambridge, MA, Harvard UP, 2014.
- SOLLORS, WERNER (Ed.): *Multi-Lingual America. Transnationalism, Ethnicity, and the Language of American Literature*. New York, New York UP, 1998.
- SOLMS, MARK: Freud Returns. = *Scientific American* 2004. May 4., 82–88.
- SPIVAK, GAYATRI CHAKRAVORTY: *Scattered Speculations on the Question of Culture Studies* = SPIVAK, GAYATRI CHAKRAVORTY: *Outside in the Teaching Machine*. New York, Routledge, 1993.
- SPIVAK, GAYATRI CHAKRAVORTY: *Death of Discipline*. New York, Columbia UP, 2003.
- SPIVAK, GAYATRI CHAKRAVORTY: Translation as Culture. In: ST-PIERRE, PAUL – KAR, PRAFULLA C. (Eds.): *Translation – Reflections, Refractions, Transformations*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2007.

- SPIVAK, GAYATRI CHAKRAVORTY: Rethinking Comparativism. = *New Literary History* (40) 2009/3., 609–626.
- STAM, ROBERT – SHOHAT, ELLA: Transnationalizing Comparison. The Uses and Abuses of Cross-Cultural Analogy. = *New Literary History* (40) 2009/3., 473–499.
- STANLEY, MAUREEN TOBIN – ZINN, GESA (Eds.): *Female Exiles in Twentieth and Twenty-First Century Europe*. New York, Palgrave Macmillan, 2007.
- STOCK, BRIAN: Toward Interpretive Pluralism. = *New Literary History* (39) 2008/3., 389–413.
- ST-PIERRE, PAUL – KAR, PRAFULLA C. (Eds.): *Translation – Reflections, Refractions, Transformations*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2007.
- STRICH, FRITZ: *Goethe und die Weltliteratur*. Francke, Bern, 1946.
- SU, JOHN J.: Refiguring National Character: The Remains of the British Estate Novel. = *Modern Fiction Studies* (48) 2002, 552–80.
- SUAREZ-OROZCO, MARCELO – SUAREZ-OROZCO, CAROLA: *Interdisciplinary Perspectives on the New Immigration (6 vols.)*. London, Routledge, 2001–2005.
- SUAREZ-OROZCO, MARCELO – SUAREZ-OROZCO, CAROLA (Eds.): *The New Immigration. An Interdisciplinary Reader*. London, Routledge, 2005.
- SZÁVAI JÁNOS: Kihívások és válaszok – a francia komparatiztika jelene. = *Helikon* (60) 2014/4., 593–600.
- T. SZABÓ LEVENTE: A komparatiztika többnyelvűség-kutatásai és az Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok többnyelvűségének korszerűsége. = *Helikon* (60) 2014/4., 541–559.
- TABERNER, STUART (Ed.): *Contemporary German Fiction. Writing in the Berlin Republic*. New York, Cambridge UP, 2007.
- TAMBIAH, STANLEY J.: Transnational Movements, Diaspora, and Multiple Modernities. = *Deadalus* (129) 2000/1., 163–194.
- TANOUKHI, NIRVANA: The Scale of World Literature. = *New Literary History* (39) 2008/3., 599–617.
- THOMKA BEÁTA: Germanofónia és a posztmigráns irodalom. = *Helikon* (60) 2014/4., 577–591.
- THOMSEN, ROSENDAHL MADS: *Mapping World literature. International Canonization and transnational literatures*. London–New York, Continuum, 2008.
- TRIM, RYAN: *Belated Englishness. Nostalgia and Postimperial Identity in Contemporary British Fiction and Film*. Diss U of North Carolina, 2001.
- TÚRY GYÖRGY: *Amerikai etikai kritika. Irodalom- és kultúratudományi vizsgálódások a késő huszadik századból*. Kijárat, Budapest, 2009.
- VÉGSŐ ROLAND: Tongues of Modernity. Modernism, Transnationalism, Translation. = *Journal of Modern Literature* (33) 2010/2., 24–46.
- VEIT, WALTER F.: Globalization and Literary History, or Rethinking Comparative Literary History – Globally. = *New Literary History* (39) 2008/3., 415–435.

- VENUTI, LAWRENCE: *The Translator's Invisibility. A History of Translation*. London –New York, Routledge, 1995.
- VERTOVEC, STEVEN – COHEN, ROBIN (Eds.): *Conceiving Cosmopolitanism*. Oxford, Oxford UP, 2002.
- VERTOVEC, STEVEN – COHEN, ROBIN (Eds.): *Migration, Diasporas and Transnationalism*. Cheltenham, Eng, Elgar Reference Collection, 1999.
- VIEHOFF, REINHOLD – SEGERS, RIEN (Hrsg. von): *Kultur, Identität, Europa. Über die Schwierigkeiten und Möglichkeiten einer Konstruktion*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1999.
- WAIL, HASSAN S.: World Literature in the Age of Globalization. Reflections on an Anthology. = *College English* (63) 2000/1., 38–47.
- WALKOWITZ, REBECCA L.: *Cosmopolitan Style. Modernism Beyond the Nation*. New York, Columbia UP, 2006.
- WALKOWITZ, REBECCA L.: The Location of Literature. The Transnational Book and the Migrant Writer. = *Contemporary Literature* 47.4 (2006) 527–545.
- WALKOWITZ, REBECCA L.: Comparison Literature. = *New Literary History* (40) 2009/3., 473–499.
- WALTERS, WENDY: *At Home in Diaspora. Black International Writing*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 2005.
- WARHOL, ROBIN: *Jasmine Reconsidered. Narrative Structure and Multicultural Subjectivity*. In: ALDAMA, FREDERICK LUIS (Ed.): *Analyzing World Fiction. New Horizons in narrative Theory*. USA, University Texas Press, 2011.
- WEITZ, HANS J.: „Weltliteratur“ zuerst bei Wieland. = *Arcadia* (22) 1987, 206–208.
- WETTSTEIN, HOWARD (Ed.): *Diaspora and Exiles. Varieties of Jewish Experience*. Berkeley, University of California Press, 2002.
- WRIGHT, DEREK: Parenting the Nation: Some Observations on Nuruddin Farah's *Maps*. = *College Literature*, (19/20) 1992–1993/1–3., 176–184.
- WRIGHT, DEREK (Ed.): *Emerging Perspectives on Nuruddin Farah*. Trenton-Asmara, Africa World Press, 2002.
- WONG, CYNTHIA SAU-LING: *Immigrant Autobiography. Some Questions of Definition and Approach*. In: EAKIN, PAUL JOHN (Ed.): *American Autobiography. Retrospect and Prospect*. University of Wisconsin Press, Madison, 1991.
- WONG, CYNTHIA F: Kazuo Ishiguro's *The Remains of the Day*. = SHAFFER, BRIAN W. (Ed.): *A Companion to the British and Irish Novel, 1945–2000*. Oxford, Blackwell, 2005, 493–503.
- XAVIER, SILVIA: Decontaminating the Canon. The Case of Anzia Yezierska and Patronage in Early-Twentieth-Century American Fiction. = *New Literature Review* (43) 2005, 23–36.
- YAO, STEVEN G.: *Translation and the Languages of Modernism. Gender, Politics, Language*. New York, Palgrave, 2002.
- YILDIZ, YASEMIN: *Beyond the Mother Tongue. The Postmonolingual Condition*. New York, Fordham UP, 2012.

- YOUNG, ROBERT J. C.: *Colonial Desire. Hybridity in Theory. Culture and Race*. London, Routledge, 1995.
- Z. VARGA ZOLTÁN: Komparatistikai kutatások az ezredfordulón. = *Helikon* (60) 2014/4., 503–527.
- ZHANG, LONGXI: *Mighty Opposites. From Dichotomies to Differences in the Comparative Study of China*. Stanford, CA, Stanford UP, 1998.
- ZHANG, LONGXI: *Allegories. Reading Canonical Literature East and West*. Ithaca, Cornell UP, 2005.
- ZHANG, YINGJIN (Ed.): *China in a Polycentric World. Essays in Chinese Comparative Literature*. Stanford, Stanford UP, 1998.

Összeállította: Jablonczay Tímea

KÖNYVEK

Agatha Schwartz – Helga Thorson: Shaking the Empire, Shaking Patriarchy. The Growth of a Feminist Consciousness Across the Austro-Hungarian Monarchy. Riverside, California, Ariadne Press, 2014, 320 l.

A kanadai tudósok megközelítésmódja fölöttebb újszerű: a nők öntudatra ébredését az Osztrák-Magyar Monarchiának nem csupán két domináns felében, Ausztriában és Magyarországon vizsgálják a XIX. század utolsó évtizedeitől a dualista államszövetség felbomlásáig, s még csak nem is nemzetiségenként, hanem az etnikai és a regionális kombinációjával egy-egy régió egyetlen nemzetiségi csoportjának tevékenységét veszik alapul, miközben kitekintenek a térség többi csoportjának ténykedésére is. Mindazonáltal Cislajtániahoz és Transzlajtániahoz kapcsolva tárgyalják az egyes régiókat, hiszen nyilvánvaló, hogy például az Osztrák Császársághoz tartozó Galícia női egyenjogúságért kiálló szervezeteinek inkább Bécshez volt közük, a Magyar Királysághoz tartozó vajdaságoknak pedig inkább Budapesthez.

E speciális nézőpont érdeklődésük fő irányának következménye, melynek fókuszában nem az áll, hogy az egyes nemzeti nőmozgalmak milyen szerepet játszottak hazájuk nemzeti történelmében; Schwartz és Thorson annak vizsgálatára összpontosítanak, az egyes régiók egyenjogúsági mozgalmi milyen hatást gyakoroltak a nők helyzetére saját térségükben, illetve a Monarchia egészében (ezért kitérnek az 1908-ban annektált Bosznia-Hercegovinára is), s női szervezetek miként kapcsolódtak az európai, és az egyetemes nőmozgalom történetéhez. Miközben kerülik a korábbi, osztályalapú meghatározásokat, mint a „proletár” vagy „polgári” feminizmus, mert ezeket „redukcionista konstrukcióknak” tartják, nem alkalmazzák a „nyugati” és „nem-nyugati” feminizmusokra felosztást sem, hiszen éppen a Nyugat- és Kelet-Európához egyszerre tartozó Osztrák-Ma-

gyar Monarchia bizonyítja, hogy e megkülönböztetés nem célravezető (5.).

A két fő egységből álló kötet első része az osztrák, a magyar, a cseh, a szlovák, a galíciai lengyel, a galíciai ukrán, az erdélyi román, a vajdasági szerb, a horvát, a bosznia-hercegovinai, a szlovén és az adriai régiók olasz feminizmusát tárgyalja; a második részben pedig a korszak a Monarchiában megjelent fontos feminista írásainak közreadása mellett, abból a feltételezésből kiindulva, hogy az írónők nem a nőmozgalmak szócsövei, hanem a női egyenjogúság problematikáját az irodalomban sajátos szemszögükből megjelenítő alkotók, elbeszélések és regényrészletek is olvashatók.

Az első rész címe – „For or Despite the Nation” – találó összegzése kutatási eredményeiknek, melyekből világossá válik: szinte mindegyik régióra jellemző, hogy a női egyenjogúságért folytatott harc az idegen, elnyomó hatalom elleni küzdelemmel járt együtt, saját jövőendő nemzetükért, a létező Monarchia ellenében. Hiszen a lányok iskoláztatását követelő erdélyi román nőmozgalom célja a román nemzeti kultúra megőrzése volt, ami éppúgy a nemzetiségi politikai küzdelmek részének tekinthető, mint azoknak a cseh asszonyoknak a fellépése, akik azért távoztak az elméletileg összes etnikumot képviselő, bécsi székhelyű Osztrák Nőszövetségek Ligájából, mert az osztrák delegáltak ragaszkodtak a német nyelv kizárólagos használatához.

A szerzők munkáját nehezítette, hogy a női mozgalmak története sok régióban feltáratlan: igen keveset tudni például a galíciai zsidó vagy az erdélyi örmény feminista törekvésekről; s néhol a női irodalom történetének feldolgozása sem áll jobban. Sajnálatosan éppen Magyarország kapcsán olvasható, hogy „a magyar irodalomtudományban számos figyelemre méltó [korabeli] írónő ma is teljesen marginalizált helyzetben van” (30.). (A kötetben a magyar feminista női irodalmat Lux Terka 1906-ban megjelent, *Leányok* című re-

gényének részlete képviseli.) A fehér foltok miatt az összefüggések egy része is szükségszerűen homályban marad: mivel a selmecbányai születésű Kosáryné Réz Lola műveinek újraértékelése máig nem következett be, nem tisztázódhatott például, hogy konzervatív-liberális feminizmusa és az ugyanabban a régióban, Korponán született szlovák írónő, Elena Maróthy-Šoltésová „keresztény feminizmusa” mennyiben közös gyökereű.

Könyvükben Agatha Schwartz és Helga Thorson meggyőzően bizonyítják, hogy merésznek tűnő címválasztásuk nagyon is indokolt: a XIX. század egyik legfontosabb, a nők egyenjogúságáért folytatott politikai mozgalma, mely az Osztrák-Magyar Monarchia legtávolabbi zugát sem kerülte el, elég erős volt, hogy ne csak a patriarchális hatalmat rengesse meg, hanem magát az államalakulatot is.

KÁDÁR JUDIT

Katalin Kürtösi: Modernism on the ‚Margin’ – The ‚Margin’ on Modernism: Manifestations in Canadian Culture. Studies in Anglophone Literatures and Cultures (SALC) Vol. 4, Augsburg, Wißner-Verlag, 2013, 278 l.

Ahogy Kürtösi Katalin helyesen írja könyvében, a nagy kulturális központok mindig csak bizonyos korokban és bizonyos művészeti vagy kulturális ágakban voltak abszolút centrumok. Ennek ellenére számos nemzet mély nosztalgiával tekint a múltba, mintha nagy városaik, például Bécs vagy Párizs, ezekben a korokban a világ köldökei lettek volna. Ez a fajta nosztalgia teljesen elkerülte Kanadát. Valószínűleg innen ered a könyv témája és címe. Ez a központnélküliség, mondhatjuk szétszórtság, ami Kanadát jellemzi minden szempontból, különösen nehezíti az író feladatát. Hogy ebben sikeres legyen, ahhoz fel kellett mérnie nem csak az ország kulturális sokrétűségét, de gyökereit és hátterét is. A könyv erre vonatkozó része azt bizonyítja, hogy Kürtösi teljesen jártas abban a labirintusban amit Kanadának neveznek. Ismeri és remekül tükrözi a kanadai múlt koloniális valóságát és a két nagy nyelvi közösség, angol és francia, ehhez való hozzáállását. Vázolja a demográfiai, geográfiai és szociológiai különbségeket, az esetleges ellentéteket és általában biztos kézzel vezeti az olvasót

a célhoz: a kanadai modernizmus felértékeléséhez. De Kürtösi először a korai huszadik század modernizmusát elemzi és annak legfontosabb európai és észak-amerikai megnyilvánulásait. Idézve a legfontosabb kritikai munkákat, egy jól megformált keretet képez a nyugati modernizmusról, ennek fázisairól és értékeiről. Ezzel a bevezetéssel megalapozza a tanulmány fő témáját, a kanadai modernizmust.

Itt kell kitérnünk azonban a könyv címének mélyebb értelmére. A nagy oxfordi értelmező szótár kb. három sűrű oldalon át magyarázza a *margin* szót és annak különböző változatait. Kürtösi érthetően azért választotta ezt a szót tétele alapulvének, mert az egész tanulmány során játszhat a különböző értelmezésekkel. Természetesen a legérdekesebb formája ennek az elmefuttatásnak a szó Kanadára való alkalmazása. Ahogy az olvasó halad a könyvben, egyre inkább meggyőződik arról, hogy Kürtösinek igaza van; legyen az margó, perem, vagy határ, Kanada minden szempontból valahol ott áll a szélén. Az ország angol nyelvű része, amivel a könyv a legtöbbet foglalkozik, előbb brit gyarmat volt, majd az Egyesült Államok északi határán lévő, nagyjából ismeretlen hely. A francia nyelvű rész pedig állandóan Párizs felé kacsingatott, hogy elismerjék. Belül pedig, mint említettük, nem volt soha egy tartós központ, tehát mindenki valahogy a periferián élt, dolgozott és alkotott. Ezt a folyamatot vizsgálja éles szemmel és kiváló tollal Kürtösi Katalin.

A tanulmány főleg két szempontból kutatja a kanadai modernizmust. Egyrészt milyen hatása volt a „nemzetközi” modernizmusnak a kanadai alkotókra, másrészt, és itt van a könyvnek a magja, milyen hatást tud gyakorolni a perem a központra. Ez a gondolat alapvetően fontos a mai posztmodern világban ahol a *liminal*, tehát a küszöbön, a tudatküszöbön lévő, fontos kulcsszó.

Amikor az egyes alkotók elemzéséhez érkezünk az olvasásban, akkor bontakozik ki teljesen Kürtösi kanadai kultúrája és tehetsége. Kezdvé Emily Carr-al és egy bizonyos „primitivizmus-sal”, a szerző bemutatja a kanadai modernizmus fő szereplőit. Találkozunk azokkal, akik angol és francia nyelvű alkotásaikkal nemcsak megállták a sarat a periferián, de hatással voltak a közép-re is, ha lehet még ma erről beszélni. Lawren Harris, Bertram Booker, F. R. Scott, A. J. M. Smith, A. M. Klein, Leonard Cohen, Hubert Aquin, Morde-

cai Richler, Michel Marc Bouchard és még többen mások vannak ebben a csoportban. A teoretikusok közül Harold Innes, Marshall McLuhan, Northrop Frye, Charles Taylor és Hugh Kenner kerülnek Kürtösi nagytípusa alá. Kinek szól ez a tanulmány? Aki nem ismeri Kanadát, de tud valamit a modernizmusról, annak jó élmény lehet ez a könyv. Abból, ahogy Kürtösi leírja, nemcsak azt az országot, amit olyan jól ismer, de annak művészeti és intellektuális forrásait és irányait is, minden érdeklődő olvasó kivetheti magának azt, ami őt érinti. Ki nem hallotta Leonard Cohent énekelni? Azonban kevesen olvastak egy szakértői tanulmányt a költőről, mely fokozza a dal hallgatásakor érzett élvezetet. Mindazok, akik ismerik Kanadát, művészetét és intellektuális életét, természetesen örömmel fedezik majd fel ezt az új és eredeti megvilágítást. Kürtösi komoly kutató. Sokat és jól idéz, összehasonlítja a forrásait, alaposan megvitatja a téziseket és amikor választ közülik, megindokolja, miért teszi. Az Emily Carr, Lawren Harris, Adrien Hébert és Bertram Brooker festményeiből válogatott illusztrációk, valamint a Northrop Frye-t ábrázoló festmény azon túl, hogy színesebbé teszi a monográfiát, jól illusztrálják a benne szereplő főbb téziseket is. Ez a jól megírt és jól olvasható szakkönyv minden biznnyal jól felhasználható lesz kanadai és más külföldi egyetemi tanszékeken.

Kürtösi Katalin könyve komoly hozzájárulás a XX. századi és kortárs kanadai kultúra tanulmányozásához.

EGERVÁRI TIBOR
(Ottawai Egyetem)

Bagi Ibolya: Rög-eszmék. Írások a XX. századi szláv irodalmak köréből. Szegedi Egyetemi Kiadó/Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 2010, 280 l.

A szegedi egyetem szlavisztika tanszékének oktatója a huszadik századi orosz irodalom szakértője: nem véletlen hát, hogy a kötet esszéinek többsége ebből a tárgykörből merít, s hogy imponálóan széles a kötet merítése az orosz irodalom történetéből. A még mindig új felfedezések lehetőségével csábító tízes-húszas évekből éppúgy elemez a szerző műveket és életműveket (Jelena Guro, Valerij Brjusov, Anna Ahmatova), mint

a ma is kínzóan aktuális történeti, egzisztenciális, és kultúrtörténeti kérdéseket felszínre hozó húszas-harmincas évekből (Pilnyak, Ilf-Petrov, Bulgakov, Platonov), valamint a világirodalmi rangú prózát termelő kortárs orosz kultúrából (Borisz Akunyin, Tatjana Tolsztaja).

Bagi Ibolya azonban e könyvében nem marad meg a ruszisztika keretei között, hanem az általa kutatott és tanított orosz irodalmi anyag mellett a környező szláv nyelvű országok irodalmainak tágabb horizontjára is kitekint. A kötet második, szlavisztikai tömbjében szerb, ukrán és bolgár műveket elemez. E művek szerzői részint világirodalmi rangú írók, akik régióknak, Közép-Európa történelmének húsba vágó egzisztenciális kérdéseit tették fel műveikben, s akik nélkül ez a régió nem lenne az, ami (Miloš Crnjanski, Danilo Kiš, Milorad Pavić). Másrészt kevésbé ismertek, akiknek neve elsősorban a szűkebb szakmai közönség számára mond valamit, s akik egy-egy műfaj, vagy egy-egy irányzat korábban kialakított képét árnyalják, ahogyan a bolgár Ljuben Dilov a tudományos-fantasztikus irodalom műfaji változatában, vagy az ukrán Mikola Bazsan a futurista lírában.

Felettebb üdvözlendő, hogy a szerző a szláv irodalmak kutatásával szélesebb merítésre vállalkozott. A szlavisztika azonban, nyelvészeti alapozású diszciplína lévén, kevésbé alkalmas az irodalmak összehasonlító vizsgálatára. Ezen a területen ugyanis a nyelvek rokonsága nem perdöntő. Két vagy több irodalom hasonló fejleményeit (vagy éppen jellegzetes eltéréseit) nem a nyelvrokonság, sokkal inkább a kultúra kontextusa határozza meg. Maga a kultúra (és benne az irodalom) elsősorban történelmi-társadalmi meghatározottságok összefüggésszereiben létezik. A komparatistika, illetve a regionális kultúrtörténeti megközelítés lehet az a módszer, amely adekvát módon nyitja tágabba a kutatás horizontját: s földrajzilag esetenként távoli, lényegileg mégis egymáshoz tartozó jelenségek között mutat meg összefüggéseket.

Az azonban kétségtelen, hogy a művészetet, a műalkotást szemlélhetjük úgy is, mint a „minden Egész eltörött” tragikus létérzésével szembenéző alkotó kísérletét valamiféle egész, ha más nem, műegész megkonstruálására, ahogyan Bagi Ibolya megfogalmazza: a „széttöredezett, káoszba hullani látszó világ ,megváltása,’ ha másként

nem, az írói intuíció teremtette virtuális egész létrehozásának kísérlete révén.” (5.)

Bagi Ibolyát az irodalmi alkotások filozófiai tétje érdekli: az, hogy milyen létehetőségekről vallanak a művek, s ezt a bennük megszólaló eszméken keresztül kutatja. A rög-eszmék közép-pontba állítása a művek eszmetörténeti vizsgálatának fókuszba állítását jelenti, maguk a tanulmányok azonban nem szorítkoznak egy-egy ilyen „rög-eszme” partikuláris körülmására, hanem rendszerint pályaképhe ágyazva, egy-egy életművet végigkövetve mutatják be, hogyan módosult a szóban forgó idea megjelenítése az életmű egyes darabjaiban, a szerzői életpálya különböző szakaszaiban.

A „rög-eszmék” végső soron a huszadik századi kultúra, irodalom jellegzetes koreszméi: az utópia, az utópikus gondolkodás sajátos változatai, a modern technikai civilizáció veszélyeivel szembeálló ember gyakorlati és szellemi tapasztalatainak tárgyiasítása (Brjusov, Dilov), az avantgárd radikális világmegváltó eszményéből fakadó művészet- illetve műalkotás-koncepciók (Guro, Pilnyak), a kultúra és a személyiség fenyegetettségének eszméje (Pilnyak). Az utópikus gondolkodás mellett, azokra válaszul megjelennek az utópia-ellenes gondolatok is, a világ abszurdításának, a minőségileg új emberi lét mesterséges megvalósításának szükségszerű kudarcát megmutató antiutópia, szatíra és a groteszk (Ilf-Petrov, Bulgakov, Platonov).

A huszadik század vezető (rög-)eszméit tárgyaló műből nem hiányozhat az emigráció egzisztenciális tapasztalatának művészi vizsgálata sem, hiszen kétségtelen, hogy a „rövid 20. század” emberének egyik legmegrázóbb élménye az egyetemes otthontalanság. Miloš Crnjanski és Ljuben Dilov különböző korszakokban és különböző poétikai megközelítéssel mutatja be ezt a létérzést. S mintegy a huszadik századi egzisztenciális hontalansággal szembeszegezhető értéként jelenik meg a kultúra, a kulturális hagyomány és a művészet „létépítő,” „az ember számára pozitív szellemi távlatokat, egzisztenciális biztonságot nyújtó megkérdőjelezhetetlensége” Milorad Pavić és Danilo Kiš műveiben.

Tévedés lenne azonban azt a következtetést levonni az eddigiekből, hogy az eszmék közép-pontba állítása a szűkebb értelemben vett irodalmiság vizsgálatának háttérbe szorulását vonja

maga után. Ellenkezőleg: az eszmei problematika a konkrét elemzésekben mindenütt poétikai sajátosságok számbevételével, a művek irányzatokhoz tartozásának orientáló besorolásával történik, azaz az irodalmiság messzemenő figyelembevételével. Szembeötlő a tanulmányok rendkívül igényes nyelvi-stilisztikai megformáltsága, a szövegek olvashatósága, ami már csak azért is kiemelendő, mert korántsem általános még szűkebb szakmai berkekben sem. Az igényesség mutatkozik meg abban is, hogy számos írás komoly átdolgozás, utánérlelés eredményeként került a kötetbe (amit az írások végén közölt két dátum, az eredeti és az átdolgozott megszületésének dátuma jelez). Ennek az igényességnek köszönhetően az 1992 és 2010 között született írásokból egy olyan problémaérzékeny és jó elemzőkészséggel rendelkező irodalmár képe bontakozik ki, aki a huszadik századi szláv irodalmakból kiszakított kutatási területének szakembereként a terület kultúrájának és történelmének alapvető vonásait mutatja meg.

A szerző messzemenő filológiai alaposággal követi végig az utópia-elgondolások változatait a korai művektől a két groteszk jövővizion át Platonov késői elbeszéléseiig. A művek olyan átalakulásokat mutatnak be, „amelyek az emberi lét elképzelt kiteljesedéséhez, illetve testi-szellemi degradálódásához vezetnek.” „A hősök a lét-építés embertelen programjának megvalósításába szükségszerűen buknak bele.” Az életmű és a platonovi világ centrumában az 1927-ben írt *Cse-ven-gur*, és a két évvel későbbi *Munkagödör* című művek állnak. Mindkét mű a Földi Paradicsom megvalósítására irányuló gyakorlat szükségszerű kudarcát mutatja be egy-egy groteszk vízióban, legfeljebb fokozati különbség van köztük. Az eszmemegvalósítás gyakorlata alapvetően kérdőjelezi meg az eszme, és az eszme által létrehozott Lét érvényét. A felkínált Paradicsomról kiderül, hogy maga a Pokol. Az utópia megvalósítási kísérlete kudarcba fullad, létpusztításhoz, az emberi minőség felszámolásához vezet. Ennek legszélsőségesebb példája talán a *Dzsán* című kisregény, amelyben az abszurdítás hideglelés, szinte minden emberi attribútumától megfosztott világ képét nyújtja.

A platonovi próza másik alapelemére, a nyelv-re mintha kevesebb figyelmet fordított volna a szerző. Az elmélyültebb elemzéshez jó kiindu-

lópontként szolgálhatott volna a Bagi Ibolya által is idézett Brodskij-kommentár, amely szerint Platonov nyelvében „a grammatikai abszurd jelenléte nem egyéni tragédiát jelez, hanem az emberi faj egészére vonatkozik.”

A kötet második tömbjéből annak a műnek az elemzését emelném ki, amely a huszadik századi kultúra egyik legsajátabb jelenségéről szól. Az emigráns léthelyzetnek, a talajt vesztettség lélektanának, és a hazától való elszakítottság tragikus következményeinek talán legmeggrázóbb művészi megfogalmazása: Miloš Crnjanski *London regénye* (1971, magyarul: 1977) című monumentális alkotása személyes kedvencem is. Bagi Ibolya érzékeny elemzést ad a mű főhőseinek, az emigráns orosz hercegnek a Londonban, emigrációja utol-

só színhelyén zajló, s már a mű elején tragédiát sejtető, hiábavaló küzdelméről az értelmes emberi létért, az egzisztenciális biztonságért. London nem tud korábbi léthelyzetéhez és presztíziséhez illő/méltó helyet biztosítani Rjepnyinnek. Az emberi méltósága maradékát még őrző, ugyanakkor a száműzetés megpróbáltatásai nyomán folyamatos társadalmi és egzisztenciális presztízvesztést átélő főhős végül meghasonlik, személyisége kettéhasad, sorsa emiatt torkollik öngyilkosságba.

BALOGH MAGDOLNA¹

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének munkatársa.

TARTALOM

Transznacionális perspektívák az irodalomtudományban

TANULMÁNYOK

JABLONCZAY TÍMEA: Transznacionalizmus a gyakorlatban: migrációs praxisok a könyvek, az írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában	137
CHIARA MENGOZZI: <i>A World Literature</i> fogalmának hasznáról és káráról az irodalomtudományban (Fordította: Berkovits Balázs)	157
REBECCA L. WALKOWITZ: Felmérhetetlenül súlyos következmények: Kazuo Ishiguro, fordítás és az új világirodalom (Fordította: Hudácskó Brigitta)	175
GIZEM ARSLAN: Animált váltások. Fordítási stratégiák Emin Sevgi Özdamar <i>Különös csillagok merednek a földre</i> című regényében (Fordította: Szabó Krisztina)	201
GYÖRKE ÁGNES: A transznacionális feminizmus elméletei: Empátia, affektus és a transzlokális tér	221
RÁKAI ORSOLYA: Fogalomfossziliák, identitás-kövéletek: a transznacionális poétika lehetőségei az individuális, a kollektív és az idegen metszeteinek újragondolásában	233
MÉSZÁROS ZSOLT: Határközvetítők. A transznacionális memoáriródlom elméleti megközelítései	243

SZEMLE

FÖLDES GYÖRGYI: Posztkoloniális és etnikai fikciók narratológiai vetületben (Frederick Luis Aldama (Ed.): <i>Analyzing World Fiction</i> . <i>New Horizons in narrative Theory</i> , University Texas Press, 2011)	255
--	-----

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA	263
-------------------------	-----

KÖNYVEK

AGATHA SCHWARTZ – HELGA THORSON: Shaking the Empire, Shaking Patriarchy. The Growth of a Feminist Consciousness Across the Austro-Hungarian Monarchy / KÁDÁR JUDIT	277
KATALIN KÜRTÖSI: Modernism on the „Margin” – The „Margin” on Modernism: Manifestations in Canadian Culture / EGERVÁRI TIBOR	278
BAGI IBOLYA: Rög-eszmék. Írások a XX. századi szláv irodalmak köréből / BALOGH MAGDOLNA	279

CONTENTS

Literary studies in Transnational Perspective

STUDIES

TÍMEA JABLONCZAY: Transnationalism in Practice: Immigration Processes in the Geography of Books, Writing, Genres and Transnational Strategies	137
CHIARA MENGGOZZI: Utility and Inconvenience of the Concept of <i>World Literature</i> in Literary studies (Translated by <i>Balázs Berkovits</i>)	157
REBECCA WALKOWITZ: Unimaginable Largeness: Kazuo Ishiguro, Translation, and the New World Literature (Translated by <i>Brigitta Hudácskó</i>)	175
GIZEM ARSLAN: Animated Exchange: Transnational Strategies in Emine Sevgi Özdamar's <i>Strange Stars Stare to Earth</i> (Translated by <i>Krisztina Szabó</i>)	201
ÁGNES GYÖRKE: Theories of Transnational Feminism. Empathy, affects and the Translocal Space	221
ORSOLYA RÁKAI: „Fossils” of Concepts and Identities: Considering the Contact zone of Individual, Collective and Alien in the Perspectives of Transnational Poetics	233
ZSOLT MÉSZÁROS: Transmitters of Borders. The Theoretical Approaches to Transnational Memory	243

REVIEW

GYÖRGYI FÖLDES: Postcolonial and ethnical fiction in the field of narratology (Frederick Luis Aldama (Ed.): <i>Analyzing World Fiction. New Horizons in narrative Theory</i> , University Texas Press, 2011)	255
--	-----

SELECTED BIBLIOGRAPHY	263
-----------------------	-----

BOOKS	277
-------	-----

SOMMAIRE

Perspectives transnationales dans les sciences littéraires

ÉTUDES

TÍMEA JABLONCZAY: Transnationalisme dans la pratique : des pratiques migrationnelles dans la géographie des sujets, des modes d'écriture, des genres et des stratégies traductionnelles	137
CHIARA MENGOZZI: De l'utilité et de l'inconvénient du concept de World Literature dans les études littéraires (Traduit par Balázs Berkovits)	157
REBECCA WALKOWITZ: Conclusions incommensurablement graves: Kazuo Ishiguro, la traduction et la nouvelle littérature mondiale (Traduit par Brigitta Hudácskó)	175
GIZEM ARSLAN: Changements animés: Les stratégies traductionnelles dans <i>Seltsame Sterne starren zur Erde</i> d'Emin Sevgi Özdamar (Traduit par Krisztina Szabó)	201
ÁGNES GYÖRKE: Théories féministes transnationales. Empathie, affect et espace translocal	221
ORSOLYA RÁKAI: Fossiles de concept, fossiles d'identité. Les possibilités de la poétique transnationales dans la réinterprétation des intersections de l'individuel, du collectif et de l'étranger	233
ZSOLT MÉSZÁROS: Médiateurs de frontières. Les approches théoriques de la littérature de mémoire transnationale	243

REVUE

GYÖRGYI FÖLDES: Fictions postcoloniales et ethniques dans une approche narratologique (Frederick Luis Aldama (Ed.): <i>Analyzing World Fiction. New Horizons in narrative Theory</i> , University Texas Press, 2011)	255
--	-----

BIBLIOGRAPHIE CHOISIE	263
-----------------------	-----

LIVRES	277
--------	-----

HELIKON
IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

1955–1962

Vegyes tartalmú számok

1963

1. sz. A komplex összehasonlító kutatások elvi kérdései
2. sz. Nemzetközi Összehasonlító Konferencia (Budapest, 1962.)
3. sz. Amerikai prózairodalom
4. sz. Viták a realizmusról

1964

1. sz. Az összehasonlító irodalomtudomány nemzetközi szemléje
- 2 – 3. sz. A kelet-európai avantgárd
4. sz. Shakespeare-évforduló (vegyes szám)

1965

1. sz. Mai világirodalmi mozgalmak és irányok
2. sz. A szocialista realizmus kérdéseiről
3. sz. Nacionalizmus és kozmopolitizmus; eredetiség – utánzás – hatás fogalmai
(Az AILC IV. Kongresszusa – Fribourg, 1964. – előadásaiból)
4. sz. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet kérdései

1966

- 1 – 2. sz. Irányzatok és csoportok az 1920–30-as évek szovjet irodalmában
3. sz. Eszmék és művek a modern polgári irodalomban
4. sz. Irodalom és szociológia

1967

1. sz. Irodalom és folklór
2. sz. Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség
- 3 – 4. sz. A szovjet irodalomtudomány legújabb eredményeiből

1968

1. sz. A strukturalizmusról
2. sz. Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek
(Az AILC V. Kongresszusa – Belgrád, 1967. – anyagából)
- 3 – 4. sz. Az irodalom és a társzművészetek

1969

1. sz. Kelet-európai irodalmak a századfordulón
2. sz. Művészet – tömegkultúra – irodalom
- 3 – 4. sz. A számítógépek és a humán tudományok (vegyes szám)

1970

1. sz. A Fekete-Afrika irodalmáról
2. sz. Irodalom és összehasonlító módszer (vegyes szám)
- 3 – 4. sz. Modern stilisztika

1971

1. sz. Irodalom és társadalom (AILC VI. Kongresszus. Bordeaux, 1970)
2. sz. Irodalomelméleti viták Franciaországban
- 3 – 4. sz. A közép-európai humanizmus kérdései (Sopron, 1971)

1972

1. sz. Science fiction (a műfaj esztétikai és poétikai kérdései)
2. sz. Klasszikusaink és Európa
- 3 – 4. sz. A szocialista országok irodalmának másfél évtizede

- 1973
1. sz. Műelemzés és műfajelmélet (vegyes szám)
 - 2 – 3. sz. Irodalomtudomány és szemiotika
 4. sz. A XVIII. század és a felvilágosodás irodalma
- 1974
1. sz. Az AILC kanadai kongresszusa (Montreal, 1973. augusztus 13–19.)
 2. sz. Az elsüllyedt kultúrák irodalma
 - 3 – 4. sz. Modern poétika
- 1975
1. sz. Irodalom, világirodalom, nemzeti irodalom
 2. sz. Az újabb Délkelet-Európa-kutatások
 - 3 – 4. sz. Az európai romantika
- 1976
1. sz. Szubkultúra és underground
 - 2 – 3. sz. Irodalom és irodalomtörténet Ausztriában
 4. sz. Tudomány-e az irodalomtudomány?
- 1977
1. sz. A retorika újjászületése
 2. sz. Az AILC VIII., budapesti kongresszusa (1976. augusztus 12–17.)
Különböző kultúrákban eredő irodalmak kapcsolatai a XX. században
 3. sz. Az AILC VIII., budapesti kongresszusa.
Összehasonlító irodalomtudomány és irodalomelmélet
 4. sz. A budai Egyetemi Nyomda szerepe a kelet-európai népek társadalmi, kulturális és politikai fejlődésében (1777–1848)
Budapest, 1977. szeptember 5–8.
- 1978
- 1 – 2. sz. Kutatási irányok a 20-as évek szovjet irodalomtudományában
 3. sz. Érték és társadalom. Transzgresszív elemzések
 4. sz. Új magyar világirodalom-történet
- 1979
- 1 – 2. sz. Az ázsiai népek irodalma
 3. sz. A jugoszláv népek irodalma
 4. sz. Az egyéni és a kollektív a nyelvben és az irodalomban
(FILM XIV. Kongresszus, Aix-en-Provence, 1978)
- 1980
- 1 – 2. sz. Recepciókutatás és befogadásesztétika
 - 3 – 4. sz. Az orosz szimbolizmus
- 1981
1. sz. Az irodalom klasszikus modelljei – Az irodalom és a társművészetek –
A regény fejlődése
 - 2 – 3. sz. Régi és új hermeneutika
 4. sz. Irodalom és felvilágosodás
- 1982
1. sz. A Vormärz-irodalom és néhány magyar vonatkozása
 - 2 – 3. sz. Új kutatási irányok a szovjet irodalomtudományban
 4. sz. Művelődéstörténet és Kelet-Európa
- 1983
1. sz. Az AILC X. Kongresszusa
 2. sz. Irodalomelmélet és beszédaktus-elmélet
 - 3 – 4. sz. Irányzatok a mai francia irodalomtudományban

1984

- 1. sz. Polémiák a francia forradalom előtt
- 2 – 4. sz. Svájc népeinek irodalma – svájci irodalom?

1985

- 1. sz. A FILLM budapesti kongresszusa – A polonisztika Magyarországon
- 2 – 4. sz. Az olasz irodalomtudomány napjainkban

1986

- 1 – 2. sz. A műfordítás távlatai
- 3 – 4. sz. Szájhagyományok és irodalom a mai Afrikában

1987

- 1 – 3. sz. A posztmodern amerikai irodalom
- 4. sz. Hlebnjikov és az orosz avantgárd

1988

- 1 – 2. sz. Kanadai irodalmak
- 3 – 4. sz. A stilisztika útjai és lehetőségei

1989

- 1. sz. Az empirikus irodalomtudomány elmélete
- 2. sz. A felvilágosodás és nemzeti fejlődés
(A budapesti Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus anyagából)
- 3 – 4. sz. A szövegkiadás új elmélete és gyakorlata: a szövegek keletkezés-kritikája

1990

- 1. sz. A mai nemzetközi folklorisztika
- 2 – 3. sz. Irodalom és pszichoanalízis
- 4. sz. A jelentésteremtő metafora

1991

- 1 – 2. sz. A biedermeier kora – nálunk és Európában
- 3 – 4. sz. Hagyomány és modernizáció a mai kínai kultúrában

1992

- 1. sz. A frankofon irodalmak sajátosságai
- 2. sz. Profizmus az irodalomtudományban
- 3 – 4. sz. A Név hatalma

1993

- 1. sz. A konstruktivista irodalomtudomány
- 2 – 3. sz. Elsikkasztott orosz irodalom
- 4. sz. A mai lengyel irodalomtudomány

1994

- 1 – 2. sz. Az amerikai dekonstrukció
- 3. sz. A kortárs olasz irodalom
- 4. sz. Feminista nézőpont az irodalomtudományban

1995

- 1 – 2. sz. Poszt szemiotika. A szubjektum-elméletek és a mai irodalomtudomány
- 3. sz. A stílus diszkurzív elmélete
- 4. sz. Rendszerelvű irodalomtudomány

1996

- 1 – 2. sz. Intertextualitás
- 3. sz. Újraegyesült Németország – egységes német irodalom?
- 4. sz. A posztkoloniális művelődésemélet

1997

- 1 – 2. sz. A félmúlt klasszikusai
- 3. sz. Hermeneutika az orosz századelőn
- 4. sz. A lehetséges világok poétikája

1998

- 1 – 2. sz. Az újhistorizmus
- 3. sz. Kánonok a kis népek irodalmában
- 4. sz. Textológia vagy textológiák?

1999

- 1 – 2. sz. A szó poétikája
- 3. sz. Latin-amerikai irodalomelmélet
- 4. sz. Kulturális antropológia és irodalomtudomány

2000

- 1 – 2. sz. A romantika tétjei
- 3. sz. A korszakok alakzatai
- 4. sz. (Új) filológia

2001

- 1. sz. Változatok a dialógusra
- 2 – 3. sz. Dante a XX. században
- 4. sz. Az interpretáció érvényessége

2002

- 1 – 2. sz. A *Poétika* újraolvasása
- 3. sz. Autobiográfia-kutatás
- 4. sz. A multikulturalizmus esztétikája

2003

- 1 – 2. sz. A minimalizmus
- 3. sz. Mikrotörténetírás
- 4. sz. Kísérleti irodalom

2004

- 1 – 2. sz. Petrarca: hermeneutika és írói személyiség
- 3. sz. A hipertext
- 4. sz. Wittgenstein poétikája

2005

- 1 – 2. sz. A kritikai kultúrakutatás
- 3. sz. Régi az újban
- 4. sz. Vico körei

2006

- 1 – 2. sz. Kritikai szubjektivizmus
- 3. sz. Frege aktualítása
- 4. sz. Relevancia

2007

- 1 – 2. sz. Alteritás, poétika, filozófia
- 3. sz. Ökokritika
- 4. sz. Etikai kritika

2008

- 1. sz. A második olvasat
- 2 – 3. sz. A közvetítés poétikája
- 4. sz. Az autonómia új esélyei

2009

- 1 – 2. sz. Eszmetörténet és irodalomtudomány
- 3. sz. Szimbólum- és allegóriaelméletek
- 4. sz. A jövőbelátás poétikái

2010

- 1 – 2. sz. Térpoétika
- 3. sz. A félre-értelmezett futurizmus
- 4. sz. A szerző poétikája

2011

- 1 – 2. sz. Testírás
- 3. sz. Meghekkelt valóságok
- 4. sz. Új gazdasági kritika

2012

- 1 – 2. sz. A Helikon repertórium 1955–2011
- 3 – 4. sz. Boccaccio 700

2013

- 1. sz. Narratív design
- 2. sz. Kognitív irodalomtudomány
- 3. sz. Corpus alienum
- 4. sz. Esztétika és politika

2014

- 1. sz. Cseh dekadencia
- 2. sz. Funkciótörténet és kontextuális-kulturális narratológia
- 3. sz. Az archívumok elméletei
- 4. sz. Komparatistikai kutatások az ezredfordulón

2015

- 1. sz. A kreatív írás-oktatás és a kortárs amerikai próza

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága,
valamint a Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat-kiadási Kollégiuma
támogatásával jelent meg.

Nemzeti Kulturális Alap

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

<http://www.argumentum.net>

Tördelte: Láng András

Budapest, 2015

A fedél és a tipográfia Benkő Anna munkája

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

ISSN 0017 – 999X

